

36699

1856

Duplum

EESTI KODUMAA

Geograafilised ülewaated ja lugemik.

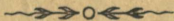
Kokku seadnud

M. Kampmann.

TEINE OSR: LÕUNA-EESTI.

Winjetid joonistanud Kr. Raud.

5367

Tallinnas, 1921.

Gustaw Pihlaka kirjastus.

Märkus lugejale:

Käesolewa koguteose esimene osa „Põhja-Eesti“ ilmub lähemal ajal teises trükis ümbertöötatud kujul ja käib kawa poolest „Lõuna-Eesti“ osaga kokku. Juure on tulnud „Põhja Eesti“ üksikute maakondade geograafilised ülewaated ja üleüldiseks sissejuhatuseks mõlemale osale Eesti Wabariigi geograafiline koguwade. Ümbertöötamise sihtjoontega tutvustab esimese osa etteotsa paigutatud saatesõna. Siin kohal järgnegu paar õiendust: E. Kodumaa II. jao 180 leheküljel nimetatud Kalewite keskmise wenna lingukiwiks peetud rändrahn on weel lõhkumata ja leidub Saadjärwe kaldal Kraksi talu karjamaal. — Mustwees keskkooli ei ole, nagu lhk. 196 öeldud, waid töötasid algkooli juures ajutiselt mõned keskkooli klassid.

Märgatud trükiwead :

64 lhk.	12 rida	alt :	korrulõngade	asemel loe :	korrulõngade
158 „	3 „	ülewalt :	konstateerida	„ „	konstateerida
150 „	15 „	alt :	ridade	„ „	aedade
160 „	21 „	„	keisri linnaks	„ „	kreisi linnaks
161 „	8 „	ülewalt :	Barnlai	„ „	Barklai

A-2741

2.

36699

Sisukord.

Saare maakond.

	Lhk
Geograafiline ülewaade	1
Kuressaare linn	10
Kuressaare supelasutus. G. Markus	13
Sõrwemaalt. W. Kann	16
Hülgepüük	23
Saaremaa tulewikulinn Kihelkond	26
Saaremaa rikkused. J. Klaassen	33
Filsandi saar. M. Joosep	35
Wiidumäel Audaku pidalitõbiste-asutuses. S. Talwik	40
Kaarmalt. S. Talwik	44
Mustjala ja Ninase pank. J. Rumma.	46
Saarlaste tööd, teenistuse olud ja rahwa karakter. G. Markus	51
Lindude elu Saaremaa rannal	55
Eesti saarestiku loodus	57
Muhu	60
Mu rahwariided. S. Lember	64
Ruhnlaste elu ja kombed. A. Zetterquist	67

Pärnu maakond.

Geograafiline ülewaade	74
Pärnu. H. Raudsepp	82
Sõit Kihnu. S. Talwik	87
Tõstamaa soopõllud	92
Kodune käsitöö Koongas. J. Martson	94
Wändra rahwa karakter ja elujärg. J. Lill	97
Kaunid kohad Wändras. J. Lill	102
Kurtummade kool Wändras. M. Liwa	105
Tori põrgu. H. Pool ja M. Täht.	107
Häädemeestelt ja Tahkurannalt	109
Karksi org ja koopad. J. Jung ja A. Kitzberg	111
Abjakad. J. Ratas	113
Aliste linaharimise wabrik Abjas. J. Ratas	120

Wiljandi maakond.

Geograafiline ülewaade	124
Wiljandi waremetel. Ed. Schönberg	130
Sakala loodus ja rahwas	131

Nõrgameelsete ja langetõbiste asutus Jämejalal	138
Lõhawere linnamägi. J. Jung	140
Põltsamaa. M. Kütt	142
Põltsamaa ühispiimatalitus. F. Russi	145
Weisjärw	146
Kalapüügi olud Wirtsjärwel	149

Tartu maakond.

Geograafiline ülewaade	153
Tartu maastikuline ilu	162
„Wanemuise“ teater. A. Kitzberg	167
Ülikooli õpekogud. A. Bach	169
Eesti Rahwa Museum Tartus. Kr. Raud	173
Elu ja liikumine Emajõel	174
Õpekäik Saadjärwele	177
Endla järw. E. Jürgens	182
Põhja-Tartumaa wooremaastik	184
Awinurme puuanumate tööstus. Hendrik Adamson	188
Mustwee alew ja tema ümbrus	192
Tindikojad. Hendrik Adamson	197
Wirtsjärwe idapoolsel kaldal. J. Kompus	201
Sangla soo. J. Kompus	204
Otepää kõrgendikult	207
Teekond Pühajärwele. P. Grünfeldt	211

Wõru maakond.

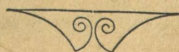
Geograafiline ülewaade	211
Wõru linn ja ümbrus. J. Lõo	228
Taewaskoja kaljud ja Merehoone	231
Wõhandu jõgi	233
Rõuge maastik. A. Assor	238
Haanja mees. A. Assor	240

Walga maakond.

Geograafiline ülewaade	245
Walgjärw. K. Ruut	253
Ilusas Koiwa jõe konnas. A. Grenzstein	257

Petseri maakond.

Geograafiline ülewaade	259
Petseri klooster. W. Buck	267
Petseri eestlaste kombed ja rahwaluule. W. Buck	269

Saare maakond.

Geograafiline ülewaade.

Saare maakond asub saartel. Selle maakonna järele on Saaremaa, Muhu, Äbruka, Filsandi, Kesselaiu, Ruhnu ja palju vähemaid saari. Eesti saarestiku kogupinna suurus ulatab 4000 ruutkilomeetrit, millest Saare maakonna pind 2862,8 rtklm. välja teeb, mis kogu Eesti Wabariigi pinnast 5,7⁰/_o annab. Kihelkondi leidub Saare maakonnas 14, nimelt: Kuressaare, Kaarma, Püha, Waljala, Põide, Jaani, Karja, Mustjala, Kärla, Kihelkonna, Anseküla, Jamaja, Muhu ja Ruhnu. Wiimases elawad ainult rootslased.

Muhu- ja Saaremaa ei seisa mannerist kuigi kaugel; kõigest 8 klm. laiune Suur wäin Wirtsu ja Kuiwastu wahel eraldab neid mannerist, kuid saartele pääsmine on paljude raskuste ja wintsutustega ühendatud. Suur wäin on tujukas ja üleannetu meri. Kewadsuwel, kui waldamas waiksed ilmad, ei tee 10—12 tunni pikkune sõit Haapsalust Kuressaare tuska, sest päikesest kiirgaw sõbralik meri ja laisalt lentsiw tuul loowad rahuliku meeleolu. Sügisel ei tõuse laine saartewahe- listes wetes küll kõrgele, waewalt küünib ta ühe meetri ni kuid tuul puhub hooti, lained on järsud, lühikesed ja korra-

tumad, õõtsutawad laewa igast küljest ja tekitawad merehai-
gust. Saare- ja Muhumaad ümbritseb madal meri. Suure
wäina sügawus ulatab waewalt 6 meetrini. Mere madalaks
minemist tõendawad uute saarte tekkimine, samuti saarte
ühinemine üksteisega ja manneriga, moodustades poolsaari.
Suur- ja Wäike-Filsandi saar on ühinenud, Suurlaid Muhu-
maaga liitunud, just nagu waremalt Kübasaar, Orisaar,
Kaunissaar, Siksaar ja Sõrwe pärast kokkukaswamist Saare-
maaga oma iseseiswuse kaotanud ja poolsaarteks muutunud.
Mere taganemise põhjuseks wõiwad olla ranniku alaline ker-
kimine ja setted, mida jõed saartewahelistesse wetesse kan-
nawad. Liiwane kõnts langeb siin põhja, ühineb taime ja looma-
riigi jäänustega ja moodustab hallikaspruuni muda. Saare-
maa rand on wäga kääruline, rikas lahtedest, millest Suur-Katel,
Tagalaht ja Mustjala laht oma suuruse poolest nimetamise-
wäärt. Kolm kilomeetrit lai Wäike wäin, mis waremalt Muhu-
maa Saaremaast eraldas, on oma tähtsuse kaotanud, sest
läbi ehitatud tamm seob nad kitsa maaribana. Aasta aastalt
õõtsutawad merelained ikka rohkem liiwa tammi lähedale,
wäin madaldub ja Muhu liitub Saaremaaga ühte. Sellepärast
wõib neid üheskoos maastikulise terwikuna waadelda.

Saaremaa aluspõhja moodustawad ülemsiluuri kihid,
mida siin Alam- ja Ülem-Saaremaa kihtideks nimetatakse.
Alam-Saaremaa kiht esineb Saaremaa ja teiste saarte kõrge-
tes põhja- ja loodepoolsetes kaljukallastes, mis siin pankade
nime all tuttawad. Paekallas esineb Kesselaiu saare põhja-
rannal, ulatab üle Muhu põhjaranniku Püssininast kuni Kogu-
wani, kus ta Wäikse wäina alla ära kaob, et Saaremaal jälle
päewawalgele ilmuda. Orineemelt alates ulatab ta üle Saare-
maa põhjaranna kuni Kandleni, kus uuesti merepinnani ma-
daldub. Just nagu Põhja-Eesti rannal kerkib Saaremaalgi
klint läänes merepinna alt, tõuseb idasse minnes järk järgult
kõrgemale, saawutades Mustjala pangana 30 meetrilise kõr-
guse, mis järele ta idas jälle alaneb. Kuju poolest on see
järsak-rand, mille ees merekaldal madal ja kitsas maariba.
Järsak-rannal, iseäranis Mustjala panga jalal, esinewad mere-
lainete murrutustööna praod, simsid, ninad ja rippuwad
kaljud. Mustjala pank kergib üles kahes astangus, millest

esimene kuni 25 meetrini üle merepinna tõuseb, teine kergib seljest 6—7 meetrit kõrgemale. Paerand ei ole oma koosseisu poolest mitte ühtlane. Temas wahelduvad paksud walkjashallid, tihedad dolomiidi ja pisut õhemad, pehmed, kollakad merglikihid. Kus pehmemaid kihte rohkem, seal sammub meri murrutuslainete uuristawa tegewuse tõttu kiiremini maa poole edasi ja tekitab ümmarlahti, millest Saaremaa põhjarand haruldaselt rikas. Alam-Saaremaa kihi head paljastused on Jaani kiriku ümbruses näha, kus kiwi peaaegjalikult tihedast kollakaswalgest dolomiidist koos seisab. Seda sünnib ehitusaineks tarwitada ja on temast trepiastmeid, aknalaudu jne. lihwitud. Tagalahest üle minnes muutub kiwide keemiline koosseis: magneesiumi protsent väheneb ja Tagamõisa ümbruses sisaldawad nad ainult puhast lubjallust, millest suuremalt osalt Waiguranna pank koos seisab. See kiht on üks parematest terwes ilmas tsemenditööstuse tarwis. Kihid on wäikse nõlwakuga edela poole, mis pärast neid warsti wastu lõunat Ülem-Saaremaa kihid kinni katawad. Wiimased seisawad koos ka dolomiitidest ja lubjakiwidest. Ülem-Saaremaa kihid hakkawad peale Kihelkonnas ja Rootsiküla juures ja lähewad põigiti üle Saaremaa läbi Kaarma, Uduwere, Püha kiriku poole. Kuulsaks saanud Kaarma ehituskiwi on sellest kihist pärit. Paremad paljastused leiduwad Lümmada ja Kaarma kohal. Ülem-Saaremaa kihtidest esinewad järsak-rannana Sõrwe säärel kaks panka: Kaugatooma ja Ohessaare. Need on ainult 3—5 meetrit kõrged, lüheldased kaljuseinad, mis hallist, tihedast dolomiidist, waheldades mergli kihtidega, koos seisawad ja rikkalikult kiwistusi, eriti kalade kiwistusi sisaldawad.

Nagu Saaremaa pinna-ala wäike, nii on ka pinna tõusul wäike ulatus. Ta on madalik, mis keskmiselt umbes 15 meetrit üle merepinna kergib. Läänepoolses osas leidub biskwiidi kujuline, pikergune kõrgendik, mille loodeserw peaegu järsult alla langeb, kuna ta idakaarel aegamööda alaneb. Kõrgendikul esineb terve rida kühme, maakünniseid, seljakuid ja kuplid ning nende wahel olewaid mold-orgusid, milles asuwad laialdased sood ja madalad järwed. Kõrgendik ise

käib edelast kirde poole, kuid ta peal leiduwatel seljakutel on siht loodest kagusse.

Kõrgendiku lõunaserwal asub ta kõrgem koht Lümmada järwe ääres; see on Wiidumägi, mille tipp Suurmägi kuni 50 meetr. üle merepinna tõuseb. Selle mäe otsast pakub ümbruskond waatajale õige toreda pildi. Kewadel ja suwel on see maakoht muinasjutulik ilus, sest waheldusi loob niihästi maastiku pind kui ka elaw loodus. Siia kõrgesse waatetorni paistab Saaremaa ühelt serwalt Kuressaare linn ja teiselt Kihelkonna rand ära. Kõrgendiku põhjaserwal asub 42 meetrit kõrge Kodaramägi, mida tema peal kaswawa suure metsa pärast Saaremaa Liibanoniks kutsutakse. Wanal ajal on mererand kord kõrgendiku kallasteni, seega Liibanoni jalani ulatanud. Saaremaa küngastikku ümbritseb tasandik, mis tüübilisem pinnaworm kogu saarel. See on paepõhjaline lausrannik, tuletab elawalt Põhja-Eesti loopealseid meele ja on tal sellega palju ühtlasi jooni. Kõige suurem ulatus on lausrannikul Kuressaare ümbruses, kus ta linna umbes 15 kilomeetri laiuselt ümbritseb. See on tasandik, mäherdust kodumaal wähe leida. Ainult harwa märkad mõnda kühmukest. Kaugel silmapiiril sinetab metsawöö, ligidal esineb tasane nagu pöränd paealus, kaetud kruusasegase sawikihiga, mis alandlikka kadakaid ja sarapuu põõsaid kaswatab. Nukrust äratawalt mõjuwad kesk seda tasast ja tühja kadarikku mustade katustega talud, peitunud puude kobaratesse. Neid waatled eemalt igatsusega nagu oasisid kõrwes, mis kuumusest kiirgawal paesel pinnal puhke- ja wärskenduse kohtadeks töotawad olla.

Jõed on Saaremaal ojakesed, mis suwel peaaegu kuiwad, puiklewad paeklibude wahel oma madalates sängides ja ei suuda kewadelgi jõe muljet teha. Keskel asuw kõrgendik on Saaremaa jõgedele weelahkmeks. Tema lõunapoolselt nõlwakult jooksewad alla Waljalast tulew Pahna jõgi, Kaarmalt Hübja jõgi Siksaare lahte, mis õieti järw on ja mille ühendust merega Peduste jõeks kutsutakse. Suurlahte, Saaremaa suuremasse, umbes 10 kilomeetrit pikka järwe, jookseb Kärla jõgi. Suurlahe ühendus merega kannab Naswa jõe nime; see on küll ainult 2 kilomeetrit pikk, kuid oma sügawuse ja laiuse poolest on ta Saaremaa suurem wee-

soon, mille peal wäiksed laewadki wõiwad liikuda. Suurjärw on tekkinud endisest merelahest, järelikult on temast wäljajooksew Naswa jõgi endine merekitsus. Suure-Katla lahte jookseb weel wäike Salme ojake, mis Sõrwe sääre Saaremaast lahutab. Salme jõgi pole midagi muud kui endine merekitsus, mis Sõrwemaa Saaremaast eraldanud. Tähelepanu äratav Mustjalas wäike Ohtja jõeke oma pugemete läbi. Nii nimetab saarlane neelukohti karstmaastikus, mille kaudu jõewesi maa alla tungib. Salajõe tekkimist wõimaldab siin pehme dolomiidi ja merglisegane paekiht, millesse wesi augud ja lõhed uuristanud. Ohtja mõisa juures kaob jõeke lehter-aukudesse ja tuleb hulk maad all pool Kudemaa saeweski juures mereranna lähedal jälle nähtawale. Maaaluste kanaalide kohal leidub liiwaluide, millesse maa all jooksew wesi õõnsusi tekitab. Kui õõnsused liig suureks lähewad, murdub liiwane nõmmepind nende üle ja sünnitab allalangemisi. Püha kihelkonnas, Kaali mõisa pargis, leiame ümmarguse kuristiku, mille põhjas umbes 35 meetrit lai Kaali auk asub. Kuristiku serwad, mis kiwirusust ja mullast koos seisawad, tõusewad umbes 6 meetri kõrgusele. Kaali augul on wulkaani kraateriga küll sarnasust, sest et järwe kaldal leiduwad kihtide ääred on wälja poole nõlwakad, mis tõendawad, et tõuge alt tulnud. Kuid ümbruses puuduwad täiesti maa alt wäljapursatud ained, kui mitte kraateri walli ennast lugeda. Geoloogid kalduwad arwamisele, et Kaali auk gaasiplahwatuse tagajärjel sündinud. Kliima on siin nii pehme, et luuderohi wabas õhus wõib kosuda. Järwepind seisab kewadel kõrgemal, suwel alaneb wesi, jääb järele tiigike, mis tõendab, et Kaali järwe endine ilu ja tähtsus kadumas.

Ranna ümbruses ja maisamaal leidub siledaks lihwitud paljastustel paesse ribitud jooni, mida liustiku armideks nimetatakse. Nad on sihitud jää woolu järele põhjast lõunasse, wäikse loodepoolse kallakuga. Neid on liikuw jää edasi-nihutatawate kiwide abil aluspõhja lõiganud. Teiseks liustiku jäänuseks on määratu hulk rändmunakaid Saaremaal. Leidub siin kohti, kus sõna tõsisel mõttes adra ninagi maha ei saa pista. Palju nendest on saarlased kiwiaedadeks teede

ääre üles kuhjanud, aga palju lamab neid veel põllul. Konnumaistute ehk metsikute paikade tekitamisel etendawad peaosana just rändmunakad. Mõnes kohas seisab kiwiware wares kinni, sahale liikumiseks jääb ainult pisut maad. Rändmunakate rohkusega võib seletada ka seda nähtust, et Saaremaale nii wisalt sisse tunginud kultuurilisemad põllutööriistad. Ühes kiwidega võisid liustikud ka metallimulda, näit. rauamulla kiwi siia tuua, mida Mustjalas [wanemal ajal olewat leitud. Jäätise ajajärgu kolmandaks jäänuseks on pikergused kruusa ja kruusaka-sawi künkad, mida „Rootsimaa oosideks (Ås) nimetatakse. Oosisid leidub Järwemetsa järwe ümbruses ja Sõrwe poolsaare otsas, mille kõrge jagu iseenesest oos on.

Saaremaa on rikas maapõues leiduwatest looduse warandustest. Kihelkonnal leiduwad suured lademed tsemendikiwi ja puhast lubjakiwi, millest lubja- ja marmorijahu võib walmistada, mida klaasiwabrikutele tarwis läheb. Metskülas Saaremaal leidub rohkesti marmorikiwi, kohati võib siit ka rauamulda leida. Mustjala panga juures leidub dolomiidi sees raua ja wääwli puru, randadel jaspist, ahaati ja merewaiku. Lümmadalt Atla küla ligidalt on mereweest võimalik soola saada: merewett võib siin keetmise teel ni soolaseks teha, et temaga sünnib liha soolata.

Et Baltimeri keskkohal kinni ei külmeta, pehmendab meri suurel määral Saaremaa kliimat, nii et Sõrwemaal jugapuu ja luuderohi metsas wabalt võib kaswada. Samati kaswab Saaremaa lõunaserwas walge akaatsia, ja nõndanimetatud suurpähkel (Wallnuss) võib siin walmis wilja kanda. Talw on Suuremaa talwest palju pehmem, aga suwi on Saaremaal, iseäranis kewade poole, hästi wilum kui mannermaal. Filsandi saarel, Eesti wabariigi äärmisel läänepoolsel punktil, on jaanuar keskmine temperatuur $-3,6^{\circ}$ C., kuna samal ajal Eestimaa idapoolsel serwal, näit. Tartus termomeeter läbistikku $-8,1^{\circ}$ C. näitab. Sellewastu loeme termomeetril kesksuwel Saaremaa rannal peaaegu kaks Tseliuse kraadi vähem sooja, kui Eesti idapoolsel serwal. Wihma sajab saarestikus kõige rohkem oktoobrikuul, läbistikku 65,7 millimeetrit päewas, selle wastu on juulikuul siin palju vähem wihma, kui Eesti mannermaa kõrgendikkudel.

Rohkete wihmasadude tõttu kogub Saaremaa nõgudesse palju seiswat wett, selle tagajärjel kalduwad nõod soostumisele. Sellepärast leidub siin laialdasi pehmeid ning mülkalisi soid, mille hulgast nimetamise wäärt Samliku soo, mis ühes Maarja sooga kuni 50 rtkm. oma alla wõtab. Kohati annab taimestik Saaremaa ühetoonilisele maastikule maalilise ilme. Üksikud metsasalud tühjal Kuressaare tasandikul, lugade puhmad järwede kallastel, kibuwitsa põõsastikud Siksaare ümber, tammi-
 kud, tugewad ja põlised, wõiwad muuta igawad maastikud weetlewateks. Taimede poolest on Tagametsa ja Wiidumäe ümbrus haruldaselt rikas. Peale tammede esinewad siin sihwakad saared, pärnad ja poopuud, mitte üksikutes harwades eksemplarides, waid salkudena. Metsi kaswab Saaremaal põhjapoolses osas rohkesti. Lõuna-poolses osas leiame häid karjamaid, mispärast seal rohkesti karja peetakse. Saaremaa juust kiidetakse Schweitsi omaga peaaegu ühewääriline olewat.

Suur osa maapinnast seisab Saaremaal luhtade all, nimelt 38⁰/₀, karjamaid on ka palju, nii et nende suurus üle 36⁰/₀ kogupinnast wälja teeb; põldu on ainult 14⁰/₀, metsa ligi 3⁰/₀ ja kasutamata maad üle 8⁰/₀ kogupinnast 1897. a. kogutud andmete järele). Nii peaks karjakaswatus Saaremaa majapidamise tähtsam haru olema ja ongi ka. Rahwast elab Saare maakonnas keskmiselt, nimelt 28 hinge ruutkilomeetri peal, kus juures ka linna-elanikud on arwesse wõetud. Põllupind on kuiw ja kiwine; siluuri pae põhjal asub õhuke kord mulda, mis lorkawat umbrohtu sigitab. Paljudel Saaremaa õitel on kiiskaw metalliline läige.

Põlluharimist toimetawad saarlased enamasti isaisade wiisil, sellepärast on ka wiljasaak kehwapoolne. Aga kus põldu uue aja nõudmiste järele haritakse, seal tasub ta põllumehe waewa ausasti ära. Saarlane ei armasta põllutööd. Mees jätab põlluharimise naise hooleks ja läheb ise kewadel Suurele-maale kraawi kaewama ja muud tööd otsima, kus ta omale head raha teenib. Alles sügisel tuleb ta koju tagasi. Rannarahwas on osawad meremehed. Kaarmal murtakse Loona ning Kuigu kiwiaukudest kiwa ja Mustjalal walmistatakse tõrwa ja lupja. Üleüldiselt tuttaw on saarlastel

käsitöö osawus, sellepärast asub siin õige rohkesti meistri-mehi. Saaremaal on niipalju raudseppi, nagu neid kustki mujalt küladest ei leita. Mõnelgi taluperemehel on siin oma väikene sepapada lõõtsa, alasiga ja muude tarwiliste riistadega. Kõik vähemad sepatööd ja parandused teeb talunik ise kodus walmis. Sagedasti on Saaremaa wikatid ja sirbid paremad lõikama, kui wabrikute omad. Puuseppade hulgas on palju osawaid mehi, kes laewu ja tuulikuid ehitawad. Hulk inimesi teeb töowankrid ja regesisid, ise on weel need, kes leenidega istmeid ja toolisid walmistawad. Istmed on kenad ja moekad. Laua otsakekestest tehtud iste on väikene ühe inimese pingike, nelja jalaga, millel pulgakestest walmistatud kori peal. Iseäranis tähtsad laewaehituse meistrid on Kihelkonna mehed. Mõned on otse sündinud insenerid, kes suured kolmemastiga laewad walmis teewad ja kõrged kirikutornid üles ehitawad. Weskimeistrid läheb Saaremaal kõige rohkem tarwis, siin ehitatakse tuulikuid väga rohkel möödul, sest et wesiweskid peaaegu täitsa puuduwad. Tähtjas käsitöölise liik on ka Saaremaa kiwimurdjad ja tahujad. Paest tehakse ilusaid hauraista, hauakiwa, wärawaposta ja trepi-kiwa. On ka kiwist kenasti wäljanikerdatud waasisid, wappisid ja kotkaid näha. Kaarmal õonistatakse kiwist neljakandilisi torusid, millest korstnad kokku seatakse.

Saarlaste rahwaluule jutustab hulga lugusid muistsest kangelasest, keda Suur-Tõlluks kutsuti. Juba sisserändamisel Läänemere maile sammusid saarlased Eesti suguharude eesotsas, tungisid kõige kaugemale lääne poole. Wesi — wäin — ei suutnud neid peatada. Selleaegne Saare rahwas oli agar ja ettewaatlik, julge ja wahwa, kes sõjast ja weremängust rõõmu tundis. Et kodune maapind kehwapoolne ja kuiw oli, nii et ta perekat rahwast ei jõudnud toita, muretseti mõõgateraga leiwale lisa ja kõrwast. Kuna kaupade wahetamiseks looduse annete poolest kõhnal Saaremaal midagi pakkuda ei olnud, siis wõeti wõõralt maalt, mis igatsemise wääriline leiti olewat. Sõja ja rõõwimise wahel ei tehtud wahet. Aga mitte ainult häda ei ajanud saarlasi meresõitudele. Rahwa arwamise järele peeti mehisemaks ja ausamaks mõõgaga enesele eluülespidamist muretseda, kui

adra taga kõndida. Rööwkäigud mere peal olid seaduslikud ja kuulsust töotaw töö. Läänes elasid hulljulged wikerlased ja nendega käisid saarlased jõudu katsumas, sõitsid nende kodumaale, kandsid ühtelugu ahastust ja häda Rootsi ja Daani rannamaile. 1187 häwitasid nad Rootsi pealinna Sigtuuna ära, Öölandi saarele ehitasid koguni omale kindlusi. Wikerlased käisid omalt poolt ka saarlasi „waatamas“. Et endid ootamata külaliste eest kaitsta, ehtas wana Saare rahwas ütleмата usinusega ja wäsimata waewaga maalinna d üles. Kümnetuhandete koormate kaupa wedasid nad liiwa ja kiwa kokku ja winnasid wallideks hunikusse. Kaarma maalinna wallideks on 60,000 koormat kiwa tarwitatud ja see suuruse poolest keskmine linn mõötis ümberringi 105 meetrit; Kärla Lihulinna wallihari oli 475 meetrit pikk. Saarlaste kõige suurem jõud aga oli nende laewades, mida sõjapidamiseks ja kaubaajamiseks ehitati. Laewu aeti edasi purjedega, waiksel ilmal ja lahingus ka aerudega. Rööwlaewade peal oli harilikult 30 meest. Merelahinguid löödi kindla plaani järele ja tarwitati seal juures mõnda kawalust. Waenlaste laewu püüti ümber piirata, oma wahele saada ja siis ära wõita. Uue-Sadama merelahingus 1215 Sörwe säärel olnud eestlastel 200 sõjalaewa, nii et meri neist mustendanud.

Kuressaare linn seisab mere ääres, aga tema all olewa lahe on mere liiw nõnda ära ummistanud, et suuremad laewad enam linna alla ei pääse. Sellepärast jäeti endine sadam maha ja asutati Roomassaare, neli wersta südalinnast eemale, uus sadama sild, kuhu kõik suured laewad, mis enne merele seisma jäid, nüüd juure pääsewad. Aastal 1205 asutas Daani kuningas Waldemar II. Kuressaare lossi, mille kõrwa aegamööda praegune linn asus. Ta oli piskopi asupaik ja jäi riisumistest ja laastamistest puutumata, mis XVI. aastasajal Liiwimaa pinda purustasid. Aastal 1560 sai Kuressaare linn ühes Saaremaaga uuesti Daani walitsuse alla, läks aastal 1645 Rootsi kätte ja wõeti aastal 1710 Wene riigi külge. Wõtmine sündis sõjariistadega, sellepärast oli see kõige raskem aasta Saaremaale. Saaremaal on vähem sõditud kui Ülemaal. Peaaegu kõik Saaremaa kirikud on warasest keskajast pärit, neid ehiwad hästi säilinud ornamendid ja raidkujud, sest et

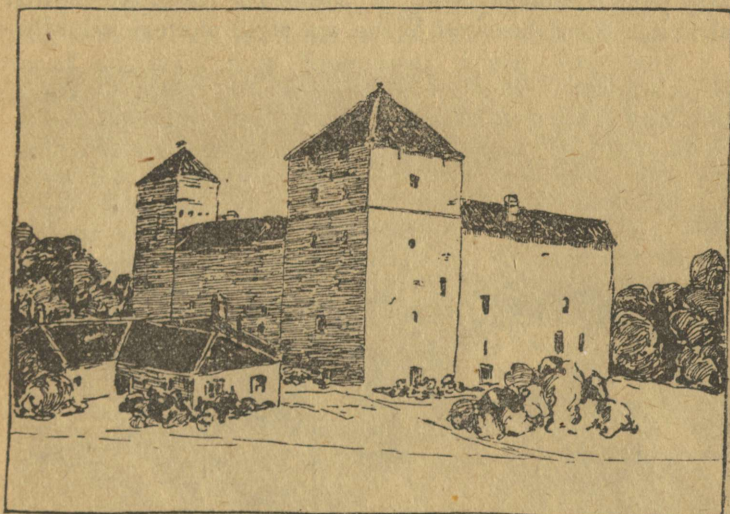
sõjarüüstamised siia pole ulatanud. Kuni ilmasõjani, mil meie kodumaa lühikest aega sakslaste all oli, maitstes ka Saaremaa rahupäiwi ja Kuressaare linn hakkas hästi kosuma. Praegu elab linnas 4500 inimest. Temas asuwad gümnaasium ja merekool. Iseäranis tähtis on Kuressaar haigusi parandawa meremuda pärast. Muda wõib siit weepinna alt mõnes kohas 2—3 meetri paksuselt leida, ja just see suur, wana kogu ongi, kust terwist parandawat muda wõetakse. Wõõraste hulk, kes Kuressaares terwist käiwad otsimas, tõuseb igal aastal kuni kolmetuhandeni. Suur tähtsus tulewiku kohta on Kihelkonna sadamal. See ei külmeta peaaegu kunagi kinni. Merepõhjast leitakse siin wäga head muda. Kui sakslased maal olid, ehitasid nad Saaremaale wäljaraudtee. Üks haru käib Kuressaare linnast Roomasaare sadamani, teine Kuressaarest Putla külani, kus tee kaheks haruneb, üks Orissaare, teine Leisi sihis.

Kuressaare linn.

Eemalt on Kuressaar õieti ilus waadata — iseäranis mere poolt küljest. Ta näitab hoopis suurem olewat, kui ta tõepoolest on; tuleb wist sellest, et temas ruumikaid aedu leidub. Kolm torni ja kaugele paistwad korstnad annawad talle eemalt waadates nägusa linna kuju. Kõige tähtsam koht Kuressaares, kuhu iga õige kuressaarlane wõõra suwel jalutama wiib, on linnapark ja wana kants ehk „hall tokk“. Park on Kuressaarele seda, mis Tallinnale Kadriorg, ja ma arwan, et kuressaarlane usub, et nende park meeldiwam ja lõbusamgi on. Wana saaretaat jutustab, et mõni kümmeaastand aastaid tagasi olnud praeguse pargi koht laadaplatsiks. Imeruttu on need uhked saared, kastanid ja muud lehtpuud seal suureks kaswanud. Kliima ja maapind on neile wist hästi meelt mööda, seda näitab nende ülilopsakas kasw. Iseäranis imestamise wäärilised on alaspidi kaswawate pikkadega oksatega saared Kuressaare pargis. Pikad kuni neli meetrit oksad, peened nagu niined, langewad nad ülevalt alla maapinnani ja nüüwiisi sünnib puu alla tore telk, kuhu ka palawad päikesed kiired kiusama ei pääse. Kesk parki on suur Kuressaare suwine kontserdisaal, söögi- ja joogimaja. Maja ees on lage liiwane plats ja seal lõbustab suwel iga õhtu wõõ-

raid linna muusikakoor. Siin on mõnus viibida. Mere poolt puhub jahe tuul, natuke iseäralise, mitte wastumeelse mere-lõhnaga segatud, ja jahutab palawust. Widewikul teed jalutuskäigu läbi linnapargi. Sahistades sammud üle mahawarisenud lehtede, pea kohal salapärane kohin tumedate kõrgete puude ladwus. Luitunud rannakarjamaa taga laiutab ennast tinahall merelagendik, mille kohal kuuldub lainete sahin, tāsane, rammetu, otsekuu uinuja sosistamine. Läänetaewa serwal kustub ehapuna wiimne wāsinud kuma. Üle uinuwa maa ja mere aga kajab kajakaparwede üksildane kāršitu huilgamine.

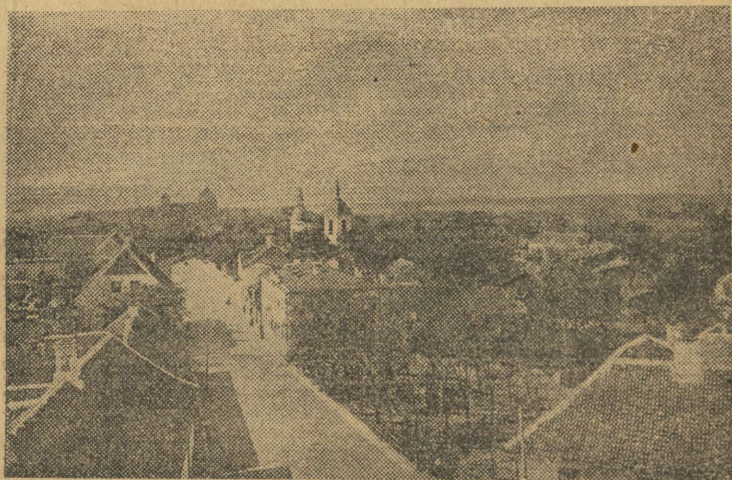
Pargi kõrwal on linna kindlus. Daani kuningas Waldemar II. on sellele kohale 1205 küll kindluse lasknud ehitada, kuid see on warsti maha lõhutud. Praegune Kuressaare loss ehitati pärast suurt Eesti mässu ja nimelt uue oodatawa mässu mahasurumiseks 1345 a. Saare-Läänemaa piiskopi poolt. Ilmatu sügawad ja laiad kraawid lahutasid kindlust muust maast. Kraawid on nüüd pillirooga ja kõrkjatega täis ja kinni kaswanud, ainult mõnes kohas sil-

Kuressaare loss.

mad weel mudast wett. Kraawid on nii ehitatud, et neid wõidud kergesti mere wett täis lasta. Muidugi ei pääsnud siis neist keegi üle. Kraawi taga on rataskujuline, maalinna moodi kõrge wall. Walli sees lagedal platsil on

wana kants ehk „hall tokk“, nagu rahwas teda nimetab. Ta on neljanurgeline, määratu suur kiwiehitus. Kui „halli toki“ juure tahame jõuda, peame walli alt wärawatest läbi minema. Rataskujuline wall, kui ka „hall tokk“ ise, on kuulsast Saaremaa raieskiwist ehitatud. Lossi aknad on kinni müüritud, ta on nagu kiwistunud. Näib, nagu oleks ta oma silmad kinni pigistanud, et ümberolewa uue maailma peale mitte waadata, mis talle wõõras on. Samati on endised uhked tornid poleeritud waskse tuulelipuga, mis laewameestele teejuhatajaks olnud, ajahambal kadunud; ühele neist on küll weel endine suurus, kuid mitte endine ilu alles jäänud. Wanasti oli loss kolmekordne, kuid pealmine kord lasti 1710, kui loss pidi ära häwitama, maha wõtta. Ainult see päästis lossi lõpulikult häwituse eest, et ta müürid nii tugewad olid, et wenelased neist jagu ei saanud. Nägemise wääri- lised ruumid lossis on lossikabel wanamoodi altariga ja wõlwitud laega saal, kus rüütlid wanasti oma keskel maa- päiwi pidanud. See oli wanasti tore pidusaal, mis hiljem kirikuks ümber ehitatud. Praegune altariruum ongi endine lossikabel. Selie seinas leidub sanktuaarium, s. o. seinakapp, milles pühi armulaua riistu ja armulaua leiba ehk hostiat alal hoiti. Kord tarwitati Wene aja algul altari-ruumi wilja-

Kuressaare linn.

magasiniks; hiljem on see Eesti kogudusele kirikuks sisse sea- tud, kui tulekahju teised jumalakojad oli häwitanud. Kui linna kirik jälle üles ehitati, jäi lossikabel ja sellega ühendatud

ning ümbertehtud pidusaal Saaremaa rüütelitele tarvitada. Wõlwialused, millesse akendest wähe walgust tungib, wiiwad meid tumedasse keskaegsesse miljöösse ja teewad rõhuwa mulje. Nagu paljudel wanadel ehitustel, on siingi maaalune käik olemas, mis kuni linna keskpaika otsaga ulatanud ja muinaslugude tekkimiseks põhjust andnud. Samuti tekitas muinaslugusid lossi wõlwialune, mis 1785 awati ja kust sisse-müüritud, laua ääres istuwa rüütli luud leiti. Sedamaid toodi joonistaja paigale, kes õudse leiduse ühes hirmuäratawa ümb-ruskonnaga paberile tähendas. Selle joonistuse koopiad on meiegi päiwi päewapildistatud ja laiaili laotatud. Lossis on palju saalisid ja tube. Nende suurust wõib kujutleda, kui kuuleme, et lossis 1623 a. ümber 116 suurtükki olnud ja 1645. a. meeskond ehk garnison 1650 peale tõus-nud. Wallid ja bastioonid, mis lossi piirawad, on alles 17. aastasajal ehitatud. Üleüldse on „hall tokk“ ja tema kind-lustused üks neist wähearwulistest wanadest ehitustest, mis vähemalt oma peaosades tänini on püsinud, kuna teised lossid meie maal sõdade sõidul enamasti kõik rusudeks on warisenud.

Kuressaare linna nimes ja wapis peegeldub ajaloo-line wõitlus, mis sakslaste ja eestlaste wahel käimas. Saks-lased nimetasid seda linna omas keeles Arensburg s. o. „kotka kindlus“ ja nad seadsid ka kotka oma linna õue-märki. Aga et eestlased linna juba wanast ajast *Kuressaareks* hüüdsid, unustasid sakslased oma kotka ära ja joonistasid ta wapis ümber *kureks*, kes seal weel praegugi püsib. Saksa kotkalinn on nii Eesti kurelinnaks saanud, ja see muutus sümbolilis tähendab wist ka muutust ajaloo fakti-lises tõeluses. Linnakese südames, Kubermangu tänawal, seisab Kuressaare Eesti Seltsi maja, nägus, wiisakas, peeni-kene. Ei wõinud küll uneski näha need Saaremaa põlise aadeli suguwõsa liikmed, kes selle maja lasknud ehitada, et nende kodu kord põlatud orjarahwa järeltulejate päralt saab olema. Kõrged, walged ruumid, laiad tiiwuksed, peened parkettpõrandad, stiilikas wanamoeline mööbel üksikutes tubades — kõik tuletab weel endiseid peremehi elawalt mee. Nii ajad muutuwad.

Kuressaare supel-asutus.

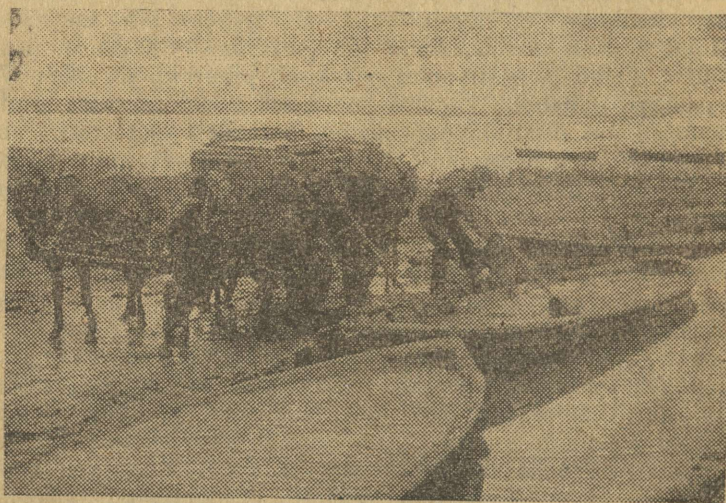
Kui Kuressaare linn mitte saare peal ei asuks, kuhu wõõrad üle wete ja wäinade ainult laewade abil juure saa-wad, siis tohiks küll ütelda, et meie wõõraste arw suwel weel palju suurem oleks kui praegune, kuna Suuremaa

elanikud suuremalt jaolt laewa liikumist wee peal ei kannata, sest et nad sagedasti haigeks jääwad, ja seep see on, mis mitmeid terwiseotsijaid tagasi hoiab ning neid mujale juhib, nagu Haapsalusse, Pärnusse j. m.

Muidugi parandab terwist niisugune suplemise koht kõige enimalt ja mõjuwamalt, kus meremuda oma terwek-tegewate olluste poolest kõige rikkam, kus kliima jahe ning ühetasane ja kus õhk puhas ja selge on. Kõiki neid nõud-misi täidab Kuressaare supeluskoht kõige paremini. Mere-muda on ju Haapsalu ja Pärnu lahes ka, aga nii rohkel ja

Eesti Rahwa Muuseumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Meremuda wedu Suurlahest.

sügawal kogul, kui seda Kuressaare linna lähedal leitakse, ei ole wist kuski mujal. Suurlahe mitmesopiline, õige laial-dane weekogu — endine merekäär, nüüd ainult weel Naswa jõe kaudu merega ühenduses — peidab oma awaras rüpes arutumal hulgal Saaremaarikkust, tema terwekstegewat muda. Lugemata aastasadade jooksul siin eraldatud meresopis on siginenud seda lammi merepõhjas peituwast sawist ja taime-ning loomariigi kõdunenud jätistest. Mingisuguse halli ila-taoliselt pehme ja wängelõhnalise massina katab tema mitme meetri paksuselt mere-põhja, kust teda pikawarreliste kappadega päetidesse tõstetakse ja maale toimetatakse. Lugemata miljonite taime- ja loomariigi edustajate kehad, mereweest põhja wajunud, segatud merepõhjas peituwate

mineraaliliste ollustega — see ongi terwisetooja mere-muda. Muda terwekstegewaid omadusi otsitakse tema wääwliollustes: wääwliwesinikus, wääwlihappes ja iseäranis mineraalilises wääwliirauas ning raadioaktiivsetes ainetes. Sajas grammis toores Kuressaare mudas on 3,38 kantsentimeetrit wääwliwesinikku, 100 grammi orgaaniliste olluste kohta 2,4 grammi wääwlihapat ja 0,44 grammi wääwliirauda. Muda on siin 2—3 jalga sügawalt weepinna alt 6—10 jala paksuselt leida, ning see suur ja wana kogu on see, mis muda oma mitmesuguste olluste poolest rikkaks teeb.

Kõige esimesed meremuda tarwitajad Saaremaal olid Kihelkonna talupojad. Juba läinud aastasaja algul oli neile meremuda terwendaw jõud tutaw. Rootsiküla mõisaomanik Kihelkonnal ehitas 1824 esimesed meremuda wannid. Alles pärast seda leiti niisamasugust muda Kuressaare linna lähedal ja õpetatud mehed tõendawad, et Kuressaare muda mitmesuguste olluste poolest terwiseparandamiseks kõige parem on.

Meremudaga arstimisele läheb weel teist head abimeest tarwis, kui arstimine peab mõjuma, ja see on puhas ja selge õhk ning paras kliima. Puhas ning selge õhk on sagedasti parem arst, kui kõige kallimad ja paremad apteegi rohud. Saaremaa puhta õhu eest hoolitseb üks wäga tähtis ja suur arst, see on Saaremaa iseloom, mida teistel supelus-kohtadel ei ole. Mere tuuled teewad siin kliima jahedaks ja ühetasaseks ning õhu niiskeks, et tolmu raasukestki ei pääse õhku ümber lendama. Peale selle ei ole meie maapind, iseäranis Kuressaare ligidal, liiwane, mis tolmu wõiks sünnitada, waid tema on siin sawisegane, kõwa, ilma soota ja rabata. Mis puhas, jahe ja selge õhk tähendab, on nende ridade kirjutaja ise oma silmaga kellegi kopsuhaige juures näinud. Tema parandas oma kidurad kopsud sellega ära, et päewade ja nädalate kaupa mere ääres puhtas õhus kõndis ning istus. Samati olen näinud, kuidas keegi haige woodiga laewalt Kuressaare kanti, sest et tema tõllas sõita ei kannatanud, ja seesama haige oli kuue nädala jooksul meremuda wannide parandusel sedawõrd terweks saanud, et oma jalgade peal kindlasti wõis kõndida ning tantsida.

Haigused, mis Kuressaare meremuda parandada wõib, oleks peale muu järgmised: skroofli haigused, mis mitmel wiisil kurgu, kaela, silmade, kõrwade ja muude haiguste näol awalduwad, jooksja-haigused, mis wäga mitmesugused on, naha-haigused, kontide haigused ja kondinaha põletikud, närwihaigused jne.

Et Kuressaar tähtis terwise otsimise koht on, seda on ka Wene riigiwalitsus omal ajal ära tundnud, ning laskis

1894 siia Roomassaare randa uue sadamasilla ehitada, mis 160 tuhat rubla tulnud maksma. Sild on ilus, sile ja tasane ning meie laewasõidu kohta väga tähtis. Siin on kõigil suurtel laewadel wõimalik otsekohe silla ääre sõita, kuna nad enne merele seisma jäid, mis reisijatele palju takistust ning waewa tegi. Niihästi uus Roomassaare sadama-sild kui ka Wäikese wäina tamm on Saaremaa rahwale, kuressaarlastele ning kõigile siia- ja sinnareisijatele suureks kergituseks.

Tuleb keegi supelusaja algul Kuressaare, siis wõib teda ilma tahtmata kõige sügawam kaastundmus liigutada, kui ta näeb, kuidas mitmed haiged ja wiletsa terwisega inimesed supelusmajade poole tõttawad. Mitmed sõidawad tõldades, teisi kantakse jälle pehmete toolide ja patjade peal ning mõned lõnkawad ise karkude ja keppide najal ikka ühe ja sellesama koha poole, kust nad enestele abi ja walu kergitust loodawad. Kurblik on nende nägu, väga waewaline nende liikumine, mis sagedasti kande waluga ühendatud. 3—4 nädala pärast näeme juba hoopis teist pilti. Haigete hulk on wähenenud, terwete arw kaswanud. Mõned käiwad küll weel keppide najal, aga nende nägu on rõõmsam, nende liikumine ilma waluta. Kõige eesotsas on weel lapsed, kes oma rõõmu parema terwise üle kõige elawamalt awaldawad. Seda tegi kõik Kuressaare meremuda ja puhas õhk. Mõnel suwel elab siin üle 3000 wõõra, kes üle 30,000 meremuda wanni ära tarwitawad.

G. Markus.

Sõrwemaal.

Kuressaares wiibimise ajal olid Sõrwe eidekeste kirjud rahwariided, milles nad linna turule ilmuwad, amugi mu tähelepanu oma peale tõmmanud. Sõrwe on üks neist nurkadest Saaremaal, kus weel rahwariideid kantakse. Sellest tekkis mul arwamine, et Sõrwe alalhoidlik ja uuemast kultuurist puutumatu osa Saaremaal peab olema. Et rahwa waadetega ja kommetega tuttawaks saada, otsustasin ta jalgsi korraks läbi jalutada. Ei ole ju maa ise suur — ta on poolsaar, mille pikkus umbes 38 kilomeetrit, laius aga 3—12 kilomeetri wahel kõigub, nii et mõnikord merd mõlemilt poolt korruga wõib näha. Kuressaarest on aga Sõrwe sääreni — poolsaare kõige kaugema punktini — 51¹/₂ kilomeetrit.

Suur maantee käib kogu aeg kuni Sääreni mere läheduses. Saaremaa auks peab ütleva, et tal kaunis head

teed on: tasased ja kõwa põhjaga. Selle poolest lööb Saaremaa Suuremaa julgesti üle. Mis aga käimist iseäranis palawal suwepäewal raskendab, on teede lagedus. Metsade poolest ei ole Saaremaa enam rikas. Sedasama woin ka Sõrwe kohta tunnistada. Ainult Sõrwe keskpaigalt käib mõne kilomeetri laiune männimetsa wöö põigiti üle poolsaare. Metsakauplejad leiaksid siit wähe, mis nende ärisilmale rõõmu walmistaks: mets on madal, puud peened.

Päike oli weel kaunis kõrgel, kui ma palawuse ja wäsimuse eest ühte suurmasse rannakülasse warju läksin otsima. Külatänawas juhtusin kohe kogukese naisterahwaid silmama, kes heinakoristamise ja rukkilõikusega töös olid. Ühtegi „isast“ ei olnud näha. Ainult pruunist, punakast, walgest, mustast ja muudest wärwidest kirjud seelikud

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte

Sõrulased „rugi õsumas“.

liikuisid siin ja seal põldudel ning heinamaadel. See on harilik külapilt suweajal. Asjata otsid siin „isaseid“ — nagu saarlane meesterahwaid nimetab — põllu pealt. Nad on Suuremaal tööl, ehk kes neist koju jäänud, on kalapüügiga ametis. Põllutöö on seega täiesti „emaste“ hooleks. Pean siin kohal tähendama, et „emane“ ja „isane“ kõige harilikum naisterahwa ja meesterahwa nimetus Saaremaal

on, ja sõrulane tarvitab neid väga järjekindlalt, kuigi talle Suuremaa nimetused wõõrad pole.

Öömaja ja kehakinnitust anti mulle kõige suurema lahkusega. See oli harilik rannaküla. Osalt elatakse siin meresaagist, osalt põllutööst. Õige harwa juhtusin Sõrwes

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Waade Sõrwe sääre tuletornist.

niisuguseid rannakülasid 'leidma,' kus ainult meresaagist oleks elatud. Harilikult täiendawad aga mõlemad tegewusharud teineteist. Õhtul kogus^m kaunis rohkesti külainimesi talu õuele „wõõrast meest“ vaatama. Ei puudunud siin ka „isased“. Sõrulane on lahke jutumees. Ei ole temas jälgegi seda kohmetust ega tuimust, mida näit. Järwamaa, Lääne- ehk muu sise-maakonna mees wõõra ees awaldab. Isegi Saaremaal eneses wõib rannaelaniku ja mõne kesksaare-kihelkonna, näit. Kaarma mehe, wahel suurt wahet märgata. Rannaelanikud on alati jutukamad, awaldawad suuremaid waimlisi huwisid, nende mõtlemis-aparaat töötab ladusamalt kui metsaja põlluelanikul.

Millest küll selgi õhtul Sõrwe rannaküla meestega rääkida ei saanud! Neid huwitas õhusõit ja intendantide protsessid niisamuti, kui Suuremaa külameeste põllupidamine ja

agraarküsimus. Ja peab ütleva, et agraarküsimus Sõrwes nagu Saaremaal üleüldse teraw on.

Mõisate rohkusega on taewataat Saaremaad küll õnistanud, kuid nad on nii väikesed, et keskmine Saaremaa mõis meie Suuremaa jõukamast talukohast palju awaram ei taha olla. Praegusel ajal on suur hulk neist rahwa kätte wälja jagatud.

Külameeste põllumaadest Sõrwes ei wõi peaaegu rääkidagi. Need on [lausa kiwiwälgad, selge kiwine mere-

O. Liwi üleswõte.

Tuulikud Salmel, Ansekülas.

põhi, millele sõrulane suure waewaga meremuda peale weab. "Poleks seda meremuda, ega meil siis ka põldusid oleks," lausus üks sõrulane. Siiski kaswab põlluwili. Ja kui rukis küünra pikkuseks wõrsus, siin on sõrulane taewa-

wõimude vastu „hea“ põlluwilja eest tänulik. Sellepärast on arusaadaw, miks kõik, mis noor ja elujõulisem, maalt wälja rändab. Nii seisawad külad suwiti pooltühjad. Juba 9-aastaselt hakkas sõrulane Kuramaal sigade ja weiste karjas käima. Sai ta weel mõne aasta wanemaks, nii et juba wasarat ja labidat käes suutis hoida, siis läks ta Riiga ehitustööle. Põllutööle Suuremaale Sõrwe nooredmehed harilikult ei lähe, sellewastu on nad agarad meremehed. Üleüldse wõisin ma kodust ainult perekonna-mehi leida. Talweks pöörab suurem osa noorimehi ja neiusid koduküladesse tagasi, paljud aga raputawad isamaa tolmu jääda-

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

K. Bulla üleswõte.

Anseküla kirikulised.

walt oma jalgadelt, et wõõrsil leiba teenida, kus töö enam tasu leiab kui kitsal ja kidural kodupinnal. Nii tõendati, et mõnest kihelkonnast umbes 300 noortmeest ainult Ameerikasse on läinud, paljud weel mujale.

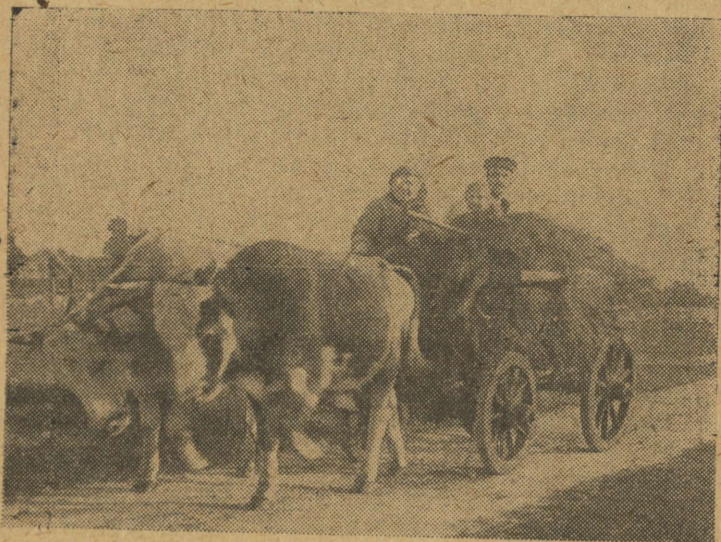
Haridus on sõrulaste seas weel wähe edenenu. Kooliks on elukool ise, meresõidud ja wõõrsile rändamine. Rahwakoolidest paremaid ega suuremaid koolisid ei tunta. Kirjaoskamine on selle peale waatamata edenenu. Lugema õpib laps juba ema juures kodus. Siis läheb ta 4-5 aastaks kooli, kus ta leeriajani käib. Minu soow ja tahtmine, isiklikult kooliõpetajatega kokku saada, jäi ainult

tahtmiseks, mida wõimata oli täide wiia. Sest missuguse kooliõpetaja järele ma iganes küsisin, ikka sain wastuseks: „On merel purjetamas“ ehk „läks mujale tööle.“ Sõrwemaal on ka oma sadam Mõntu, samanimelise mõisa lähedal Sääre otsas. Sadamasilla juures on weesügawus 6,3 meetrit, seega wõiksid siia ka suured merelaewad ligi päästa, kuid kahjuks külmab Mõntu sadam talwel kinni.

Seltsielu on Sõrwemaal päriselt lapsekingades, nii et kõige harilikumaidki maarahwa seltsē — laulu- ja karskuseseltse — siin sugugi ei tunta. Kahtlemata peab seda kohalise wõimetuma „maasoola“ arwesse panema. Ja teadagi,

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Sõrwe härjad tööl.

et seni kui rahwakooliõpetajate elu ei parane, ka paremaid jõudusid rahwa koolipõllule meelitada ei suudeta. Sest mis rahwakooliõpetaja see on, kellel kunagi aega pole oma hariduse ja teadmiste täiendamise peale mõelda. Et rahwas iseene järel kooliõpetajate palgaolusid suudaks parandada ja suuremaid koolisid asutada, see lootus kaob, kui kord Sõrwe kiwiwäljade ja kidurate põldude peale pilgu heidad.

Et ilmad wäga palawad olid, siis sündis edasiliikumine pikaldaselt, nii et alles teisel päewal Sõrwe säärele jõudsin. Siit pöörasin teist Sõrwe kallast mööda Kuressaare poole

tagasi. Igal pool wõisin rahwa sõbralikkust ja wõõraste-wastuwõtlikkust näha. Suure wastupunnimise peale wõeti õhtusöögi, öömaja ja hommiku-eine eest pisut raha, kohati pidin aga tahtmata wõlgnikuks jääma.

Pühapäewaks jõudsin Jamaja kirikusse. Siin oli wõimalik korraga suuremat rahwakogu silmitseda. Nähtawasti on sõrulane kaunis usklik, sest kirik oli päris parajalt täis. Ja peaaegu kõik ikka „emased“. Siin wõis ka Sõrwe naisterahwa nägusust ja riiete maitset silmitseda. Kuna Sõrwe naisterahwas tööl ainult ikka rahwariiet kannab, sest et „poeriie“ tööle vastu ei pidawat, on linnamoed pühapäiwiti kodaniku-õiguses. Ainult wäiksem osa tuleb weel rahwariietes kiriku. Seda kenamalt paistawad nad teiste seast silma. Teadagi, et linnariiete kandmises siin täielik shabloon ja maitsetus walitsewad. Neist otsib külaelanik ainult iseäralikkust. Rahwariiete mustrite ja wärwide kokkukõla walikus wõib ta aga ikka oma maitse iselaadi awaldada. Sõrwe neiu kannab pikka, kroogetega seelikut, mis tal õige wabalt ümber keha istub ja rindade alla kinni käib. Esimesel silmapilgul waadeldes tuletab see seelik wäga elawalt meie uuema aja linnamoode meele, nagu oleksid reformkleidimoe loojad siit omale eeskujule wõtnud. Pruunid, punakaspruunid, walged ja osalt ka mustad laiad wöödid annawad seelikule kaunis kirju kuju. Siiski on see kirjudus wäga kaugel wärwide karjuwusest. Käewarsi katawad õige laiad lumiwalged särgiwarrused. Rinda ja pihta warjab osalt hõbeda ja kullaga wäljatikitud lühikene westitaoline abu. Mõnda punapõselist neitut niisuguses pühapäewa-ülilkonnas waadeldes tahaks ütelda, et see rahwariie on neiuale ja neiu sellele riidele loodud. Ja päris naisterahwalikka iludusi wõib siin silmata. Puhta, õrna näowärwi kõrwal awaldub kehalik jõud ja terwis. Õigete näojootega, elawate, suurte silmadega, tumeda juustewärwiga ei taha Sõrwe neiu nagu tunnistada, et eestlane Mongoli tõugu oleks. Wast on aga selles Sõrwe neiu nägususes merekliima ja Rootsi weri süüdi, mida saarlaste soontes palju woolawat. Sest kui suur katk. Saaremaal rahwast maha oli murdnud, asunud siia palju rootslasi elama, kes Saare pärisrahwaga kokku sulanud. Seda tunnistawad praegugi mõned kohamimetused, nagu näit. „Rootsi küla“, „Filsand“ ja teised.

W. Kann

Hülgepüük.

Kodumaa rannal elutsewatest mereloomadest on hülge kõige suurem ja silmapaistwam. Armsamateks asupaikadeks kuiwal on hülgetel seesugused saarerannad, kus irimesi ei ela. Oimesarnaste esimeste käppade peale toetades roomawad nad tagumiste jalgade abil waewasel wiisil üles weest wäljas olewatele kaljurahnudele, et seal päiksepaistel endid soojendada ja poegi imetada; ähwardab hädaoht, siis kargawad nad sedamaid wette. Kus neid taga ei kiusata, seal on neil usaldust õige rohkesti ja lasewad inimese lähedale tulla. Hülgeid wõib kergesti taltsutada, ja seesuguses olekus on nad siis truudeks seltsilisteks. Taltsad hülged tunnewad oma nime, tulewad kaasa, kui neid nimepidi kutsutakse, mängiwad naljatades peremehe ümber ja on walmis talle oma tarkuse läbi mõndagi lõbu walmistama. Seal juures waatawad nad elawalt ja sõbralikult oma suurte, selgete silmadega, mille taolisi iiduse poolest elajateriigis küll teisi waewalt leidub. Kuid sellele targale loomale ei raatsi inime mitte armu anda. Esiteks koormab hülge seega rannamehe wiha enese peale, et meres suurt rüüstamise tööd teeb, hulga kaupa kalapoegi ja noori kalu häwitab, sest peasjalikult on kalad hülge toit. Kus hülgeid rohkesti, seal jääwad rannaweed kaladest warsti tühjaks. Teiseks on hülge ise rannamehele ihaldaw jahisaak, kelle rasw ja nahk head raha maksab. Meie kodumaa randadest on iseäranis Riia laht hülgete poolest rikas ja neid püütakse siin suuremalt osalt jää pealt. Osawad hülgepüüdjad on sõrulased ja kihnlased.

Hülged tulewad ajujääga nii kalda ligidale, et neid palja silmaga selgesti wõib näha. Kütid tarwitawad kõik-suguseid abinõusid raswastele loomadele liginemiseks, kuid edasisaamine on hapra jää pärast väga wilets, sest igal sammul on sissekukkumist karta. Kuid suuremat rõhku nad „külma sauna“ peale ei pane; seltsimeeste abil rabeleb sissekukkunu ennast kergesti märjast kuiwale ja kütide salk läheb oma jahikirgede tõttu ikka edasi.

Hülgepüük pakub rannaelanikkudele sagedasti head teenistust ja on oma iseäralduste läbi väga huwitaw, sagedasti aga ka õige hädaohtlik. Püütakse harilikult kahe püssiga ja iseäralise „püüsega.“

Hülge on seltskonda armastaw loom. Sügisel koguwad nad esimese jää juure hulgana kokku, wiibiwad loomusunnil ikka jää rinnas, et neil tee wee peale alati lahti oleks. Tuuletaadi tiiwul teeb jää talwe jooksul hülgedega mitmed reisid, Riia lahest Lääne merde ja tagasi, kuni pa-

kane sellele lõbusõidule keelu peale paneb. Hülge on nüüd ilma elukoha walimise wõimaluseta sunnitud paigal seisma ja jääaugu läbi ühendust altilmaga alal hoidma. Juba perekondlistel põhjustel on reisimine takistatud, iseäranis küünlakuus, kus edew kurg hülge õrnemale poolele wõõraks tuleb.

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

E. Allase üleswõte.

Sõrulased kirikuriides.

Noor merekodanik on esialgul väga wilts loomake. Ehk küll kahepaikne, on ujumisekunst tal täitsa tundmata asi. 2—3 kuud imetab ema oma poega nisadest, mis kõhu all nahktaskudesse peidetud, ja kui „tite“ seedimis-elundid wähe kõwenenud, lisatakse piimatoidule aegajalt kalu juure. Kartus wee eest on noore looma juures nii suur, et

ta kunagi oma weriwaenlase — inimese — eest wees warju ei otsi, waid „kuiwal maal“ jultunud pealetungija wastu kassi wiisil turtsudes ja terawate liigutamiste läbi ennast püüab kaitsta. Siin langebki noor ilmasüüta loomake kütile saagiks, kes talle paari osawat lööki pähe annab. Ema, kes hädaohu nägi liginewat, ei katsugi oma last niisuguse wägewa waenlase eest, kui inimene on, kaitsta, hüppab läbi jääaugu alla ilma ja tõstab seal südantlõhestawat kisa armsa lapse kaotuse üle. Nüüd on kütid oma eesmärgile jõudnud. Osawamad nendest jääwad augu juure walwama, millal õnetu ema õhupuudusel pea weest pistab, et talle „püüst“

sisse lüüa. Loom ei lase ennast kaua oodata. On hoop, mis teda tabas, surmaw, katsub ta, wiimast jõudu kokku wõtta, weest wälja tulla, et wabas õhus kallilapse haa ääres seda maailma jäädawalt jumalaga jätta, mis ka hülge elus täis wiltsust ja puudust on. — Püük kestab wahetpidamata edasi, sest jää all kostab alaline hülgete mõirgamine — wististe häda- ja wihakisa püüdjatele kõrwu; need on isaloomad, „suured sõnnid“, kuidas sõrulane ütleb, kes nüüd, omast kriitilisest seisukorrast aru saades hädakella lööwad. Neid kõiki ootab traagiline lõpp.

On juhtumisi, kus ühest ainsast jääaugust paarkümmend looma on kinni püütud. Keerulisemaks muutub püük, kui hülged jää peal on, mis siis ette tuleb, kui nad pealetungijast waenlasest aegsasti aru ei ole saanud, ehk lahtise wee poole teel on. Nüüd ei lepi kartlik, arg loom enam enesekaitsemise osaga, waid oskab ka pealetungimisi ette wõtta, sest sellest näikse loomal küll arusaamist olewat, et wõitlust elu ja surma peale tuleb pidada. Ta üksluiste hüpete eest oskab harjunud kütt ennast kõrwale hoida, kusjuures ta „käksiiga“ wihasele loomale püüab pähe trehwata, mis ka mitme nurjaläinud katse järele wiimati korda läheb. Üks hästitrehwaw hoop pähe toob suurele loomale silmapilkilise uimastuse, millele warsti halastamata surm järgneb. Juhtub wõitluse ajal kütile õnnetus, kukub ta maha, mis libedal jääl kergesti wõimalik, siis ei anna wastane talle armu: ta elupäewad on loetud.

Püss wõetakse ainult sel juhtumisel tarwitusele, kui püütawale loomale tee põgenemiseks lahti on, nagu liikuwa jää ajal ja wabas wees. Kilnlased püüawad hülgeid ka õngega ja wõrkudega. Leiab Kihnu kütt „musta poja“ üles, köidab ta wiimasele õnge külge, mis tugewa nõõri otsa on seotud ja wiskab siis poja wette. Warsti tuleb ema uppumat last päästma, wõtab ta sülle ja katsub kaugeemale kanda, kuid õng on talle kehasse tunginud ja ta langeb oma armastusele ohwriks. See on liigutaw pilt, mille juures kütkki külmaks ei jää: ema surub ja pigistab surmawõitluses oma ainukest last rinna wastu, kus samasugune süda sees tuksub, kui ta mõrtsukal — inimeselgi.

Saaremaa tulewikulinn Kihelkond.

Kuressaarest Kihelkonna poole käiw postmaantee wiib esmalt läbi madala kiwikühmulise saaremaastiku, mille kohal nõretaw niiske udu seisab, siis mööda Sõrwe teekäänakust, kus muistel ajal kaak ja häbipõst olnud, mööda wiisakast Kellamäe mõisast ja kohmakast laiast Kellamäe kõrtsist, mille ees ikka ja alati näed maamehe hobuseid ja maamehi endid tukkumas. Warsti näed wasakut kätt Suure lahe pinda helendawat. Nüüd läbi Muluu lepiku, mille wõsa hall ja lage, üle Kärla oja ja ees hakkab paistma Paadla mõis kesk parki ja selle taga eemal Paadla küla, mis madalikult kaunis järsult üles tõuseb. Siin ülewal wõtab sind wastu Saaremaa romantiline idüll: põlised kiwiaiad, paiguti warisenud, piirawad taluõued sisse, mida ümberringi

põlised tugewad puud warjavad; talumajad on hallid, alandlikud, otse painuavad laiade mustade õlgkatuste alla. Ja kõik puutüved suure kõrguseni, kiwiaiad, õlgkatused on lopsaka helerohelise samblaga kaetud, otse kui mingi peene sameti waibaga. Külast läbi jõudes näed karjamaal laiali puistatult tükki 6—7 pisikesi neljanurgelisi Saaremaa tuulikuid, kiwiwaredede otsas, ahtakesed tiivad tuule käes sibamas: kui palju ei leiaks siit kunstniku silm aineid lõuendile panemiseks!

Weel tükk teed, paiguti läbi tuiskliiva, ja olemegi Lääne-Saaremaa wöös. Waheldawad männitukad, liivarinnakud, kõrge karjamaa, ees aga kõrged ja tihedad tumedad männimetsad. Weel tubli tõus märke ja hobused

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Wanaaegne maakõrts.

peatawad harjunud wiisil Taawi kõrtsi esisel. Selles wanas, puruwanas metsakõrtsikeses esineb weel Saaremaa teo-aeg. Tahmane ja tume kõrtsituba, põrand Saaremaa paekiwidest, lohku ja kümme tallatud, määratu suur ahi nurgas, wiltu wajunud, pisikesed aknakesed nagu hundisilmad, paar puupinki seinte ääres, lage lett, riul, mille peal paar üksikut pudelit norutawad. Kui palju see tuhm kõrtsituba ei ole näinud talurahwa janti, teopoiste pillkaari — torupilli tõrismise, lärmitsewa lõõtspilli saatel ja piiluwal peeruwalgel oma

wahest enam kui aastasaja pikkusel eluajal? Eks olnud ju eestkätt siin, kõrtsides, nendes muistsetes rahwamajades, see koht, kus ärkas surwe alt elurõõm wiletsal orjarahwal?

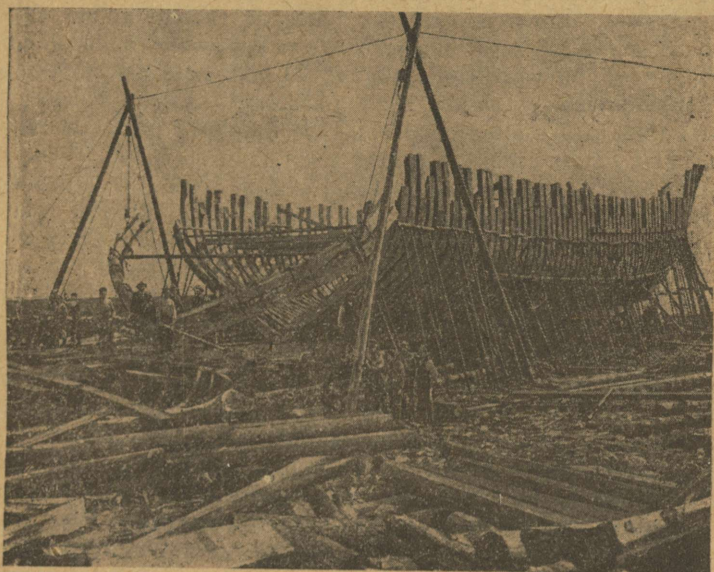
Weel edasi mäest üles pärimäkke wiib postmaantee sügawate, waikiwate okasmetsade wahel: üks tõuseme ju Saaremaa selgroo, tema kõrgema seljandiku turjale, mis Sõrwe poolt tulles Lääne-Saaremaalt läbi läheb ja Mustjala metsades lõpeb. 27 wersta posti juure jõudes seisatamegi Saaremaa kõrgendiku seljakul, umbes 42 meetrit üle merepinna. Siit hakkab tee jälle allamäge minema, ikka metsade wahel, mis nüüd juba, widewiku wiiwul, pimedamaks ja pimedamaks muutuwad. Weel mõni werst, ja maha jääwad metsad, tulewad sasised männitukad, liiw, kõrkjasoo, lage karjamaa, mille tagant läbi uduse widewiku Wiki küla tuhmid kontuurid paistawad. Otse kui wäljasurnud on see põline wana küla nüüd laupäewa õhtul. Ei tulukest, ei koertekisa. Tõsiselt wahiwad wälja üle madalate kiwiridade paksud pajukontsad ridamisi ja nende tagant pimedate akendega talumajad oma rusuwate, laiaräästaliste õlgkatuste all: wördled tahtmata neid katuseid wanaisa kulunud karwamütsiga, mis, piskesil karjajütsil üle lagipea wajunud, üle silmade kõrwade, waewalt ninaotsa ja koristamatut ninaalust wabaks jättes. Kes Kihelkonnale Kuressaare poolt maanteed mööda selge ilmaga ligineb, wõib kõrgendikul toreda waate Kihelkonna lahe ja selle ümbruse peale saada. Wana, puruwana Wiki küla lopsakate pajude wilus, hooned igawesti laiade, otse mahasuruwate õlgkatuste all, kiwiaedade taga peidus, siis nägus walamaja ja selle taga mäekingult lai waade Kihelkonna aewiku peale, millest kõrge kirikutorn, kõige kõrgem Saaremaal, kaugele wälja paistab. Juba liginedes sunnib meid wärske mereõhk imestama. Peagi silmame silmaringil merd, mis nagu hõbepael päikese käes kiirgab. Arusaadawaks saab meile 10.000 greeklase kuulus hüüd: Thalatta, thalatta (meri, meri)! kui meie nimetatud kõrgendikule jõuame, seisatame ja silmapilguks toredat waadet maitseme; sarnast waadet, nagu siin, on Saaremaal wähe näha.

Rõõm asub tahtmata südamesse ja ilusat, selget õhku sisse hingates tahaksime ka meie hüüda: Meri, meri! ja joo-wastawas tundes laseme pilgu astme wiisil alla mere poole laskuwa maakoha üle lennata. Meie ees seisab — ilus kuusemets nagu pärg ümber — Kihelkonna laht, mida Papisaare neem kahte jakku jagab. Need jaod ei ole mitte ühesuursed. Jagu, mis paremal pool seisab, ulatab sügawale maa sisse; pahem jagu langeb Papisaare neeme läbi, kus metsa kaswamas, wäikesteks weewäljadeks, mis metsa wahelt silmi paistawad. Kaugel paremat kätt, kitsa hõbejoone all, seisab

Filsandi saar, kust walge, kõrge majak silmi paistab ja kõrgele üle metsa wälja ulatab. Ligema kiltmaa peal seisab wäike küla, siis madalamal kaswamas olew alewik, tulewikulinn oma majadega; majade keskel Gooti stiilis ehitatud wana Luteruse usu kirik oma uue, saleda torniga, mis tugewasti 60 meetrit kõrge. Natukene eemal, kingu otsas, asub endine kellatorn, ajalooline jäänus endisest katoliku ajast. On ju siin wanast ka katoliku klooster seisnud. Koguni kõrwal paremat kätt paneb lendawale pilgule Paju mõisa puiestik piiri, pahemat kätt kaugel seisab aga Loona

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Randlased laewa ehitamas.

mõisa ilus mets; paremal pool kirikut, otse merekääru ligidal, paistawad Rootsiküla mõisa hooned puude wahelt wastu. Meie sõidame edasi ja peatame lahke kõstrimaja juures. Kõstrimaja rõdult maitseme weel toredat waadet, mida siit maa ja mere peale wõib heita. Laht ja ilus maakoht köidab meid kaua, kuni wiimati weel lahke peremees hea pikksilma abil meile uue waate laia lahe peale awab, kus sagedasti wäikeste kalameeste lootsikute walgeid purjesid liikumas on, ja meile Filsandi näitab, kus majaka laterna-ruudud päikesekiirtes kiirgawad, mis selgesti küllalt silma paistab.

Papisaare metsa tagant kergiwad mastiotsad üles; siin on nõndanimetatud Kihelkonna talwesadam, siin on Papisaarel laewade ehitusekoht, kus nii mõnigi tubli laew on ehitatud, mis nüüd maailma meredesse wagusid ajab. Sest kihelkondlased on tublid meremehed ja maailma mered ja wõõrad maailma jaod ei ole neile mitte tundmata asjad; seal on nad sagedasti olnud, ja mitte üksi wõõrastel laewadel, waid ka kodumaal ehitatud kergetel purjulaewadel. Meie lahke peremees näitas paremat kätt lahe poole, kuhu Kihelkonna sadam pidawat tulema, millest niipalju loodetakse, ja jutustas meile, et seal metsatuka taga tulewikus wabrikukorstnad saawat paistma. See talwesadam on kilomeetrit wiis alewikust põhjapoole, Kurewere küla all. Siin on tublisti kolme kilomeetri laiune sissesõit Filsandi saare ja Kurewere ranna wahel. Sõidu wesi on wõrdlemisi sügaw, 21—28 meetrit, nii et ka suuremad laewad wabalt sisse pääsewad. Oli ju Kurewere rand juba hallil muinasajal sõjakate kurelaste peasadamaks, kus küll kauba-, küll rööwiteel sisse ja wälja käidi. Uhkest minewikust jutustawad weel tänapäewani Kurewere muistsed kalmud, kust rikkalikult wanu sõjariistu ja ehtesju wälja kaewatud, tapperid, mõõku, odasid, mida meie wabad esivanemad waenuteel kandnud. Wäiksemad laewad tulewad kuni Rootsiküla lahe suhu ja heidawad, 2 kilomeetrit Kihelkonnalt eemal, Wasikalaidu kõrwal, Oiu rannal ankrusse. Tänini oli wäljawedu Kihelkonnal õige wäikene. Laewad tulewad sadamasse enamasti tühjalt ehk kaupadega kohalikkude kaupmeeste jaoks ja wiiwad wälja põletispuid, liiprid, paekiwa, harwa põllu ja piimatalituse saadusi, warajasel kewadel ka töörahwast Ülemaale tööle. Oma jagu kuulus produkt on terwekstegew meremuda Rootsiküla lahest, mida Narwa, Tallinnasse, Riiga, Liibawisse wälja weetakse. Siinsamas mererannas, kenas noores kuuse metsas seisab mudasupelusmaja, mille wäike osauhisus tohter Talwiku eestwõttel elusse kutsus. Maja ümber on 10 wakamaad noort kuusemetsa supeluswõõraste tarwitada: loomulik park, kena wäljawaade puude wahelt mere peale.

Kui magusat mett olime maitsnud, mis meile lahke peremees andis ja kuulnud, et Kihelkonnal mesilaste pidamine hästi edeneb, sest et ilus, pehme merekliima kõigi wiljapuude kaswamisele wäga kosutaw on ja mesilased lopsakates taimedes palju toitu leiawad, läksime jälle teele ja pöörsime sammud nõndanimetatud Kihelkonna „Newski prospekti“ poole, mis kaswawa alewiku peatänaw on. Tänow algab surnuaia suure wärawa eest, just sealt, kus 31 werstapost seisab; paremat kätt wiib tee Paju karjamõisa

Oiu ilusa metsa poole, otsekohe Rootsiküla mõisa poole ja pahemat kätt algab prospekt. Endise Paju mõisa kõrtsi ees on lai plats, kus pühapäeval sajad inimesed kokku koguvad, kes peale kiriku siin juttu ajavad, enne kui nad igaüks oma teed kodu poole hakkavad minema. Selle platsi ääres seisab ruumikas posti- ja telegraafi-talitus. Paremalt kätt wiib tee kiriku mõisa; kirikumõisa õues on wana kloostri alusmüürid näha. Maa-alune tee wiivat siit ligidal olewasse Loona mõisa, kus wanast ka klooster olnud, mille keldriruume weel praegu piimakeldriks tarwitatakse. Pahemat kätt wiib tee Kihelkonna Newski nägusatest poodidest mööda apteegi juure, mis endise kroonu wiinapoega ühe katuse all seisab. Peatänaw tõuseb lainete wiisil kõrgemale ja langeb wiimati jälle nägusa weske poole alla, mis väga ilus wälja näeb ja mida wäike ojakene käima paneb — ojakene, mis suwel enamasti ära kuiwab. Edasi wiib tee Loona mõisa ilusasse metsa, kus wanade puude, nimelt wõimsate kuuskede all ärasammaldanud suurte kiwide wahel hea wälja on puhata. Igal pool on waade mere peale waba. Ja kes wähegi wärwi-mängust aru saab, sellele sünnitab õhtul eha tore lõke taewaserwal iseäralist lõbu, sest waewalt on Saaremaal kusagil nii imekena wärwimängu näha, kui seda just Kihelkonnal wõib waadelda. Maksab weel paremat kätt Kihelkonna mäe poole sammusid seada, ka edasi weel Pidulasse, kus head lõhekala saada ja kus teine suur ja tore laht on, mis isegi kaartide peal sadama nime kannab.

Rootsi küla lahes on rikkalikud meremuda lademed. Oma keemilise kokkuseade ja terwekstegewate omaduste poolest on Rootsi küla muda üks parematest, mis Saaremaa randadel leida. Kuulsast Kuressaare mudast ei jää ta mitte taha, temas on küll vähem wett, kuid sellewastu 4—5 korda enam mineraalollusi, nii näituseks wääwliwesinikku kolm korda rohkem kui Kuressaares ja wääwliwirauda 4—5 korda rohkem. Kihelkonnale asutati ka supelusmaja kuue numbri-ga, kuid tema õitsemaminekul puudusid eeltingimised, kõige pealt korralik laewäihendus Ülemaaga ja tarwilik kapitaal. Ka ei sünni Kihelkond igaühele suwituskohaks; kes näituseks aasta otsa oma lõbuks elab ja suwel ilma lõbuta olla ei wõi, see saaks siin igawust tunda. Kihelkonnas on elu väga waikne. See suur waikus on aga neile kohane, kes närwide sööjast kutsetööst suwekuudel täiesti tahawad puhata. Ei suuda see waikne nurk seda lõbu ja waheldust pakkuda, mis hellitatud suure- ilma inimene nõuab, siis pakub ta seda enam neile, kellel silmi on nägemiseks oma

looduse ja rahwaelu iseäraldusi. Iseäraline waikus — charme walitseb siinses looduses ja elus. Oma ümbruskonna looduseilu poolest käib Kihelkond Kuresaarest palju ette, nii et Kihelkonna kaswamine kuressaarlastele otse muret teeb.

Tähtsam sadam Saaremaal leidub Kihelkonnal. Ta on nähtawasti nagu teised Saaremaa läänepoolsed lahed, lius-tikkude mõjul tekkinud, ulatab Harilaiu otsast rehkendades kilomeetrit 16 maa sisse. Kirde tuulte eest on ta Tagamõisa poolsaare ja selle otsa Harilaiu läbi kaitstud ja edela poolt warjab teda Filsandi saar. Laidudeks nimetatakse wäikseid madalaid liiwasaari, mis weest pisut kõrgemale ker-giwad, rahudeks neidsamu saari, kui nad kiwidega on kaetud. Kihelkonna lahe otsa jagab Papi poolsaar kaheks: õhtupoolne nimetatakse Loona, hommikupoolse Rootsiküla laheks! Wiimane on juba paar kilomeetrit Kihelkonnast eemal ja kõige suurematele merelaewadele käidaw. Loonalahes leidub madalaid kohti; Rootsiküla lahes sadamaehitusi ei ole. Wiimse sõja ajal ehitas Wene walitsus Loona lahte Papi poolsaarele hüdroplaanide sadama, betoneeritud sadamasilla liikewa tõstekraaniga, lennumasinat kuuri ja mitmed elumajad. Kihelkonnast wiib Papi poolsaarele 3 kilomeetrit pikk kiwitee. Sadamasilla ääres on 3 meetrit wett, nii et ta suurematele merelaewadele kättesaadaw ei ole. Süwenduse töid jätkates saaks siia ruttu hea sadama. Peale selle tuleks teda laiarööpalise raudtee abil Kuiwastu ning Haapsaluga ühendada, see annaks meie kinnikülmetamata sadamale võimaluse kosuma hakata. Papisaare sadam on wee lainete eest täiesti kaitstud. Tema halwaks küljeks on, et ta talwel õhukese jääkorruga kattub, kuna tema wastu, teisel pool Papisart, mille laius siin kaks kilomeetrit, Rootsiküla laht on, mis kunagi kinni ei külmeta. Tulewikus ehitatakse sadamasillad wististi ka selle lahe poole külge ja poolsaar ise jääb sadama ehituste ja linna alla. Ulatab siia raudtee ots, siis algab Kihelkonnal uus elu. Kaunis kindlasti ustakse, et siin wanal hallil ajal muistne linn seisnud. Et Kihelkond oma näiteosa kord auga täidab, selle peale wõib kindel olla; küsida tuleb ainult, kui palju weel aega ära kulub, enne kui see pärli „üles leitakse.“

Saaremaa rikkused.

Oleme harjunud nägema ja kuulma Saaremaad kui wiltsat ja waest maanurka, kus inimestele tööd ega leiba ei jätku. See arwamine on sellest wälja kaswanud, et maapind tõesti Saaremaal kehwem on kui suurel-maal ja et iga aasta hulk töölisi suurele-maale wälja rändasid tööd ja leiba otsima. Wenemaal oli Sahaliini saar maha jäetud ja põlatud, ainult kurjategijatele koduks. Sest ajast peale, kui Sahaliini saar jaapanlaste kätte läks, on seal hoopis uus elu alanud. Jaapanlased hindawad Sahaliini warandusi miljardide peale, kuna Wene walitsus temast midagi wälja ei mõistnud kaewata. Pea niisamasugune lugu on ka Saare- ja Muhumaaga. Õeldakse: Saaremaa on waene maa. Jah, ta on küll waene põllupinna poolest, kuid ma pean ütlema: Saaremaa on rikas maapõues leiduwate looduse saaduste poolest. Saare- ja Muhumaa warandusi wõib hinnata miljonite peale, kuid selleks, et neid warandusi wälja kaewata, ümber töötada ja turule toimetada, on kapitali waja. Muist saadusi on wõimalik toorel kujul eksporteerida.

Kihelkonnal leiduwad suured lademed tsemendi- ja puhast lubjakiwi. Esmalt leiti Rootsiküla mõisa piirides ja hiljem Jaagarahul hiiglasuured lubjakiwi lademed üles. Läbikatsumised tegid selgeks, et Kihelkonna tooresmaterjalidest esimese-järgulist Portlandi tsementi wõib walmistada. Lubjakiwis leidub ainult 1% magneesiumi, see tähendab, kiwi on puhas teistest ollustest, ja sellest kiwist wõib kõige paremat lupja saada, mida suurel-maal saada ei wõi. Sellest kiwist wõib ka marmorijahu walmistada, mis klaasiwabrikutele tarwis. Seda kiwi wõib hästi toorel kujul eksporteerida. Waremal on seda kiwi Kihelkonnalt wälja weetud.

Kihelkonnal on juba enne sõda kawatsetud tsemendiwabrikut ehitada, kuid sõda pani ette wõtte seisma. Olgugi, et Kihelkonnal hea sawi puudub, mis tsemenditööstuse juures ka tarwis läheb, wõib sawi ümbruskonnast saada.

Kihelkonnal leidub ka dolomiidi- ja graniidikiwi. Muhumaal mere kaldal on suurte lademetega wiisi eht dolomiidikiwi, mis 40 kuni 43% söehapu magneesiumi sisaldab. Seda kiwi on enne sõda Muhumaalt wälja weetud Peeterburi, Riiga, Soomet ja Saksamaale, kus teda mitmesuguste tööstuste juure tarwitati.

Metskülas Saaremaal on rohkesti marmorikiwi, mida kas koha peal wõiks wälja töötada ehk niisama eksporteerida. Saaremaal leiduwad suured sawilademed, millest wõib tulekindlaid kiwa teha, niisama saab teda ka tsemenditööstuse juure tarwitada. Turbasoid on Saaremaal rohkesti, nii et põletis-

materjalist puudus ei tuleks, kui seal tööstusettevõttes käima saaks pandud. Saaremaal leidub ka rauamulda ja nagu räägitakse, olewat Saaremaal Rootsi walitsuse ajal kaks rauasulatamise ahju olnud, kus nimelt, pole kindlasti teada.

Koht, kust Saaremaal soola wõib saada, on Lümmada wallas, Atla küla ligidal mere ääres. 1912. a. Wene Prantsuse sõja ajal, kui inglane Balti meres walwust pidas, et wenelased wäljamaalt, nimelt Rootsist kaupa, muu seas ka soola, sisse ei saaks wedada, tuli Saare rahwale soolapuudus. Rahwas hakkas teed otsima, kuidas hädast wälja saada. Atla küla inimesed hakkasid mere äärest aukudest, mis nad sinna kaewasid, merewett wedama. Neis omakaewatud aukudes oli wesi palju soolaseks, kui harilik merewesi. Kui seda wett pisut weel keedeti, siis läks wesi nii soolaseks, et seda lihasoolamiseks wõis tarwitada. Neid aukusid nimetab rahwas praegu weel „soolaukudeks.“ Wanemad inimesed Saaremaal räägiwad praegugi, kuidas wanasti katlas merewett keedetud. Katla täiest weest, mis kolm ämbrit ära mahutanud, saadud pool külimittu soola, kui wesi kõik wälja keedetud. Atla soolaukudest on kaugemaltki inimesed käinud soolast wett koju wedamas, näituseks Püha kihelkonnast. Saksa okkupatsiooni ajal, kui rahwal jälle soolapuudus oli, wedasid inimesed samuti sealt soolwett ja tegid sellest soola, nagu saja aasta eest. Weekangust proowisid nad nii, et kui kartul wee peal hakkas ujuma, siis wõis soolwett juba tarwitada soolamiseks.

Wõib oletada, et Saare- ja Muhumaa põues suured warandused peiduwad, mis ootawad wäljakaewamist. Esimene suurem töö, mida Saaremaal ette wõtma peaks, on laiarööpalise raudtee ehitus Kihelkonna sadamast üle Muhumaa ja Wirtsu Risti jaamani.

On raudtee olemas, siis on hõlbus suuremal mõõdul Saare- ja Muhumaa warandusi rahaks teha. Niisama seisab ka esimesel plaanil Kihelkonna sadama ehitamine, mille kaudu aasta ringi hõlbus on kaup eksporteerida, sest sadam ei külmeta talwel kinni ja on hästi sügaw. Saaremaa ja Muhumaa warandustest on kaubandus- ja tööstusministeeriumile mitmesuguste kiwide- ja sawiproowe kätte toimetatud, mis koha peal järele proowitakse.

Loota on, et kõige enne Muhumaalt dolomiiti eksporteerida wõimalik oleks, sest kiwimurrud on rannal ja rand on kaunis sügaw, nii et wähemaid laewu wõimalik on laadida. Niisama on ka Kihelkonnal wõimalik puhast lubjakiwi laewadele laadida, sest murd on ranna ääres.

Filsandi saar!

Saaremaa läänerannal, Kihelkonna laherikkalt kaldalt kilomeetrit 7 wõi 8 eemal, asub Filsandi saar. Kui kõrgema kingu otsast kaldalt waadata, paistab seal kaugel, kus lahed lainewad ja mere halli awarusega ühinewad, läbi kerge udu sinaw metsasalk, mille üle helewalge sale tuletorn tõuseb. See ongi Filsand.

Hea ilmaga saate kaldalt saarele purjepaadil ilusa sõidu. Esiti wäikseid lahekesi kaudu, mille kallastel kõrge tumeheline okasmets kaswab, pärast mööda lagedat merd. Kõwema tuulega ei ole sõit päris hädaohuta, sest merepõhi on täis kiwa ja sõiduwesi kohati õige madal. Siis tõusewad paremal ja pahemal pool siin ja seal suured hallid kiwirahunud üle weepinna. Kuid mitte neid ei kardeta. Iga Filsandi mees tunneb neid ilma eksimata — nimepidi. Tormise ja uduse ilmaga ja öösel, kui kallas silmist kaob, on nad oma wahuste peadega ja tuttawa lainete kohinaga sõitjale pealegi heaks teejuhiks. Hoopis kardetawamad on nägematud weealused kiwid ja karid; ja kõigest ettewaatusest hoolimata tõukab paadi põhi mõnigi kord wastu hambulist rohekaswalget kaljuseina, mis ennast nagu wiirastus järsku ja ootamatult alt pimedast põhjast üles ajab. Kui aga ka Käkisilma madalikust õnnega üle olete jõudnud, siis on kõik hädaoht möödas. Pealegi sõidate ju filsandlastega, keda kogu Saaremaal kui osawamaid meremehi tuntakse.

Umbes tunnipikkuse sõidu järele jõuate saarele. Madal kallas, kohati tiheda pilliroo-metsaga kaetud, enamasti aga kiwine ja paljas, kergib rasketest hallidest woogudest raskelt üles. Esimene mulje Filsandist äratav teie wististi pettumustunnet. Kidur, kadakane karjamaa, paljas hall pae-kallas, külmad rohelistad lained, eemal tõuseb madal kiwine kõrgustik üles ja selle taga männik mustawa seinana — see on kõik. Külmal, ühetooniline ja kare — nii näib Filsand esimesel pilgul. Jälgegi ei ole siin sellest waiksest idüllilisest ilust, sellest kujude ja wärwide rikkusest, mis reisijat mujal Saaremaa kallastel üllatab.

Kui aga sügawamale Filsandi loodusesse suudate waadata, siis, wõib olla, awanewad teile siin pildid täis omapärasest karedat, suurejoonelist ja wõimsat ilu. Üle karjamaa, mida laiad, maad mööda roomawad kadakad ja suured sammaldanud kiwipangad katawad, astute üles seljandiku harjale, kus paar wana kõwerat mändi meretuule käes mühawad. Siit ulatab pilk takistamatult üle mere ja rannamaastiku. Missugune awarus! Kolmest küljest tõuseb hall raudne meri pikkamisi ja raskelt üles,

ikka kõrgemale, kuni ja seal kaugel, kaugel niisamasuguse halli, ääretuma taewaga kokku puutub. Rohekashallide liikuwate wallidena weerewad lained kaugusest wahetpidamata lähemale, kaswawad kalda kaljusele murtud piirjoonele lähenedes ikka kõrgemaks, ahwardawamaks — ja langewad siis wihase mürinaga järskudele kiwistele astmetele, kus nad walgeks wahuks purunewad. Wahetpidamata, järeleandmata langeb hoop hoobi peale wastu põlist kõikumatut kallast, mille sügawamates lõhedes siin ja seal laialehelinē sinine merenkapsas ja hall kare hein harwade tukkadena kaswab. Waadake seda wihast, alalõpmata lainete heitlust, waadake neid wõimsaid jooni, neid tumedaid müstilisi wärwisid, neid mõotmatuid kaugusi selles pildis! Kuulake seda wägewat mitte iialgi waikiwat lainete kohinat, millega ranna kohal keerlewate kajakate kisa, tuule wuhin ja mändide tume ning tõsine kohin ühte kostab! Ja ikka selgemini hakate aimama selle waatemängu suurewiisilist ilu ja põhjamaa loodusele omast metsikut ja karedat luulet. Waba ja piiramata on siin kõik: meri, taewas, tuul. Kas tunnete seda tuult? Ei see ole jõuetu, heitlik maatuul; ei ole maa-õhk, täis tolmu ja haiguse idusid, kus raske hingata. Kare ja puhas on siin õhk. Uhkelt ja wabalt tantsib tuul taewa ja mere wahel.

Kui waba looduse algjõulisi awaldusi juba küllalt olete näinud, siis waadake ka teisele poole. Seal all, kõrgustiku ja metsa wahel, mere tuulte ja tormide eest warjatud, peitub wäike Filsandi küla. Siin, keset kehwa karedat loodust arwasite wist küll ainult mõnda wiletsat kalamehe hurtsikut eest leidwat, kuid selle asemel näete ootamatu kogu itusaid ehitusi. Talud, tükki 10—15, seisawad maaliliselt reas mõõda sinawa männiku äärt, mis neid kaitswa seinana põhja ja lääne poolt piirab. Elumajad, on enamasti merekarwa heleroheliseks wärwitud ja waatawad nii rõõmsalt ja sõbralikult metsa tumeda tagaseina pealt wälja. Hooned on tugewad ning korralikud ja awaldawad ühtlasi puhtust ning paremat maitset. Näha on, et siin jõukalt elatakse.

Mäelt alla astudes ja küla wahele jõudes puutute warsti ka Filsandi elanikkudega kokku. Need on suured, tugewad mehed ja naised — tüübiline rannarahwas. Ühtlasi mitte ükski läbi ja läbi terve ja eluwõimuline, waid ka laitmatu kehaehitusega ja ilus rahwatõug. Näos, seisakus, liigutustes, kogu ülesastumises ei puudu teataw suurtsugususe-joon. Kõigest paistab wälja, et need on waba mere lapsed. See on wõitluses kareda loodusega ja tujuka merega karastatud sugu, kes raskustega ja hädaohtudega mängima harjunud. Selle juures ei ole eluwõitlus neid siiski kalestanud, neid

tuimaks ega nürimeelseks teinud. Kehaliselt on nad palju painduwust ja ilu alal hoidnud; nimelt naisterahwad on sagedasti saledad ja nägusad. Silmadest helgib elutuli ja ettewõtte-waim, kuna otsekoheus ja heasüdamlus nende inimeste näojoontest nii selgesti wälja paistab. Filsandlased on head inimesed. Ka tundeilma ja üleüldise waimlise wäljarenemise poolest seisawad nad oma lähematest naabritest Saaremaal hea tüki kaugemal. Isegi peenemaid puht-intelligentlikka nägusid leiate siin lihtmeeste seas. Weel sagedamini puutub wõõralaadilisi, puhtast Eesti algkujust enamwähem lahkuminewaid tüüpe silma. Filsandlastes näib kaunis palju segawerd olewat, mis peaasjalikult Rootsist pärit wõiks olla. Siiski peawad kõik saare elanikud endid kindlasti põlisteks eestlasteks.

Hariduse poolest seisawad filsandlased saarlaste hulgas kahtlemata esimeses reas. Wanem põlw on koolitarkust küll wähe saanud, kuid elukoolis — laias ilmas — on nad selle eest palju omandanud. Praegune noorpõlw saab aga enamwähem hea koolihariduse. Suur osa siinset noortsugu õpib Kuresaare koolides, mõned ka kaugemal Tallinnas. Nooredmehed astuwad peaasjalikult merekoolidesse. Neiudest on mitmed kõrgema tütarlastekooli lõpetanud. Ja mis selle nooresoo juures iseäranis meeldiwalt ja külgetõmbawalt mõjub, on see, et ka teataw kõrgem haridus ja selle kaasas käiwad wõõrad mõjud Filsandi lapsi nende kehwasst karedast kodust ei ole suutnud ära wõõrutada. Kuidas nad oma wäikest saart, metsa ja oma merd armastawad! Kuulake aga, kuidas nad neid waimustatud sõnadel ülistawad. Nad on lihtsateks, terweteks looduselasteks jäänud. Ja see annab neile nii palju wärskust, tublidust ja elujõudu, et suure ilma ülikultuuri warjukülgede ail kannataw kahwatu ja wäljasurew intelligents nende peale ainult kade wõiks olla. Wäikene illustratsioon: Juhtusin siin nägema, kuidas noor, peenelt haritud naisterahwas meestel paati tugewa käega kaldale aitas tõmmata, sealjuures paljajalu põlwini külmas wees seistes. Mujal oleks säherduse asja üle imestatud — siin aga näis see üsna loomulik ja lihtne olewat.

Ometi ei püsi filsandlased palju kodus. Kõige pealt mehed mitte. Ja mis oleks neil siin ka peale hakata? Kõwa, sigimatut pinda harides wõiks ainult waewaliselt kiratseda. Ei, Filsandi mehe tegewusala on hoopis mujal. Ääretu ja saladusline meri, mis tal juba hallist ajast saadik meelitades ja kutsudes alati silma ees seisab — seal on ta wiljawäli. Laewanina on ta ader, tuul — hobune. Merel ja mere taga õitseb ju õnn kõigil, kellel julgust ei puudu otsima minna. Pole siis ime, et Filsandi nooredmehed, wae-

walt poisikese-east wälja astunud, üksteise järele kodusest kitsast pesast laia ilma wälja lendawad. Suurem osa neist jääb merele — on nad ju otse lainete keskel sündinudki. Mitmed on ka kaugetele wõõrastele kallastele peatama jäänud, kus nad enamasti jõukale järjele jõudnud. Wiimisel ajal on meeste eeskujul ka noored neiud wälja rändama hakanud, et wõõrsil elust iseseiswalt läbi lüüa.

Kõige selle tagajärjel leiate Filsandis töowõimulist noortrahwast õige wähe. Seda sagedamini aga juhtute wanade mere- ja elutormides halliks läinud meremeestega kokku. Wanad laewakaptenid ja tüürimehed, keda meri pikal eluajal omale pole pärinud, saadawad siin oma taludes wanadusepäewi wagusi ja muretumalt surma poole. Karedast elukoolist on nad enam teadmisi kaasa toonud kui mõni muu; neil on lai silmaring, nende kõne on alati huwitaw ja tark. Filsandi mees on kaugemalgi lugupeetud; ta on seda ka wäärt. Tema on läbi ja läbi aumees, peale selle karske ja igas asjas mõõtupidaw. Filsandi mehe autoriteetline sõna kaalub igal pool palju, tema kõnet kuulatakse teatawa austamisega.

Kui teile Filsandi talu juba wäljastpoolt meeldis, siis tõuseb heameele tunne weelgi, kui üle läwe sisse astute. Puhtus ja maitse, mida talumajas harwa leida, ühes meeldiwa lihtsusega, loowad joonelt hea koduse elewuse. Kohe on näha, et siin ka ilutunne peenemalt wälja on arenenud kui mujal lihtrahwa juures. Eluruumid on enamwähem maitserikkalt, harukordadel ka kuni toreduseni ulatawa mõnususega wälja ehitud. Seintel ripuwad ilusad merepildid ja purjukate mudelid; kummutitel ja lauditel näete wõõrsilt kaasa toodud hinnalisi kunstitöid: Jaapani nikerdusi, waasisid, portselanist asju. Ka muusikast peetakse nähtawasti lugu: tihti seisab puhtamas toas klawer ehk harmoonium.

Ülilahkelt, nagu oma inimest, wõetakse teid Filsandi talus wastu. Inimeste soe südamlilik olek wõidab kohe teie usalduse ja peagi tunnete enese wabalt nagu kodus. Wõõraid ei juhtu süia nii sagedasti, sellepärast on niisugusel haruldasel korral muidugi palju pärimisi, palju jutustamist. Ja Filsandi wanamees jutustab nii hea meelega, kui ta tähelepanija kuulaja leiab, jutustab toredasti ja huwitawalt. Juhtumisterikkad meresõidud, kauged maad ja linnad, wõõrad rahwad, looduse imed — kõik see annab rikkalikku jutu-ainet. Filsandi mees jutustab ainult seda, mis ta ise näinud, läbi elanud, aga teile näib wahetewahel nagu kuulaksite te minasjuttu... Warsti tunnete täielikult tema elu- ja perekonna-lugu. Wanu mälestusi elule õhutades, uuesti läbi elades tunneb jutustaja iseenese aegamööda kaasa kistud olewat,

jutt muutub ikka elawamaks, kujukamaks. Heledad ja tumedad pildid wahelduwad kirju reana jutustaja mälestuses ja saawad sõnades kju.

Filsandi mehed on kõwad ja wastupidawad kui põlised tammed. Mitte asjata ei ole nad wanade kuulsate mereröowlite järeltulijad, kelle nime ligidal ja kaugel kardeti. Filsandi saar oli juba looduse poolest otse mereröowlite pesapaigaks määratud. Ümberringi on meri täis kardetawaid wee-aluseid kiwa ja rahnusid, kuhu kõigi ettewaatusabi-nõude peale waatamata weel iga aasta tormide ja uduste ilmadega laewu kinni jookseb. Pole sellepärast ime, et siin kuni hiljema ajani metsik meresaagi-õigus maksis, mille järele kõik omaks loeti, mis karile jooksnud laewadelt nõuga ehk jõuga kätte saadi. Külast wiib tee läbi metsa saare läänepoolsesse otsa, kus tuletorn seisab. Tasa ja salapäraselt, nagu mõttes mühawad wanad männid — wõi on see eemalt kostew mere kohin, — nii wäga sarnased on mõlemad hääled. Muidu walitseb pea täieline waikus, rahu ja üksildus hämara metsa all. Harwa kuulete kusagil tasa mõnda laululindu häälitsewat ehk warest paar korda kareda häälega kraaksuwat. Ehmatanud oraw hüppab üle tee ja jookseb kui tuul krabinal mööda siledat männi tüwe üles. Sagedasti silmate tormi jälgi: puid murtud latwadega, lõhkikistuid ehk pooleksmurtuid. Tundub niiskust ja waigu lõhna. Pikk, pehme roheline sammal kaswab puude all...

Järsku tuleb mets. Paremäl ja pahemäl pool sinetab meri, ees aga, kõrgema roheline künka otsas, kuhu walendaw tee loogeldes üles wiib, tõuseb punaste kõrwalehituste keskelt wõimsalt ja uhkelt majaka lumiwalge ümmargune kolonne õhtupäikese paistel helkides kõrgele sinisesse õhku.

Astute üles majaka jalale, Filsandi wiimsele punktile. Ühtlasi olete Eesti saarestiku, sellega kogu Eesti riigi kõige kaugemale läänepoolsele piirile jõudnud. Kungas, mille peal tuletorn seisab, on suur madal paepank, mida lained kolmest küljest uhuwad. Siit edasi kaob maa silmist ja Lääne meri mängitab oma wabaid woogusid.

Tormi ajal peaksite siin olema! Pilti, mida siis näha saaksite, ei hakka ma kirjeldama. Kuid neid mitme sülla kõrguseid hiigla-astmete wiisil lainetest kaldale üles kuhjatud kiwilademeid nähes wõiksite ehk siiski umbkaudselt kujutleda, mis siin niisugusel korral sünnib. Lõhutud rannakaljude wahel ümber hulkudes, sagedasti põlwini kaldale uhutud pruuni pehme merelamu kihtidesse wajudes, leiate sagedasti lauätükikesi, puid ja pakkusid, köie-otsi jne. Need jäänused wõiksid midagi jutustada. Need on riismed hukkaläinud laewadest. Otse siin läheduses puhkab neid palju

— palju. Waadake, kuidas siin ja seal eemal lained nii iseäralikult wahutawad. Need on karid ja wee-alused kaljud, mis juba nii mõnegi laewa põhja on purustanud. . .

Mööda otsata pikka treppide rida jõuate wiimaks tuleorni otsa ja astute wälja plattformile. Missugune waade! Ühel pool ääretu meri allawajuwa päikese paistel hõbedana helkides ja wirwendades; teisel pool sinawad kaugele maa sisse tungiwad lahed, rohelisi saari ja poolsaari kindlast maast lahutades. Filsand ise on kui peopesal. Ümber ranna walendaw wiir — kiwine kallas, mille wastu lained wahutades langewad; siis roheline heinamaa-wöö, keset saart tumenew männik ja selle kõrwal küla.

Päike wajub weretades madalamale ja heidab punakat helki üle sinakasroheliste walgeharjaliste lainete ridade ja hallide murtud ja woogudest lõhutud paljaste kaljusaarte, mis siin ja seal üle weepinna kergiwad. Rütmsliku kohinaga langewad lained wastu kiwist kallast, wahtu ja peenikest weetolmu nagu mängides kõrgele üles paisates. Kajakad ja teised weelinnud keerlewad hulgakaupa ranna ja kaljusaarte ümber. Nende walged tiiwad läigiwad õhtuse päikese paistel tumenewa mere kohal; wahel lasewad nad endid alla ja kiiguwad lainetel. Aegajalt kostab nende pikk, ühetooniline kisa üles.

Pikkamisi wajub päike lainetesse. Üle kustunud, tinakarwa ja tühja weewälja kumab läänetaewas weel kaua eha õrnades toonides — purpuripunasest kui kuld-orangeni. All aga tihenewad hämariku warjud. Üle lahe mustab Tagamõisa mets kõrgeel liiwasel kaldal. Kaugel idapool kaowad Kihelkonna alewiku walged majad widewiku ja õhtuse udu warju. Ainult kiriku kõrge peenike torn kergib üle metsa latwade ja mustab heledama taewa peal, mis läbipaistew nagu sinisest klaasist näib olewat.

M. Joosep.

Wiidumäel Audaku pidalitöbiste-asutuses.

Mõned werstad maanteed mööda Kihelkonnalt Lüm-mada poole, siis Wedroka külast läbi, pahemat kätt läbi lageda soo, liiwanõmme, kadastiku edasi, tõuseb madalikust lai kõrge Wiidu mäerinnak, tiheda metsaga kaetud, imeh-kelt ülespoole. Kui lopsakas sarapuuwõsu siin rinnakul, kui toredad wanad tammed! Pea oleme põlise männimetsa wilus ülewal.

Kilomeetrit $1\frac{1}{2}$ metsateed edasi, jõuame Audaku pidalitöbiste asutusesse, mis keset sügawat metsa kaugel inimeste elukohtadest endise Audaku talu maale on rajatud. Selle talu ostis Lümmada wald omal ajal pidalitöbiste warjupaigaks. Krunt on ligi 12 tiinu suur.

Seisatame lihtsa lattaia ees, kust madal wäraw sisse wiib. Läbi heinamaa, noorte kaskede wilus, wiib tee majakeste poole. Lopsakas rohuaed mesipuudega, aias nägus maja welskeri jaoks, ees kungas suurepäralise aastasadade tamme warjus, künka otsas suurem puumaja, paremat kätt wäikene majakene majaisa jaoks, ja laudad, paremat kätt rohuaed, kaugemal puude wilus wiis majakest pidalitöbiste jaoks, kaks meestele, kolm naestele ja saun pesuköögiga. Majade ümber wäikesed aiakesed lille- ja ajawiljapeenardega, mida haiged oma jaoks hariwad, ümber ringi kartulimaa, mida aasta-aastalt ikka juure wõsast puhastatakse ja harimise alla wõetakse, haigete oma poolt. Ümber asutuse laialised heinamaa-lapid. Kõik see pakub rõõmustawat pilti korraldatud tööst ja tegewusest.

Peale selle, kui me walged põlled selga pannud, wõtame welskeriga ringkäigu ette. Suures majas on ühes otsas paar tuba kergemate haigete jaoks ja ruumikas, piinlikult puhas moonatagawara-sahwer, keskpaigas ruumikas köök leiwaküpsetamise ahjuga ja toakene köögitudrukute jaoks, kes muidugi ka pidalitöbised, ja pahemat kätt ühine suur söögiruum. Seda wiimast lahutab madal puuwõre kaheks osaks. Wõre taga on sissesead jumalateenistuse ja palwetundide jaoks, paremal pool weneusuliste kirikulipud ja pühapilt, pahemalpool luteriusuliste wäikene lauakene, selle üle Kristuse pilt. Peab siin jumalateenistusel olnud olema, selles karedas, tahatud seintega ilutumas ruumis, kus laul haiguse läbi rikutud karedate häältega kõlab ja palwe tõuseb selle poole, kes nende õnnetute, „elawalt surnute“ ainukene lootus ja abimees, ja sa tunned, et on siingi jumalakoda.

Astume ühte haigete majakesesse. Wäikene eeskoda, üheloop pisikene sahwer, teiseloop wäljakäigukoht. Otse edasi astume elutappa. Lahe ruum kolme aknaga, keskel suur ahi ja pliit, kus haiged, kes soowiwad, oma jaoks wõiwad toitu keeta ja soendada. Seinte ääres woodid, akende ees laudad-toolid. Haiged, mõned woodis pikali, teised nokitsewad akna ääres mõnda tööd näppude wahel, ka raamatud, ajalehtede numbrid paistawad silma. Puhast ja korralik, wõrdlemisi, on siin kõik, mitte ainult, et wõõrale näidata püütakse. Ühes majakeses leidub ruumi kuni 12 haigele, kuid harilikult ei peeta siin enam kui 8—10 haiget

koos, muidu oleks liiga ummine, iseäranis talwel. Läbistikku 45—50 haiget on ikka asutuses, mõnikord enamgi. Käsitööde jaoks on meestepool kruuspink, tisleri ja kingsepa tööriistad, naistel õmblusmasin ja näputöö tarvitused, peale selle wäline töö põllul ja heinamaal kui ka aiatöö ja loomade talitsemine, wiimaks mitmesugused parandused majade juures, weod talwel jne. — kõik tööd, mis haigete eneste poolt wäikese lisatasu eest ära tehakse. Asutuse terwe tegelik majapidamine on welskeri hooleks. Sellel on toiduainete wastuwõtmisel ja wäljajagamisel haigete seast wali tud kümnikud abiks. Nädalamoon jagatakse köögikonnale

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Audaku pidalitõbiste asutus.

kümnikkude ülewaatusel korraga kätte. Niisugusel korraldusel ei tõuse mingisugust nurinat, majapidamine sünnib haigete oma silma all. Selle tõttu, kui ka sellepärast, et asutusel oma piim, osalt kartul ja muud aiasaadused on, tuleb Audakus aastane täielik ülespidamine odaw. Nii siis on meil siin asutus, mida kohalik talurahwas, tema tähtsusest õieti arusaades, pea täiesti omal jõul elule kutsunud, ja mida nüüd wabariik ülewal peab. Asja elustajaks ja ettewõtjaks oli soe inimesesõber, Saaremaa talurahwa asjade kommissar J. Sander.

Palju oli sellel mehel wõitlemist kohalikkude wõimukandjatega selle asutuse pärast. Wiimased olid ihust hingest asjale wastu ja soowitasid haigeid Liiwimaale Nina pidalitõbiste jaama saata, kuhu ka tõepoolest enne seda haigeid wägiwallaga weeti. Selle tagajärg oli, et suur osa, enam kui kolmandik, haigetest jälle koju tagasi tulid. Tuli juhtumisi ette, et haiged wiiiate eest metsadesse warju jooksid. Tarwidust oma enese pidalitõbiste asutuse järele tundis kommissar Sander õieti ära ja wiis asja järjekindlalt läbi, kus juures ka waldadega palju seletusi ja sekeldusi tarwis läks, enne kui need nõusse hakkasid.

Kodune tunne on siin asutuses, mis rahwa loomulikust tarwidusest loomulikult on wälja arenenud, koduseks saawad siin ka haiged, kes wäljas, terwete seltskonnas, küllalt palju tõugata ja wintsutada on saanud, siin aga waikse warjupaiga oma õnnetuse kaaslaste seas leiawad. Wälist sundust, mingisuguseid karistusi siin ei tunta, kuid elu liigub üsna siledasti rööbastes, kuna haiged ise wastastikku korda peawad, et neil üheskoos oleks lahedam elada. Igaüks tunneb ennast ühes wastutawa olewat üleüldise korra eest. Nii jätab see waikne asutus kõige parema mälestuse järele.

Mõnus on tunnikest siin Audaku lähedal Wiidumäe rinnakul mööda saata, toreda männimetsa all. Pilk uitab kaugele üle lagendiku, kaugele, kus silmapiiri helkiw hõbejoon palistab — meri. Lagendikul sügawal all sinetawad tihedad metsad, wõsa, nende wahel walendab laia wiiruna Lümmada soojärw; mäerinnakul lopsakas taimekasw: männid, sarapuu wõsa, lepad, tammed; siinsamas leiduda ka metsikut efeud, lõunamaa taime. Kuidas sahistab tuul unistawalt lehestikus! Alt kostab tasane karjakellakeste kõla — muidu sügaw waikus ümberringi.

Muinasaja mälestused lehwiwad selle koha ümber. Siin hingab Saaremaa kangelane Suur-Tõll, siit saab ta jälle kord tõusma, kui Sõrwe säärel sõjasarw hüüdma puhkeb. Põline tamm Audaku õues, ja selle läheduses leitud ohwrikiwi tunnistawad, et siin muistse püha hiie ase on, kus meie esiwanemad Ukule ohwerdasid.

Nii mõndagi nurka laias maailmas kui ka kitsamal kodumaal on nähtud. Ei tea ühtegi, mis nii omane oleks, kui see koht siin. Siia tahaksin kord wanaduse päewil ilmakära eest warjule tulla, siin eluõhtut looduse läheduses mööda saata, siin ka omale igawest rahupaika leida põliste Uku tammede wilus.

S. Talwik.

Kaarmalt.

Sõbralikud on Saaremaa ahtakesed „kirgu-teed.“ Ilma suurema sillutusega, kraavitamata, konarlised küll, kuid mõlemilpool kadakaga kõrwuti lopsakas sarapuupadrik, lehwiw sõnajalg, ilutsew õierikas kibuwitsa wõsa. Astu rattalt, siruta liikmeid, puhkad õhkuwal looduse rinnal, täiesti ilma segamata. Harwa, harwa mõni üksik jalakäija, mõni talutaat wankril.

Üle wõsa eemal paistab Kaarma kiriku torn. Ja siin laial karjamaal kuulsad Kaarma kiwimurrud, kust „Saaremaa marmorit“ saadakse. Lademete ülemine, mullaalune kiht on krobeline, õhu ja niiskuse läbi muudetud, selle all aga

Endine Kaarma seminar.

„marmorit“ kihid, ühetaolised, 1-1 $\frac{1}{2}$ meetrit paksud ja enamgi, nii „akkurat“ ühetasaselt üksteise peale lactud, nii kui oleks maapinda siin hoolas müürsepp ehitanud. Lademete wahel, mahapudenenud kiwikildude sekka kogunud kübekene maa mulda: juba siingi õhukene sarapuu sirgub, naeratab maasikas, helepunane päiksemaimukene. Waikus ümberringi. Läänetuul aga sahistab sarapikus.

Wana köstrimaja seisab keset laialist rohtaeda, ühelt pool eluruumid, teiselt pool klassituba — kihelkonnakool. Wõimatu paksud kiwiseinad, madalad laed: kõik nii isaisa wiisi, soliid. Aino Kallas'e „Ants Raudjala“ kaudu on see maja meile nii omaseks tehtud. Klassitoa kõrwal see pisikene „kirjutuse-

kamber,“ kus Kallas'e papa isepäini tööd tegi ja mõtteid mõlgutas, sammu kolm risti-põiki läbi mõõta. Wähekese eemal wanasti kuulus Kaarma seminar. Ühekordne, tumepruun puumaja tihedate puude wilus. Midagi karedat, spartalist astub siin wõõrale wastu. Klassiruumid, mööbel, õpeabinõud: kõik oli nii primitiivne lihtne, kui iganes olla wõib. Uus aeg oma nõuetega — enam walgust, enam õhku — ei suutnud siimaani ulatada. Kooliõpilaste magadisruumid — puulawad, õlekotid — kõik on nii kasarmutaoline, kare. Ilusat, waba waimulendu siin tusastes ruumides ei saa enesele hästi kujutleda.

See asutus, mis omastkohast ikkagi, kui ka waest wiisi, Saaremaa rahwale walguseallikas oli, on nüüd kinni Saaremaa rüütelkonna otsust mööda, kes tema ülespidaja olnud. 1871 — 1910 on siin suure südidusega haridustööd tehtud. Õpeaeg wältas kolm aastat ja said õpilased umbes linna- ehk kõrgema rahwakooli wäärilise hariduse. Kaarma seminar saatis ajajooksul ligi paar sada kutselist rahwakooliõpetajat tööle, ja umbes teist niipalju kaswandikka lahkus siit enne kursuse lõpetamist.

Nagu saladuslik muinasaja hiiglane seisab keset madalat sooheinamaad muistne Kaarma „maalinn“. „Määratu kumera neljanurgana kergiwad tema wallid madalikust üles. Lamedaid kallakaid katab seest ja wäljaspoolt tihe muru, mida kirju lillelinik ehib, — wanal eestlaste kantsil lokkawad

Sinililled silmadela
Kullerkupud kulmudela

nagu kadunud Kalewil hauasügawuses. Tumedad pildid ajaloo hämarast kergiwad silmade ette. Elu ja surma peale heitlesid siin raudrüütlitega meie wahwad esiwanemad palawal tapperi talgul — kustuwa wabaduse eest.

Wana, katoliku-aegne, katkutõbiste surnuaed. Nii lausub rahwasuu nende liiwaakude kohta, mille kallakul ma istun. Surnupealuid, tammepuust kirstu jätiseid leidwat alatasa kae-waja, kes siit tee sillutamiseks liiwa wõtab. Kas ei ole see ümberkaudne maa ka mitte teatawas mõttes suur surnuaed? Tuiskliiw, kõrbenud karjamaa, kadakarägastik, kiwikühmad, nii kaugele kui silm ulatab. Harwa siin ja seal üksikud „puumaa-pered“, karjamaal laiali mõned „wabanikukohad“, pisikese „tuulingu“ tiiwad wastu halli taewast — wähe suudab see surnud maastikku elustada.

Kuid, kas on siis Saare südamel paratamatiks saatuseks kiwide, kadakawõsa ja tuiskliiwa all igawesti puhata? Kas puutub maapinnal siis sootumaks loow sigituswõim? Ei poolestki. Waadake neid wähesed põllulapikesi talude ümbruses: hästi-

haritud maa, rukkikõrs küll wähe õre, kewadese põua tõttu, aga tugew küllalt, seal eemal kartul kui müür, lapikene lina kui sammet. Ja talude ümber lokkawad pärnad ja sarapuud! Küllap see maa siin wilja kannaks!

Waadake siin neid liiwaaukude kallakuid! Waksalaiune ühetaoline hall muld, selle all rikkalikult sawiga segatud liiw, miks ei saaks siit rammusat wiljakandwat põllumaad, miks kaswab siin ainult kadak?

Ei mitte, et saarlase sitked käewarred, tüsedad turjad tööd põlgaksid. Meie ülemaa mõisate rajata rabad on just Saaremaa mullatöölise higi põllumaaks teinud. Saaremaa kuulsad „roawimuljud“ on siia oma tööwaewa maha matnud. Ja neid mehi ei suudaks oma pind toita! Antagu ainult seda pinda neile kätte! Praegu on maajagamine juba käimas, see toob saarlaste elusse wist suuri muutusi.

S. Talwik.

Mustjala ja Ninase pank.

Saaremaa põhjarand on järsakrannik, warustatud kohati kitsa rannikuribaga, millest üle ulatawad merelained uhtuma ja uuristama kaljuseina. Kohati tekib laiem ranniku-ala kuni $1\frac{1}{2}$ kilomeetri ulatuses, mis kaetud niiskete, sooste niitudega wõi jälle kuiwade kadarikkudega. Kitsal rannaribal awaneb kõige pealt merelainete murrutaw tegewus. Hästi selgelt paistab see silma järskude pankade juures, nagu Mustjalal ja Ninasel. Siin esinewad praod, augud, simsid, ninad ja rippuwad kaljud on puht murrutustöö. Mustjala pank kergib üles kahes astangus: esimene neist on sakiline ja järsk, tõuseb umbes 25 meetrit üle merepinna, teine sellest 6—7 meetrit weel kõrgemale. Wiimne astang, mille jalal paeklibudest ja rändmunakatest rusuwallid ja mis kaetud harwade jändrikute männikestega, muutub maa poole peaaegu lõuna sihis minewaks maakünniseks, mis ulatab Wõhma küläni. Selle maakünnise põhjapoolsel otsal ja ta laugudel weerudel asuwad Panga küla õlgkatustega talud, laiaili pillutud teeääri mööda, kesk wiljawälja kultuurmaistut. Aluspinnaks on siin paas, mille peal mõnes paigas ainult paari tolli paksune kiht mulda. Põlluharimist toimetatakse primitiivselt, küntakse seaninaga ja tehakse sedagi tööd pealiskaudselt, sest niisugust kiwiwaret on waewalt sünnis uuemate põllutööriistadega harida. Kalju, mis panga moodustab, pole oma koosseades mitte ühtlane. Ta on kokku pandud paksudest walkjas-hallidest,

tihedatest dolomiidi ja õhematest pehmetest, kollakatest mergli kihtidest, mis waheldamisi üksteise peal seisawad. See asjaolu wõimaldab mere murrutuslainetele üksikutes kohtades, uhtudes ja uuristades pehmemaid, järeleandlikumaid kaljuposasid, sammuda kiiremini maa poole, kui teisel, kus wastupidawamad kaljukihid seda takistawad. Nii tekiwad ümmarlahed, mis iseloomulised Saaremaa ja Muhu põhjarannikule. Nimetan siin teiste hulgast Tamsa, Leisi, Panga, Mustjala ja Tagalahte. Neile vastu seada wõib sopilisi lahti lõunarannikul. Merelainete uuristawa tegewuse tagajärjel tekiwad alguses

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Kümdmine seaninaga.

kitsad murrutuslõhed, laienedes muutuwad nad urgasteks ja lõpuks murrutuskulpaks, mille kohal ripuwad terawnurksed ja simsilised kaljurahnud, walmis iga silmapilk alla warisema wäheha kui tõuke juures. Kohati moodustawad allalangenud kaljupangad Mustjalal rusukalda, mida põhjatuulte ajal tormine laine sööb, purustab ja merde kannab, kuni ulatab jälle kaljuseinani, kus uued rahnud allalangemiseks tekiwad. Uuristamisega käsikäes käib ka tuule mõjul korda saadetud paljastus, mis peenemad murenemisproduktid eemale kannab. Aastasadade wältusel muutuwad seesuguse tegewuse tagajärjel järsakrannikud laumateks; paeseina ja rannajoone wahele tekib laiem ehk kitsam ranniku-ala, mis pea metsastub. Sel

juhtumisel kaob klint oma järskusega, asemele astub seljak, mille üks weer mere poole wajub, teine aga südamaa poole üle läheb maakünnisteks. Paeseinast saadud murenemisproduktid õõtsutatakse lainete mõjul edasi, piki randa tekiwad merealused rannarõõned, mis pikkamööda leetseljaketeks muutuwad. Mustjala kohal on meri ranna ääres madal. Siin on tekkinud umbes $\frac{1}{2}$ klm. laiune murrutuslawa, kus wähema tuulega mängib ainult weerlaine. Mere pool sellest on weelune rannarõõne, mis lainete murrutajana esineb. Seal pool rannarõõnet süweneb meri peaaegu järsku. Mõni sada meetrit mere poole leidub wee all samasugune kaljuastang ehk pank, mille wastu põhilained puruks pörkawad, suurepärast kohinat sünnitawad, mis wahest kümne kilomeetri taha kuulda. Rahwajutt räägib, et wanasti merejumal igal aastal ühe elawa ohwri, olgu inimese wõi looma, alla wirusse kiskunud ja seal ära neelnud. Merejumala lepituseks on siis wabatahtlikult õlut ja wiina ohwriks toodud ja merde walatud.

Waldaw ja kaasakiskuw oma wägewusega on nähtus, mis awaneb paeseinalt merele sügisel tormi ajal, kui madalad, wihmast rasked, katkirebitud pilwed ribistawad wilu wihma. Meri kohab ja keeb, terve kalju kõigub ja wabiseb. Tugevast põhjatuulest aetud, weerewad kalda poole hallikad, segamini paisatud kõrged lained, weewallid, mille turjal hüplewad vähemad, terawate sakiliste harjadega lained, wilkudes roheka wärwinguga. Murrutuskohale jõudes katkeb laine wahutades ja mürisedes; kalda poole weerewad mööda liuska murrutuslawa ainult vähemad, madalamad lained, mis uuristawad klinti. Kõrgelt kaljult paistab see walge wahune wiir, kui kargleksid seal suplejad, lumiwalged käsi kõrgele sirutades. Tundide wiisi wõib püsida kaljul, waadeldes hurmawat pilti ja suikudes mere igatsewas mühinas.

Pangale mere poolt pääseda ega pangalt laskuda pole mitte igas kohas wõimalik; peab otsima ja leidma teed. Üks wõimalus oleks Panga küla all, samanimelise ümmarlahe põhjalt, kuhu awaneb maa poolt laia moldoru suu. Maaliliselt lahe sopilt, paatide maabumise kohalt, kus paeklibulisel murul, moldoru weerudel ja liiwasel mererannikul segipaisatud idüllilises korratuses wõrguaiad, wäiksed wõrgu majakesed ja suuremad ning vähemad paadid, sealt tõuseb ussina looklew jalgrada klindi esimesele astangule. Küla kohal on siin konnumaistu, harwade nassakate mändidega, kuuskedega ja madalate kadakapöösastega, mille all punetawad suwel maasikakribud. Rohkem lõunas on kultuurmaistu, wiljawäljadega, pikkade katustega ja tüübiliste monotoonsete korstnatega warustatud eluhoonetega. Idapoolse tõuseb moldorg

uuesti paeseinaks. Ainult siin on klindi serwad merelainete löökide mõjul liusklisteks muutunud ja rusukallakutel kaswad pöösastaimed, kõrgemal aga mets. Jalgrada wiib ümber Panga nina läänepoole ja siis lõunasse, kus metsaga kaetud pank pikkamööda madaldub ja liiwasäärena Mustjala lahte ulatab: siin on kalju tugewasti uuristatud ja meri ulatab 8 klm. maasse. Teiselt astangult wõib wõrdlemisi kerge waewaga pääseda esimesele, kuid siit mereranniku kohale saada on peaaegu wõimata, sest kalju sein langeb wertikaalselt alla, rusukaldad on wõrdlemisi wäikesed. Tean raja, kus ronides, kalju serwadest ja püsti asetatud okslisest puust kinni hoides, alatasa hirmus olles 25 meetri kõrguselt alla langeda, wõib pääseda rannale. Oli waikne suweõhtu. Eemalt horitsondil paistab Hiiumaa tume piirjoon mere klaasilisest pinnast õhulise siluetina üles kerkiwat. Punane päikeseketas liugleb pikkamööda mere woogudesse, wiltu kiired walgustawad järsku kaljuseina, mis praegu walgem, peaaegu lumiwalgena näib püsiwat ja sätendawalt päikese wastu naeratawat. Pae rahnades leidub siin nimelt palju puhtaid lubjapaokristalle, mis 4—5 sentimeetri pikkused, ja need kiirgawad ja sätendawad loodenewa päikese paistel. Mere ja kalju wahel on ainult kitsas 2 meetri laiune wiir, mille kohal pragulised kaljupangad ootawad wõimalust allalangemiseks. Hirmuga waata üles teadmatuses, kas pääsed siit eluga. Tükati on siin all rusukaldaid, mille wastu nüüd wesi loksub. Taimestik puuduõ siin täiesti. Liiwane männiku riba, mis tihti mässawate lainete tallermaaks on ja järsk kaljusein ei paku selle arenemiseks mingit wõimalust. Ainult ülewalt serwalt näed mõnes kohas kadakapöösaid, mis tuul räbalaks kiskunud, meeleheitlikult oma sitkete juurtega paari tolli paksuses paerühas kinnitust ja ülespidamist otsiwat. Osa juuri ripub juba serwalt alla, järgmise rahnu allalangemisel katkeb seegi wisa elu, maetuna rusuga wõi merelainetega.

Mustjala pank laugeb läände aegamööda ja muudab lõpuks, kui nii ütelda wõiks, pikaks liiwa saareks, mis mererannaga parallelselt jookseb. Mustjala ehk Pidula lahe kaldad on alguses madalad ja kergiwad maa poole õige lault, alles Wanakubja küla juures ilmub mere ääre jälle seljak. See algab Mustjala kiriku juurest ja läheb mererannaga kõrwuti kuni Ninase küläni. Siit algab Ninase pank. Kahe astanguga kergib ta üles: Madalam põhjapool Tagaranna juures ja kõrgem lõunapool Ninase külä all, kust algab kruusaga kaetud maakünnis ja ulatab Kulepani. Geoloogiliselt seisab Ninase pank peaaegu samadest kihtidest koos, nagu Mustjala oma, nimelt dolomiidist ja kollakashallist merglist. Ainult kollakashalli merglit on siin enam, iseäranis mada-

lamal astangul, ning see asjaolu on klindi weerude moodustuses end tugewasti tunda andnud, ajajooksul on nad õieti laugudeks läinud, mere ja klindi wahel on tekkinud liiwaseljak ning murdlaine ei küüni enam pangani.

Madala liiwaseljaku taha tekib põõsastik. Taгарanna külast alates tükib ülemine astang jälle wahetumalt mereni, moodustades järsakrannikut, kuid murrutus pole siin mitte nii tuntaw kui Mustjalas. Sellega wõiks ehk ka seletada, miks Ninase pank merelainete tegewusele püsiwalt suudab wastu panna. Läänes on klint alguses ka järsk, tungib otse mereni; siin tegutsewad tugewast põhjatuulest kihutatud

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Ninase pank Mustjalas.

lained, mis purustawad kaljud, kuid kannawad murrutusel saadud produktid pea ära. Nii ulatab laine alatasa paeseina uuristama ja see püsib järsuna. Murenemisproduktid heituwad pikkamööda lõunapoolse ranniku ääre, moodustades alguses rannarõõnet ja lõpuks luitseljandikku. Tagamõisa juures kujuneb samasugune järsakrannik, mis osalt ulatab otse mere jahedate woogudeni, osalt taganeb maa poole. Järsakrannik teeb siin ka kaks astangut, mis kaetud kruusakühmudega, maakünnistega ja liiwaseljakutega. Esimesel astangul on tekkinud mõned wannid, mis mahutawad enesesse puhmastikuga kaetud soid ja pajustikka. Teisel terrasil, maakünnistega ja liiwaseljandikkude wahel moldorgudes ja wan-

nides pesitsewad wäikesed soo ja metsaga ümbritsetud järwekesed, mis meri tekitanud. Siin on Ista, Tipi, Nõmme, Kogralaht, Saka, Kiiga ja teised. Need on rannikjärwed, mida eraldanud liiwaseljandikud merest; mõned neist sisaldawad isegi soolast wett.

J. Rumma.

Saarlaste tööd, teenistuse olud ja rahwa karakter.

Häid põllumaid leidub Saaremaal ainult Põide, osalt ka Püha kihelkonnas. Mujal on põllumaa kehwapoolne, isearanis aga rannamail. Põllutöö edeneb Saaremaal väga wiisalt. Selles on maa olud, rahwa iseloom ja hariduse puudus süüdlased. Ehk saarlane, kes sagedasti kaugel on käinud, mujal küll teist põlluharimisewiisi ning paremaid põllutööriistu näinud kui oma kodu, siiski ei usalda ta uusi katseid ette wõtta, kahju kartes ja arwates, et Saaremaa põlluharimise kohta wanad isaisade käest päritud wiisid ikkagi kõige paremad on. 25 aasta eest olid asjaolud siin alles niikaugel teiste taga, et isegi mõisnik, kes kõik wäljamaa riigid läbi käinud ning põllutöös mõndagi uut näinud, weel kindlalt seletas, et suur sahk Saaremaa põllupinnale ainult kahju tegewat. Sahk on nüüd aga juba talunikkude juures heade tagajärgedega tarwitusel, mõisapidajatest rääkimata.

Põllud jagatakse kolme osasse. Ühes osas on rukkid ja nisud, teises odrad, kaerad, kartulid, linad, hernerid ja läätsad; kolmas osa on kesa all. Kaeru külwatakse väga wähe, ainult wakk ehk paar talu kohta. Kaeru söödetakse hanidele ja jahwatatakse loomadele jahudeks joogiwee hulka segamiseks. Hobused kaeru palju ei saa. Töö ajal saawad hobused heinu ja rukki jahurokka. Ristikheina ei külwata. Mõnel harwal on, aga seda ainult raha tarwis, loomad seda ei saa. Tubli wäikest tõugu Saaremaa hobune teeb töö ära ja on ise sealjuures weel ilus ja priske pealegi.

Lina külwatakse kas väga wähe, ehk peaaegu mitte sugugi. Suwewilja külwamist alatakse kewadel kaunis wara, nii et mõnes paigas weel lundki näha on. Paepõhjaga sawine maa kuiwab ruttu ära, sellepärast peab wara külwama. Külwamist toimetatakse ka isewiisi. Kui teradel juba wäikesed idud näha on, siis küntakse maa uuesti ümber. Siis äestatakse ja rullitakse, nagu igalpool. Kartulid haritakse mõnelpool ka isewiisi. Kui juba wäikesed ladwakesed maapinnale ilmuwad, küntakse kartulimaa kõik uuesti ümber. See kaotab rohu põllult. Kui need kartulid suureks on

kaswanud, siis mullatakse nad ära, aga mitte adraga, waid isesuguste raudlabida moodu konksudega, ilma hobusetä. Niisuguste kartulite üleswõtmisel on palju rohkem tööd ja waewa, kui wagude peal kartuliga. Sügisel ei pane peremees tõuwilja mitte rõuku, waid hunikusse. Wili pekstakse kas rehes ehk hobuste-jõulise masinaga. Niidu tarwis on maaseppade walmistatud wikatid. Rukkilõikamise jaoks on suured sirbid, millega Saaremaa naised wäga ruttu rukki maha lõikawad.

Loomad käiwad suwel ilma karjusega karjamaal. Igalpool, heinamaal, karjamaal ja põllul on aiad ümber; harilikult on nad raudkiwidest tehtud, nii et loomad üle ei pääse. Need lõpmatud aiad, mis risti ja rästi teedest üle jooksewad, annawadki Saaremaale oma iseloomuliku ilme. Aedu ja wärawaid on nii palju, et neist lõpuni wõib ära tuldida. Ainult lammastel on karjane, sest need roniwad ka üle kiwiala. Põllud, heina- ja karjamaad on ikka kõigel külal ühes krundis. Loomad on ka ööseti karjamaal. Mõnikord ei näe noori 2—3 aastaseid hobuseid mitme kuu kohta. Hobusewargaid karta ei ole, ennem leidub neid kelmisid, kes kella kaelast ära wõtawad. Lehmi lüpstakse kaks korda päewas, hommikul ja õhtul. Piim hapendatakse ära. Mõni kokkuhoidlikum ja agaram perenaine saab ka wõid müüa, kuid suurt see ei tähenda.

Talukohad on siin ülemaa oludega wõrreldes wäikesed. Saaremaa wähemal talukohal ei ole mitte enam kui 3—4 tiinu põldu, suuremal 6—7. Heinamaid on siin rohkel mõõdul. Suureks takistuseks taluniku edule on siin paiguti ühised külapõllud, ühisheina- ja karjamaad. Wõhma külas on näituseks talukohti, millel ainult 4—5 tiinu põldu on need põllud aga 40—50 iseäralisesse tükki langewad, mis kõik mööda ühist küla põldu, kui 50 talukohta laiali seisawad. Nõndasama on lugu heinamaadega. Niisuguste kohtade peal ei wõi edust juttugi olla.

Wabadikka on Saaremaal wäga palju. Wõhma külas on 50 taluniku kohta 75—80 wabadikukohta. Wana-Tirimetsa wallas elawad 43 taluniku kõrwal ligi 100 wabadikku. Teistes waldades on nende arw küll wähem, aga siiski on neid ka sealgi pea niisama palju kui talupidajaid. Terwe Saaremaa kohta ulatab wabadiku kohtade arw mitme tuhande peale. Wabadikkude-kohad on suuremalt jaolt küla ühiste karjamaade peale ehitatud. Et wabadikkudele oma kodu ja maja umbruses mingit teenistust ja tööd ei leidu, mis neile igapäewast leiba wõiks anda, siis on nad sunnitud endale ülemaal tööd ja teenistust otsima. Sellest seisukorrast tulebki, mispärast Saaremaa wäljarändajate tööliste

arw nii suur on. Paljud mere lähedal elawad wabadikud elawad siin suurte perekondadega ainult kalapüügist. Kalapüük toob iseäranis wiimsel ajal saarlastele rohkesti raha sisse. Konserwide-wabrikuid ja suitsetamise-majakesi on pea igas suuremas rannas, kus head kalapüügikohad on. Endisel ajal oli kala siin odaw, wabrikute ja ülesostjate läbi on kalade hinnad wiimaste aastate jooksul märksalt tõusnud.

Saaremaa rahwas kõneleb puhast Eesti keelt ning kannab Eesti rahwuse nime. Kui meie aga Saare eestlasi lähemalt tähele paneme, näeme imestusega, et nende üleüldine tüüp wäga mitmekesine on. Pea igas kihelkonnas on isemoodi näod ja ninad. Hea rahwa tundja ja tähelepaneja wõib siin näowormi ja tüübi järele igast enne tundmatust isikust kaunis kindlalt ütelda, missugusest kihelkonnast tema pärit on. Pöidlasel on tõepoolest teine nägu kui Mustjala mehel, ning Mustjala meest ei wõi rahwa tundja kihelkondlasega ega Sõrwe taadiga iialgi wahetada. Iseäranis Kihelkonnal, aga ka mujal, leiame sagedasti nägusid, mis eestlaste omadest hoopis teistsugused ning elawalt Germaani tõugu meelega tuletawad. Niisugused nähtused on muidugi tõenduseks, et Saaremaa eestlaste seas palju segaword leidub. Kuidas saarlased niisugusteks saanud, sellest ei teata ajalooliselt midagi. Arwatakse, et endistel hallidel aegadel wõõrad laewamehed, keda tuuled ja tormid wahest Saaremaa randa ajasid, Saare rahwa sekka segaword olewat toonud.

Mustjala kihelkonnas ja Sõrwes elab rahwas, kellest arwatakse, et nemad tingimata Rootsist pärit olewat, kes wanal ajal Saaremaale elama tulnud ning siia ka jäänud. Asjatundjate uurimised saaksid Saaremaal mõndagi huwitawat uudist meie rahwa põlwenemisest esitama. Lahkumine wast rahwa kokkuseadest annawad ka endised rahwariided tunnistust, mis jällegi kihelkondade kaupa moodide poolest üksteisest erinewad.

Iseäranis huwitawad on mittemoelised naisterahwariided. Kui Mustjala, Muhu ja Jamaja kihelkonna naisterahwad rahwariides kõrwu esinewad, siis ei tea pealtwaataja sagedasti otsustada, missugused nendest ilusamaid riideid kannawad. Nende ridade kirjutajale meeldib küll Mustjala naisterahwa riie selle poolest palju enam, et see kaunis hästi kehaehituse järele on wormitud, kuna sõrulase riie selle kõrwal lai ja ühtlane on, mis naisterahwa keha iludust wähen dab, selle eest aga on ta hästi wärwirikas. Rahwariide kandmine kahaneb, kirjud kuued, abud, abu-käised on kõrwale pandud; wanemad naisterahwad kannawad weel kiutu

kuube s. o. pikka, triibulist seelikut, noored neid ja naised aga ühewärwulist. Mehed on oma lühikesed põlwpüksid, lühikese sabaga jaki ja wammuse ammugi maha jätnud, ainult tulelukukingad on weel tarwitusel. Mida aga iga wanem naisterahwas Mustjalas weel kannab, see on tutiga müts.

Saaremaa rahwas jaguneb ka tööstuse järele kihelkondade kaupa ise-harudesse. Kihelkonna mehed on pea kõik tublid puutöömehed, kelle hulgas palju osawaid laewameistrid ja ehitajaid leidub. Ka majade ehituste tarwis otsitakse ikka Kihelkonna mehi. Tahab Mustjala mees omale laewa ehitada, siis kutsub tema selleks Kihelkonnalt meistri. Kaarmalased on jälle osawad kiwiraiujad ning müürsepad, mis tööd kihelkondlane ei tunne. Kärjal elawad suured Soome seppade sugulased, kes kõik väga häid terariista teewad ning iseäranis häid wikatid walmistawad. Saarlane ei tarwita wabriku wikatit.

Oma kehaehituse poolest on sinne rahwas tugevam ja pikem kui ülemaa eestlased. Üle kuue jala pikkuseid mehi wõime siin kaunis rohkel arwul leida. Ka naisterahwas on siin tugew, sirge ja pika kaswuga ning sagedasti väga ilusate näojoontega. Põllutöös iseäranis on naisterahwas palju wirgem, osawam ja tublim kui mees, kes kalapüüdes ja ülemaal tööl käies põllutööst sagedasti wõõrdub. Kui mees ja naine kahekesi koos linna sõidawad, siis on ohjad ikka naise käes. Kurjad keeled tõendawad, et see ka kodu nii olewat. Waimuannete poolest pole saarlane sugugi kehwa, waid ennemalt rikas. Tema töö osawusest annawad tunnistust iseäranis laewade ehitus ja mitmesugused ihusad ja peenikesed käsitööd. Saarlane on ka oma kõnes ja seltsis „nupumees“, alati weidra, terawa naljaga käepärast. Iseloomu poolest on see lahke, rahulik rahwas. Kisklemist, kaika- ja noalähingu d nagu need ülemal paiguti päewakorral, siin ei tunta. Siin wõib idaneda waikne enesega rahulolemine, „lootus Looja peale“, unistaw muinasaja mälestustes heljuw konserwatism. Häid nariiseid inimesi wõib see maa kaswatada, mis-sugused on saarlased ka tööpoolest. Rahutumad, enam wälja-arenenud tulewiku-inimesed aga siit kestwat pinda edene-miseks ei leia. Kipuwad maalt wälja, sellepärast ka Saare-suigub. Kipuwad wälja. Terwes maailmas leidub saarlasi, aga igatsewad nad siiski alatasa kodu poole. Kui sagedasti olen wanu inimesi näinud, kes oma eluaja laia maailma maadel-meredel ümber uitnud, kuid wanaduse päiwil tagasi tulewad, et kodus surra.

Lindude elu Saaremaa rannal.

Kuresaarest ida poole minnes on Saaremaa rand sagedasti kiwine ja kruusane. Suured raudkiwi rahnud lesiwad siin ja seal, isegi kaugel meres ja ulatawad wahel mitu meetrit üle weepinna. Niisked luhamaad lähenewad rannale ja muutuwad kohati pilliroo metsadeks. Siin on tauside, kiiwitite, wiireste, musta peaga kajakate ja teiste weelindude armsam asupaik. Kuid kõikidest lindudest, kes seda nurka elustawad, on tilder kõige silmapaistwam. Juba eemalt kaugelt märkad, kuidas see sihwakas ja pikajalgne sulglane lühikeste tiivalöökide abil õhus keerleb, ehk jälle mõne kiwirahnu otsas ühtelugu noogutab ja kummardab. Tema kurwatooniline kisa seisab ühetaolise maastikupildiga heas kokkukõlas ja kui sa tema pesale lähened, siis muutub tema kisa päris tüüawaks. Kauase otsimise järele leiad ka tema pesa pikast rohust üles, kuhu neli õige pikergust, pirnitaolist, kollakaspruuni muna hoolsasti ära peidetud. Kus lühikeses rohus üksikuid suuremaid tukki leidub, seal on tildri pesa kindlasti peidus; puuduwad aga pikemad rohutukad, siis on pesi raske otsida.

Tildrite kurwataoliste hüüete hulka segab merika wali, peaaegu kõrwlukustaw wile. Nagu eelminegi, kuulub ka tema nesiseltsi lindude hulka. Ta on põldpüü suurune; pea, kael ja selg on must, kõhualune walge ja üle mõlema tiiva käib lai, walge triip. Nokk on pikk, wäga tugew ning helepunane. Jalad on wõrdlemisi lühikesed ja õrnalt roosad. On see silmatorkaw lind inimest silmanud, kes tema pesale liig lähedale sattunud, siis lendab ta walju, kaugele kostwa tiri-tirii, tiritiritiri hüüdega noolotse rahirikkuja poole, kuid pöörab wäljaspool laskmise kaugust siiski järsku kõrwa, piirib paar korda lähenewa inimese ümber ja istub siis suurema kiwi otsa, et sind julges kauguses umbusklikult silmida. On õige huwitaw seda lindu waadelda, kui sa tähelepanematult tema lähedusesse pääsed. Enamasti istuwad nad weest wäljaulatawa kiwi otsas paarikaupa. Siis lendab neist üks, selle järele ka teine rannale, ja nüüd otsiwad nad uhkelt edasi sammudes liiwa pealt toidupoolist. Tugewa nokaga pöörawad nad siin ja seal mõne kiwi teisele küljele, et nende all leiduwaid putukaid tabada.

Wäike Peduste jõgi niisutab rannaluhti, sünnitab Siksaare mõisa all järwe ja woolab siis merde. Selle jõesuus leidub sagedasti suuri põhjamaa mustasabalisi rannaneppisid. Neil on lennus päris imewärki kuju. Pika kaela sirutab lind ühes ülipika nokaga ettepoole wälja, niisama pikad koiwad taha-poole, sinna juure tulewad pikad, kitsad, sirbitaolised tiwad— ja lendaw rist on walmsis. Küll näed peaaegu kõigil nepi-

seltsi lindudel õhus ristikuju olewat, kuid ükski neist ei torka nii terawalt silma, kui see mustasabaline kaldanepp oma ristiga. Kes kord tema haruldast lennupilti näinud, sellele jääb ta elueaks meele.

Weel rikkamad weelindude poolest on wäiksed saared Kihelkonna rannal. Iseäranis kuulus selles tükis on Wesiloo saarekene. Ta on umbes 4 rtklm. suur ja kadakate ning metsasõstra põõsastega tihedasti kaetud. Risti üle saarekese käib wäike nõgu ehk org ja selle põhjas seisab wilets akandeta puuhurtsik, mille seintest tuul läbi puhub. Alati lahti-seiswa ukse kõrwal leidub räbalatega kaetud lawa ja selle kõrwal lease. Kõik ülejäänud ruum on igatsugu kalapüüsetega täidetud. Siin elutseb, nagu kord endisel ajal Robinson oma kaljusaarel, keegi wana saarlane, kes ennast saarekese peremeheks peab, ehk ta küll ainult sallitud waht on. Meri ja linnud toidawad teda, ja ajupuudest, mis lained kaldale toowad, teeb ta tuld. Ainult talwel, kui meri kinni külmab ja saaki ei anna, läheb ta Kihelkonnale oma laste juure, aga kewadel, niipea kui wõimalik, asub ta jälle oma armsale saarele. Musti waeriseid, kõige suuremaid parditõugu lina, kes suurel hulgal kadakate ja sõstra põõsaste all hauduwad, peab ta oma kodulindudeks, kes talle nii ja nii palju sadasid mune peawad munema. Igas waerise pesas on läbistikku kaheksa muna. Kuid mõistliku talituse teel kihutab meie Robinson neid weel suuremale wirkusele. Niipea kui mõni pesakond hakkab munade poolest täiearwuliseks saama, siis läheb wanamees endale tribuuti nõudma, muidugi siis, kui linnud seda tähele ei pane. Sarnast ametit peawad ka mitmed rannaelanikud Filsandi saarel ning Kihelkonna rannal ja leiawad head teenistust, sest waerise munad on umbes kolme kanamuna raskused. Wahete wahel laseb wanamees oma muinas-aegse müristajaga ka mõne isawaerise maha ja sööb siis raswast praadi. Peale uhkete waeriste on siin weel teisi parditõugu sulglasi, nagu näituseks pirs ja pikanokaline koslas.

Kuid waerisest weel suurem ja wäärtuslikum weelind on hanide hulka kuuluw wedjas ehk klokas, keda meie kodumaa rannal ainult harwa leidub. Kolmekiwi rahul ja Filsandi saarel on ta pesitamas. Filsandi lääneranda katab awar, kaljune lagendik, täis kadakapõõsaid. Siin elutsewad need sulekuuemehead, kes oma pesi uduõrnade kallihinnaliste ehmestega wooderdawad. Pesad teewad nad pea kadakapõõsaste alla, pea kiwirahnude wahel pruuni meremuda sisse. Iseäranis tore on isane wedjas: kõhualune mustjas, selg walge ja pea on nagu õrnasse mererohelisesse loorisse mässitud. Hanide

tõust elab Saaremaa rannal veel arg ristlind, kes oma nime sellest saanud, et ta kõhu peal ristimärki kannab. Tema walge-musta-roostepruun sulekuub on haruldaselt ilus, kuid seda lindu on raske lasta, sest et ta inimesele naljalt ligi ei anna.

Eesti saarestiku loodus.

Meie kodumaa ilmastik ja maapind ei awalda küll mitte suuri ja järksusid üleminekuid, kuid teatawad wastandid on siiski olemas. Iseloomulikud nähtused temperatuuri muutuses, mis Europa kliimat karakteriseerivad, ilmuwad ka meie wäiksel kodumaal, muidugi vähemal määdul. See peab muidugi oma jagu ka taimeriigi kohta mõju awaldama. Tõepoolest on mannermaa ja saarte taimestik iseloomulisi kaswusid leida, mille asupaikadele meie kliimalised wahed, olgugi need isenesest wäikesed, ometi kindlad piirid on ette seadnud. Taime kosumine nõuab teatawaid eeltingimisi, ja kui taime asupaik ka üheainsa neist täitmata jätab, siis peab taime sealt kaduma. Ühele taimele wõib talwine külm, teisele suwine kuumus, ühele suur kuivus, teisele suur niiskus elamise wõimatumaks teha.

Nii on kindlaks tehtud, et neis kohtades, kus keskmine talwine külm üle 4 kraadi tõuseb, ei jugapuuega luuderohi ehk efeu enam wäljas wabalt ei wõi kaswada. Eesti saarestikus, kus talwine läbistikune temperatuur $3\frac{1}{2}$ — 4° wahel kõigub, wõiwad need soojemate wööde floora-elementid talwe veel hõlpsasti wälja pidada. Jugapuul, mis isearanis Saaremaal paksudes metsades siin ja seal enamasti põõsa näol, harwem ka puu kujul esineb, on kõrge wäärtus. Ta on tumedate okastega kaetud puu, mis hernesuuruseid helepunaseid, lindudele wäga maitsewaid marju kannab. Ta kaswab wäga pikkamisi, selle eest on ta ütlemata kestew ja kindel, mispärast teda tarwispuuna wäga kalliks peetakse. Wanal ajal, mil metalli raske oli saada, tarwitati jugapuud sagedasti raua asemel. Sagedamini kui jugapuud ja luuderohu leidub Saaremaal pooppuud, mis istutatult peaaegu iga lõunapoolse Saaremaa talu õue ehib. Metsikult kaswab ta kaunis suurel arwul Mustjala, Kihelkonna ja Jamaja metsades. See puu puudub suurel määral täiesti, kuna teda kõige sagedamini Skandinaawias on näha. Pooppuu on pihlaka tõugu, aga pihlakast palju tugewam ja kenam, saab 9—12 meetrit kõrgeks ja kannab käharat latwa. Kewadel paistab ta oma walgete õilmetortidega, sügisel oma punaste marjakobaratega

meeldiwalt silma. Rahwas peab need marjad wäga maitsewaks ja segab neid leiwasse, mispärast Sõrwe leiwal isesugune, wilumata suule pisut läilakas magus maitse on. Pooppuu on oma kõwaduse poolest tutaw, temast tehakse hõowlipakkusid, wankritelgi jne.

Teiste seesuguste taimede hulgast, mis ainult mererannas meie maal suudawad talwitada, nimetame kangelõhnalist wareskaera, wäikest, kiilusarnaste lehtedega põõsakest, mille osasid wanasti koduõllesse würtsiiks pändi, siis weel sadakoorikut, pruuniõielist põõsast, mis sarlakipunaseid õisi ja piiskopimütsi näolisi wiljakarbikesi kannab.

Iseäraliselt eraldub Saaremaa ning Hiiumaa taimestik mannermaa omast. Taimeteadlane, kes mannermaalt juhtub esimest korda Saaremaale minema, peab esitsa ar-

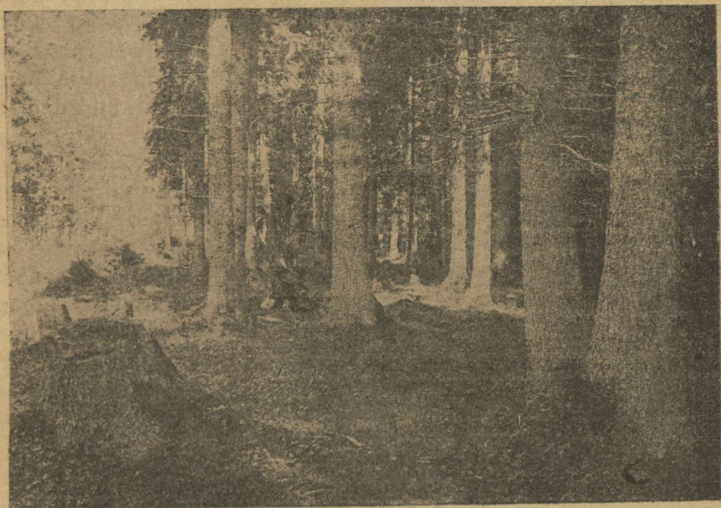
Paljas kaljupind Orinõmmel.

wama, et ta hoopis uude taimeringkonda on sattunud, nii suur on siin leiduwate uute taimeliikide arw, nii suur on wahe ka teatawate liikide esinemise määral ülemaaga wõrreldes. Paese aluspinna ja mineraalsete toiduainete tõttu on Saaremaa lilled wärw hoopis intensiiwsem, metallilikum ja nende lõhn kangem, kui wastawatel hõimlastel mannermaal. Edasi üllatab meid suur sarnasus Eesti saarestiku ja Ranna-Läänemaa taimeriigi wahel, mis ka Gootlandi ja Öölandi taimestikud wäga ühte läheb. Seda wõib wististi saarte ühesuguse pinna, ühesuguse asukoha ja ühtlase kliima abil seletada. Niihästi

Ranna-Läänemaal kui ka Eesti saarestikku iseloomustavad kõige pealt kurwameelselt ühetoonilised, lagedad karjamaad, mille paene aluspind ainult õhukest kehwa mullakihti kannab ja õige wiletsat rohukatet ning kiduraid kadakaid kaswatab, mille wahel suuremad ja vähemad raudkiwid asuwad. Peaaegu täiesti paljast ehk hoopis kehwalt kaetud kaljupinda leidub näituseks Orinõmmel, Saaremaa põhjapoolsel rannal. Saarestiku maaninadel nähakse tihti kiwiweermeranda, mis hoopis isesugust taimestikku kaswatab. Saarestiku arumaadel kaswawad harwad lehtpuud, mille hulgas tammegi leidub, kuid õhukene mullapind ei lase teda siin ei suuruse ega ilu poolest õieti hoogu wõtta.

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Kuusik Saaremaal.

Ometi on saarestikus ka seesuguseid taimi, mis Ranna-Läänemaal ning mujal Eestis täiesti puuduwad. Seesugused karakteri-taimed on näituseks walge jooksjarohi ja teised.

Selle wastu pole Eesti saarestikus nii mõndagi mannermaal tuntud taime näha. Muude hulgast nimetame kollakasrohelist linnusilma, mis harilikult allikalistel, niisketel kohtadel kaswab. Niihästi saarestikus kui ka Ranna-Läänemaal pole teda kustki leida.

Rahwas on Saaremaal aia- ja teiste ilupuude armastaja. Iseäranis seal, kus rohkem endiseid kroonuwaldu, nagu Kärllal ja Kihelkonnal, näikse perede juures otse suurepärased wiljapuu aiad olewat. Peremehed on ajajooksul aiapidamise kunsti omandanud, ja et nad selles osawad on, seda tunnistawad nende wiljarikkad ilusad õunapuud, mis aedades kaswawad. On juba kuni kolm põlwe tagasi õuna-puid olemas, ja nooremad istutawad weel ühtelugu peale, nõnda et neid mõnes peres sadade wiisi on leida. Ka ei puudu neis aedades ploomid, kirsid, wiigid, tikerberid ja muud marjapõõsad. Saaremaa peremees kutsub su heameelega aeda ja ulatab sulle kõige paremad õunad kätte. Aga see paisatab kohe silma, et õunapuu aiad peremeestele wähe kasu toowad. Ülesostjad ostawad õunad odawalt nende käest ära ja weawad wälja. Ehk saarlane küll õunte ja marjade seas üles kaswanud, pole ta palju õuna wõi marjasuppi suhu saanud, ega ka waewalt kuulnud, et sarnaseid wilju wõib kuiwatatult wäga hästi alal hoida ja nad siis talwel ülimagusasti maitsewad. Kui õunad odawad, siis söödetakse nendega sigu. Nägin lihtsaid taluperemehi, kellel nii suured aiad olid, et neist peale 100 Riia waka õunu korjatud.

Metsade poolest on Saaremaa kaunis rikas. Seal palju segametsi ei kaswa, waid kuusikus puhtad kuused ja männikus jälle männid. Ka ei puudu seal toredad tammikud, kohisejad kaasikud, pole seal haruldane saare- ja wahtrapuu, sest neid on kohati ahjugi ajada; ka jalakaid ja pärnu on iga laps Saaremaal näinud. Tallinnamaa oma heinamaadega tükati Saaremaa wastu ei saagi. Randade ligidal luhtab rammus rannahein ja maa sees on ilusat lehtmetsa alust heinamaad ka küllalt. Mõnes kohas on terwed orud sarapuid täis. Põtru Saaremaa metsades ei olewat, küll aga selle wastu jäneseid, rebaseid ja hunta.

Muhu.

Muhu on lainetawa pinnaga lausikmaa, mis põhjas kõrgeneb ja järsu paerannana merde murdub. Muhu paekallas on tugewasti murenenud, ei saa seda kõrgust kätte, mis Saaremaal. Ta tõuseb Muhus 5—10 meetrini. Analoogiliselt Saaremaa ja Põhja-Eesti klindile tekib ka Muhus kolm astangut ja need seisawad koos tihedast hallist dolomiidist. Astangud suunduwad peerasjalikult loodest kagusse ja langewad kaunis järsult loodesse ning kirde. Esimene astang algab Tamsal, tekitab ligopanga, õige iseloomuliku järsakranniku, mille jalal nirisewad allikad maastikule soose ilme annawad, Püssininal on ta 3 meetrit kõrge ja moodustab

loopealse. Teine astang, ainult weel 5—6 meetrit kõrge, algab ka Tamsalt ja läheb Tupenurme ja Mälla kaudu kuni Pedasteni, kus lõunarannikul jäljetumalt kaob. Ta esineb osalt laia kaljuplatoona, osalt on ta kaetud hiljema aja kuhjatis-tega. Läänes võib waewalt märgata ta üleminekut kolmandale astmele, mis loodepoolsest Muhust läbi lõikab, alates Kogowa säärel ja minnes läbi Wanamõisa ja Suuremõisa, kuni Ahenda poolsaarel ja Suurel laiul kaob. Kuppeli-kujulist Koguwa panka ümbritseb liiwarahu. Kõrgem tsentraalne ala on koondunud Muhu kiriku ümber. Oleks weel nimetada Muhu soo kahe wäikese järwekesega, mis juba ummistumas.

Eesti Rahwa Muscumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Külatänaw Muhus.

Kaugemalt tulnud teekäijat panewad imestama need kiwirünkad ja esiisade poolt walmistatud kiwiaiad, mis Muhus igalpool silma paistawad. Maapind on kaljune, kuid selle nurga elanikkude edasirühkimine ei ole suurelt osalt mitte kaljukindel. On küll ka neid, kes enesele mere abil lähedamaid olusid on loonud, kuid paljugi wõiks selle saare kultuuri tõstmiseks weel ära teha. Oma pinna poolest on maa kehew, kuid meremuda sõnniku wäel ei jäta ta harijat mitte leiwast hoopis ilma. Loomi peawad muhulased rohkesti ja

sellest siis tulebki, et wõi on Muhus wõrdlemisi odaw. Kuulsad on Muhu wäiksed, kuid wastupidawad hobused.

Et siin palju maad ilma suurema kasuta puhmaste all seisab, siis ei jõua Muhu oma elanikka kaugeltki toita. Siin on palju waba-tikka. Need wõtawad kewadel reisikoti selga ja lähewad mannermaale tööd otsima, et siis sügisel kodusaarele tulla talwe mööda saatma. Nii ei rända wälja mitte ainult meesterahwaid, waid wiimasel ajal ka õige rohkesti wallalisi naisterahwaid. Sarnane töötamine on paljudele ainsamaks ja tähtsamaks ülespidamise allikaks. Ranna-

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Muhu kirik.

äärsetel elanikkudel on põllutöö wõi muu teenistuse kõrwal heaks sissetuleku-allikaks kalapüük.

Oma majandusliku edenemise poolest seisab Muhu suuremast naabrisaarest — Saaremaast — mitmes suhtes ees, millest ka juba korralikumad hooned tunnistust annawad. Et kiwa saadawal, siis on siin kiwist, nimelt paest ja raudkiwist, hooned ehitatud, ja osawaid kiwitöömehi leidub siin rohkesti. Harilikuks nähtuseks on, et rohkem hoonete wälimuse kuusisemuse peale rõhku pannakse. Majadel on Muhus imeilusad katused, mis mereääres kaswawast pilliroost tehtud. Seesugune katus, kui ta hästi tehtud, kestwat kuni 150 aas-

tat. Tubade põrandad on sawist, millesse wäiksed, walged libedaks kulunud kiwid nagu oad tambitud. Need põrandad on väga ilusad, kuid kes teab, kuidas lugu on nende kestwusega ja soojusega. Ka nähakse suuremal hulgal majadel korstnad peal olewat; see on märk, et muhulane on uue aja inimene. Postmaantee, 21 kilomeetrit pikk, käib läbi kogu Muhu Suurest - wäinast Wäikse - wäinani. See postmaantee olewat kõige parem kogu eestlaste maal. Ehk tema sillutamise eest küll wähe muret peetakse, ei ole ta sellegi pärast kunagi mudane ega aukline. Maa on kõrge ja kõwasti kruusane, sellest tee headus tulebki.

Jõukaks peetakse Wäikse wäina ääres seiswat Koguw a küla, mille rahwas rõhuwa tööruuse all ei olewat kannatanud, sest et aastasadade eest külarahwa esiwanem Hans ordumeistri von Plettenbergi poolt, keda ta ona poegadega lahingus waenlaste keskelt päästnud, maaga wabaks lasti. Plettenbergi poolt Hansule Wõnnu linnas antud dokumenti, mis pergamenti peale kirjutatud, hoitakse hoolsasti alal. Pärast poole, alles hiljuti wedasid Koguw a mehed posti mõni aeg üle siinsete wäinade, Wirtsust kuni Orisaa- reni; selle eest anti neile tasuks talukohad päriks, mida muidu ähwardatud rendi alla panna.

Muhu rahwas on terwe ja tugew sugu, nagu meremehed ja randlased enamasti ikka. Oma loomu poolest on muhulased väga lustakad, lõbusad, naljakad ja heasüdamlikud inimesed. Olgu teel wõi tööl, jala wõi rattil, selgelt wõi joobnult — alati laulab ta. Suwe õhtul koguwad noored inimesed, isewärki lühikesed kasukad seljas — keegi kõreles, et hoolas ema pidawat juba enne wäikese ilmakodaniku Muhusse jõudmist uue elaniku jaoks kasuka walmis tegema — küla wahel ja laulawad, tantsiwad. Mis nende loomu headusesse puutub, siis arwan ma, et selle kiitus mitte liialdus pole, kui ütlen, et Muhus wõib wõõras kuude kaupa ilma koti ja kopikuta elada. Kuhu peresse ma läksin teed küsima, seal pakuti mulle ka süüa. Liiwases ja kruusases maas kaswawad kartulid muredad, ja ranna rahwal on silgud alati wärsked. Miks mul ei peaks siis neist hea mälestus olema!

Kanged on muhulased sigima. Leidsin perekonna 21 hingega. Waewalt wõiwat Muhust 23 aastast poisimeest leida. Kaheksateistkümnne aastaselt astuwad poisid sagedasti abielusse. Naisterahwad kannawad Muhus lühikesi juukseid. Esmalt näitab see imewõõras olewat, aga kui mitu korda näed, harjud ka wiimaks. Ometi pole see ilus. Muhu naisterahwad on keskmise iluga, tüsedad ja tublid keha poolest, ka pole paksud mokad rannarahwa seas haruldased.

Rahwas on terve, ja sellepärast kauplewat aptek üsna waewaselt. Osawad ja julged meremehed on muhulased ja pole nende käes midagi läbi pimeduse ja tormi wäikese paadiga wäljamaalt salakaupa tooma minna. Pulmadest kui röömpupidudest tundwat muhulased iseäraliselt röömu. Mees olewat, kes neid pikemalt ja toredamalt jaksawat pidada. Muhulane armastab wiha õlut, ja et humalatele jätku muret-seda, seks lisab ta uimastawaid kailusid juure. See õlu on harjumata suule läila, tülgas ja terwisele wäga kahjulik.

Oma waimlise elu poolest näikse Muhu rahwas teis-test eestlastest maha jäänud olewat, niihästi need, kes alles hilja aja eest orjaikkest wabastatud, kui ka need, kes juba orduajast saadik wabad on. Kurjemaks waenlaseks, mis igasugust edenemist aitab kammitsas hoida, on alkohol, mida siin õige rohkesti tarwitatakse. Wiina ja õlle ojadesse upu-wad kõik paremad idud. Aetakse äri Meemelist salakau-bana sissetoodud piiritusega, mille poolest Muhu minewik kuu-lus; alles hiljuti said piiriwahid mitukümmend ankrut piiritust kätte. Hariduse wastu ollakse osawõtmatud. Koolimajad ei täida kaugeltki oma otstarwet, selle wastu on siin magasiat nii suur tehtud, et seda mõneks raudteewak-saliks wõiks pidada.

Muhu rahwariided.

Muhu rahwariided on üsna isemoodu, erewärwilised ja silmatorkawad. Peawärw on siin punane. Naised kannawad lühikesi kollakaspunaseid seelikuid, millesse pikuti mit-mewärwilised jutid ehk triibud koetud, kuid eemalt waada-tes kaowad needki punasesse ära. Seelikud ömmeldakse otseriidest ilma lõiketa walmis ja tõmmatakse nad ülevalt korrulõngade abil kokku. Kirjum weel kui seelik ise, on tema alune. Seal näed pitsisid, litrid, pobisid jne. Kõike seda mõistab ainult Muhu naine ehk neiu seeliku alla ömmelda ja selle töö juures läheb teatawa järjekorra teadmist ja mait-set tarwis. Ennemuiste kanti siin pikemaid, tumedawärwi-lisemaid ja teisemoelisi seelikuid, kuid meie ajal on nende wärw wiimse wõimaluseni eredaks läinud.

Naiste särgid lähewad meeste omadest selle poolest lahku, et nad riina eest, öla pealt ja warukate otsad mitme-wärwiliste lõngadega on wälja ömmeldud ja pitsidega ilus-tatud. Enamasti on selleks ikka punaseid musti ja roosa-wärwilisi lõngu tarwitatud. Suwe ajal kantakse nende wäl-

ja õmmeldud särkide peal ilustatud punaseid, siniseid ehk rohelisi pihikuid.

Peas kannavad weel enamasti kõik naised ja noorikud punase kalewi peale wäljaõmmeldud tanukest, mis Muhu naisterahwast kaunis hästi ehib ja seal juures hoopis iseläadiline on. Mitte natukestki ei ole tal sarnasust endise kikkkõrwa mütsiga, kuigi ehk arwata wõiks, et Muhu naise nüüdne tanu temast on arenenud. Ehteasjadena kantakse helmeid ja pärlid ehk ka weel kaheksa kiwiga hõbesõlgi, kuid endiseid suuri sõlgi ja rahadega helmeid ei ole enam ammugi moodis.

Muhu noorpõlw rahwariides.

Suurt rõhku paneb Muhu naisterahwas oma sukkade ilu peale, mis lühikese seeliku alt tingimata peawad wälja paistma. Sukad on kirjuwärvilised, kuid rohkem punase wõitu. Mida küll neisse kõik ei näe koetud olewat! Küll kassisid, küll puu ja lillekujusid küll mitmesuguseid, keerulikka mändisid. Asi nõuab muidugi kõige suuremat hoolt, sest üksainus wäikene wiga wõib terve kirja seg

ajada. Iseäranis viimastel aastatel walitses Muhu naistesoo keskel kirju-suka-mood, kuid ta sai wanaks ja pidi uuele maad andma. Keegi noor neiu oli ühel ilusal päewal üsna tukkmustad sukad jalga tõmmanud ja nendega poodi läinud. Mood wõeti wastu ja paljud hakkasid musti sukki kandma. Must sukk ja tulipunane seelik ei sallinud küll sügugi ühteist, kuid moe wastu ei wõidud midagi parata. Ennemalt kanti lumiwalgeid ületõmbustega sukki, mille peale kapidid tõmmati. Sel ajal kanti ka lappidega ummiskingi, mis nüüd harilikkudele kingadele ruumi on andnud. Kapetid koeti mustast, tõmmukaspruunist ja walgest lõngast

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Muhu naisterahwa ehted.

ilusate mustritega. Need olid ilma labadeta, poole suka sääre pikkused sääririkud. Nende kandmise aeg on ammugi möödas, waewalt tõmbab mõni wanaeit nad talwisel püha-päewal weel sukkade peale, muidu hoitakse neid niisama kirstu põhjas.

Meesterahwad on rahwariided juba ammugi kõrwale pannud. Kümme ehk rohkem aastat tagasi kandsid nad punaseid wattisid ja walgeid sokkisid, mustade mändidega ilustatud. Watid olid trikoo särgi laadilised, poolpikad, omakoetud, punase wõitu, mitmesuguste mustade mändidega

ja joontega. Watt oli siis kuue asemel ja üleriideks kanti wammust, paksust omakoetud mustast riidest lahtist rüüdi. Nüüd kannawad peaaegu kõik meesterahwad harilikka riideid, wälja arwatud mõni hallpea, kes oma asja paremaks peab.

Olgugi et Muhus praegu rahwariiet nähakse, mis silmatorkawuse peale waatamata ilusad ja huwitawad on, wõib nende walitsuse lõppu juba käega katsuda. Moodu-haigus on ka üle mere waiksele saarele tungimas ja sünnitab seda paha, et Muhu rahwas oma huwitawad esiwanemate ehted kolikambrisse heidab, millest ta nii kaua wisalt on jõudnud kinni hoida.

S. Lember.

Ruhnlaste elu ja kombed.

Riia lahes, umbes 78 kilomeetrit Saaremaalt eemal, seisab üksildane Ruhnu saar. Ta on rohkesti 6 kilomeetrit pikk ja kõige laiemast kohast ligi 3 kilomeetrit läbi mõõta. Ehk küll 16 kilomeetrit laewade sõiduteest eemal, on ta siiski täiesti muust maailmast lahutatud. Ainult ükskord kuus käib suwel postilaew Kuressaares ja toob sealt muust maailmast sõnumid. Ruhnu saare ümbruses on merewesi igal pool madal ja täis kardetawaid weealuseid rahusid. Läänepoolses küljes on saarel wäike loomulik sadam, millel mõlemil poolel suured raudkiwi pangad seisawad. Põhja- ja idapoolt, kust kallas kõrgem, urgitseb meri aegamööda ikka enam maa sisse, selle eest kaswab maa jälle lõuna- ja läänepoolsel kaldal, sest et meri siin rohkesti liiwa ja muda wälja uhub. Üksikud suured kiwid, mis wees ja ranna ääri kaudu, peetakse ruhnlaste poolt kõrges aus, sest need kaitsewad mereranda käiwa jää rühmamise hädaohu eest ja nende warju kogub muda, millest ruhnlased oma põldudele mõjusat wäetisainet saawad. Ohtupoolsel saare serwal on põllud enamasti kerge liiwase põhjaga, heina- ja karjamaad kannawad siin lehtpuumetsa, hommikupoolsel serwal on kõrge seljandik, mis iiusa kõrge männi- ja kuusemetsaga kaetud. Kui Ruhnu sadamasild ehitatakse ja maalepääsmine korraldatakse, saaks sellest saarest lühikese aja jooksul tore ja otsitud terwise-paranduskoht. Imepeenike, puhas liiw, ilus mets, puhtus, waikus ja rahu igal pool. Ruhnu saar on nagu eht pärli, merest tõusnud ja omale koha wõitnud. Öhus lehwib siin midagi, mis inimest mõtlema paneb ja manitseb, kui nimelt pilk otsatamal merel wiibib.

Saare keskpaigas on 26 taluline küla umbes 270 elanikuga. Rahwas on Rootsiimaalt Dalekarliast pärit, umbes 800 aasta eest siia rännanud. Ta räägib segast Rootsi keelt, kuid mõistab ka weel Eesti, Wene, Saksa ja Soome keelt porssida. Nende peatalitus on hülgepüük, põllutöö, mis täiesti naisterahwa toimetada jäetud, loomakaswatamine ja kalapüük. Talul on enamasti ainult kaks wiljawälja, millest teine teise aasta kesa all on ja wiljadest kaswatatakse ainult rukkid ja kartulid. Lähened sa Ruhnu talule, siis tuleb

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

E. Buhgani üleswõte.

Noored ruhnlased.

muinasjutt meele, milles tegelased mitu sada aastat maganud. Majast enesest paistab sulle ainult must õlgkatus silma, katus, mille rõhu all hoone ise nagu maa sisse näib wajutatud olewat. Enamasti on kõik elumajad ilma korstnata. Peauksest sisse astudes näed toas täielist hämarust walitsewat. Lagi, seinad ja põrand on paksu nõega kaetud. Paremat kätt näed tuleaseme, mille kohal trehtrikujuline sädemetekustutaja

asub; suits aga tohib minna, kuhu ise tahab ja täidab oma kibeda winguga kõik toad. On nimelt veel kaks teist tuba olemas. Neist on pahemat kätt rehetuba, millest palju ei ole ütelda. Paremat kätt seiswa toa leiame selle läbi üles, et tema ukseesse wäike, taskurätiku suurune aken tehtud, mille kaudu elutoast walgus paistab. Elutuba peab suur olema, sest tihti elab seal neli perekonda koos, igal ühel on oma määratu suur woodi nagu mõni omaette tuba.

Wäikeses kogukonnas, kus oma wallawanem, kohtunikud ja kirjutaja ametis, walitseb wali kord. Köster, kes majaisade walida, on kooliõpetaja ja loeb ka kirikus jutlust, kui õpetajat ei ole. Koolijuhatus on kirikuõpetaja kohuseks. Kool asub kirikuõpetaja talus, kus ka raamatukogu on ja wallakohut peetakse. Nõnda on Ruhnu kirikuõpetaja-talu rahwale täiesti koosolekute kohaks. Kirikuõpetajalt küsitakse iga haiguse puhul nõu, mispärast temal täielik aptek peab kodus olema, et ta kergemate haiguste puhul abi wõiks anda.

Haridusesõbrad ei ole muidu head ruhnlased koguni mitte. Kui neile kord Rootsist kooliõpetaja saadeti, ei wõtnud nad teda wastu. Nende arwates rikub niisugune koolitatud inimene nende elu ära. Oma uut kirikuõpetajat, kes mõne aasta eest koguduse pika leinaaja järele ametisse asus, teretas rahwahulk merekaldal palja peaga.

Ruhnu saar on igapidi nagu iseseisew riik, kuhu uuen-
dused ega muudatused ei ole suutnud tungida. Kui wenestus meie kodumaal igasse nurka ja koolitoakesesse teed murdis, jäi Ruhnu saar sellest täiesti puutumata. Ainult seda wõib nimetada, et kirikuraamatuid Wene keeles peeti. Ainuke haritud mees Ruhnus on kirikuõpetaja. Ruhnlased talle rahapalka ei maksa, waid annawad, nagu wana-seaduse Israel, kõigist, mis nad aastas sisse wõtnud, kümnest. Elanikkude keskel walitseb päris kommunistlik ühiselu. Kõik sissetulekud, mis maa ja meri annab, jagawad pereisad ühewõrra oma keskel ära, seal juures ei tehta meeste ega naiste teenistuse wahel wahet, waid kõik peawad kõigest osa saama. Mõnes talus on küll niipalju mehi, et terve laewa täie saaks, kuid neid ühe laewa peale tööle ei panda, sest siis wõiks tulla, et üks laew enam teenib kui teine. Ruhnu mehed on wäga osawad hülgekütid, kes oma wanamoodi tulekiwi riiewälkidega mitmekümne sülla pealt wõiwad saaki tabada. Ometi tuleb ka mehi ette, kes kogu eluajal ainustki hülget — nende oma keeli „kala“ — pole lasknud. Siiski ei jäeta neid suwel koju, waid wõetakse ikka laewale hülgepüüdjate seltsi ja nende osa ei ole ühelgi sügisel vähem kui teistel.

Kui Ruhnu noormees kosjateed hakkab käima — ja seda teeb ta juba 20 aastasel — siis ei ole see asi mitte tema oma ja pruudi õiendada, waid pannakse terwele kogukonnale ette. Kui see leiab nõu õige olewat ja nõusolemist awalda, siis võib noorrahwas paari minna. Ruhnus tuleb seda wahel ette, et mehed naisi ei leia, sest et siin poeglapsi enam sünnib kui tütarlapsi. Seesugustel kordadel ei jää siis kogukonna walitsusel muud nõu üle, kui peab lubama tüdrukuid ja pruutisid wäljast tuua. Kuid ruhnlased ei ole wäljastoodud naistega mitte üsna rahul, olgugi need Rootsi sugu ja Hiiu- ja Noarootsist pärit. Wäljaspool abielu sündinud lapsi ei tule siin sugugi ette. Paar põlwe tagasi on siiski seesugune juhtumine olnud. Siis sattunud kogukonna isad suure kimbatusesse, mis eksinud noorte inimestega teha. Wiimaks jõudnud otsusele, neid Jumala kätte nuhelda anda. Nad pannud eksinud noored inimesed paati, andnud terwe leiwapätsi kaasa ja saatnud nad merele, kuid aeru ega utja, millega paati juhtida, pole neile ühes wõtta lubatud. Mõned ruhnlased arwawad neid hiljem Kuramaal näinud olewat.

Ruhtmlane on wäga hea ilmaprohwet. Tuleb ta majast wälja, siis on tal esimene töö silmi taewa poole lüüa, et taewast, tuult ja pilwi tähele panna. Kui need märgid mitte head ilma ei näita, siis ei lähe ruhtmlane pesast wäljagi. Sellest siis ka tuleb, et ruhnlased kunagi uppumise läbi surma ei ole leidnud. (Torm neid merelt ei taba. Need ei ole ka harilikud inimesed, waid iselaadi kristlikud wikingid, oma wäliste eluolude järele alles samasugused, nagu nad 1000 aasta eest tagasi olnud. Osawad ja julged meremehed on nad, tugewad ja karastatud. Talwel, kui meri kiinni, peawad nad hülgete peale jahti ja nimelt nii, et nad jääd roomates paadi eneste taga kuni jää ääreni wiiwad, kus nad ta oösel kummuli keerawad ja ise selle alla magama heidawad. Tihti peawad nad sügawalt wees seisma. Et nende keskel jooksja haigust ei leidu, tuleb wist sellest, et nad tihti saunas käiwad ja tulises kuumas wihtlewad ning higistawad. Eneste wastu on nad waljud. Kõige hiljem kell 3 hommikul tõusewad nad üles ja asuwad tööle. Nende ausus ja rahulolemine on suur. Ruhnu elanik on waimurikas ja järelemõtteleja, aga ka wäga alalhoidlik. Ta võib kõik, mis ta tahab; kuid seda tegema saata, mida ta mitte ei taha, ei suuda ükski wägi. Kõik läheb, nagu see ennewanasti läks, nagu praegune elanik seda esiisadelt näinud. „See on nii meie juures wiisiks,“ sellega tõrjub ruhtmlane kõik uue tagasi. Kõik riided, saapad, isegi püssid teeb ta ise.

Saadame ruhnlased kord pühapäewa hommikul iseäralistes pühapäewariietes kirikusse. Kirik seisab idaküljel metsaga kaetud kingul. Kirikusse astudes langewad palwetajad põlwili, ka jumalateenistuse ajal põlwitatakse mitu korda. Ja laul. Missugune laul? Näib nagu oleks inimene mõnda teise ilma sattunud, kui ta selle südame poolest ususooja, wäliselt iseäralikult riides olewa koguduse ees seisab, mehed paremal pool, helehallid riided seljas, poisikesed põlwili kooris, kus ka kõstri kõrge kõnetool seisab. Just kantsli ees istuwad naisterahwad, kõige wanemad kõige kaugemal, siis noorikud ja ees neiud, iga liik isekarwa riietes, liikumata. Ja kui keegi ennast liigutab, siis teewad seda

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

A. O. Heikeli üleswõte.

Ruhnu wana kirik.

kõik, just kui käsu peale. Kui kahju oleks, kui siia wõõraid tuleks, kes seda kokkukõla rikuks!

Pikkamisi sammuwad esmalt mehed kirikust wälja. Alles siis, kui nad kõik pikkamisi ja pühalikult üle läwe jõudnud, tõusewad naisterahwad üles, esiti naised, siis noorikud, siis neiud, tulewad pinkidest wälja ja seawad endid rongi. Et neil kõigil hülgenahast pehmed kingad jalas, siis on nende astumine waikne nagu waõmude liikumine. Kui kõik reas, siis hakkab rong tasakesti liikuma, kirikust wälja, surnuaiast läbi. Mõni kord omandab jumalateenistus weel iseäranis pühaliku laadi. Nõnda leerilaste õnnistamise puhul. Siis koguwad lapsed õpetajamaja aeda kokku ja lähewad sealt rongis kiriku juure. Kui nad poolele teele

jõudnud, hakkab kirikukell helisema. Surnuaia wärawa ees tuleb neile terve kogudus koraali lauldes wastu. Lastel peaks tõepoolest südamed kiwist olema, kui nad liigutust ei tunneks. Öhtul kogub rahwas õpetajamajasse kokku. Terve maja tuleb inimesi täis, nii umbes 150 hinge. Peetakse koos jumalateenistust, jälle kostab tore laul: Ruhnu on kiriku-lauljate saar.

Surma puhul koguwad sugulased öhtul enne matust leinamajasse ja laulawad öö otsa kirikulaule. Pulmade puhul koguwad päewal enne pulmi kõik meestesooist sugulased pruutpaari juure kokku ja laulawad terve pärast lõunat koraale. Kõige parem selle juures on, et wagadus, mis neil silma-pilkudel ilmub, õiglane ja otsekohene on.

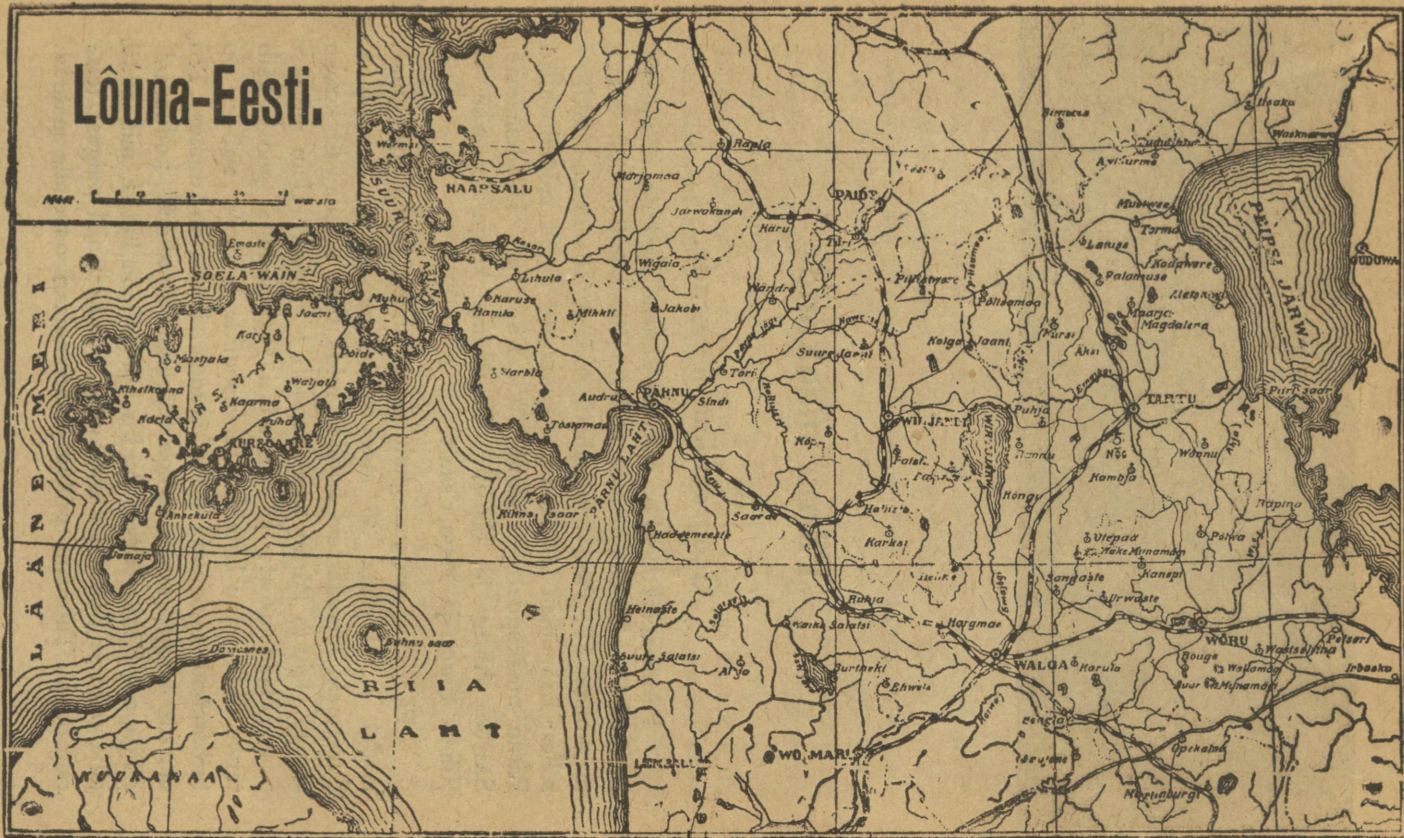
Kuus kuud on saar wahel kõigest maailmast lahutatud. Uuemal ajal on Ruhnu saar sagedasti selles seisukorras olnud, milles Robinson omal saarel wiibis: sidemed wälis-maailmaga on wahel täiesti katkestatud. Kui näit. Aleksander III. oktobrikuul 1894 suri, paluti Ruhnu saare kirikus kuni järgmise aasta maikuuni talle pikka iga. Ruhnlaste wäe-sed ei puutunud maailmaga kokku, ei saanud posti ega teateid, mis maailmas sündis. Seesugusesse seisukorda sattub saar praegugi weel, olgugi mitte nii kauaks ajaks. Hai-guse ja surma käes on siis waba woli. Kõik lootus peab siin inimeste abi peale kaduma ja inimene wõib ainult Junalat paluda, et warsti jälle kewade tuleks. Jah, wae-selt ja lahus elawad nad, kuid neil on weel usku ja waim-likku jõudu. Kui suured on nad oma eluwaate poolest!

A. Zetterquist.

Lõuna-Eesti.

1000 2000 3000 4000 5000 6000 7000 8000 9000 10000

Pärnu maakond.

Geograafiline ülewaade.

Pärnu maakonnal on naljakas kuuehõlma kuju, kus juures Pärnu laht käikseaugu aset täidab. Kihelkondi leidub Pärnu maakonnas 11: Pärnu - Eliisabeti, Audru, Tõstamaa, Mihkli — sellest Läänemaa kihelkonnast kuuluvad ainult mõned wallad Pärnu maakonda, — Jakobi, Wändra, Tori, Häädemeeste, Saarde, Aliste ja Karksi. Maakonna külge loetakse ka Kihnu, Sorgu ja Manija saart.

Pärnumaa on suuremalt osalt, nimelt Pärnu jõekonnas, madal ja ei ulata 30 meetrist kõrgemale üle merepinna. Suuremaid mereäärseid luiteid, mida tuul tuisuliiwast kokku ajanud, leidub Pärnu lahe idapoolsel rannal. Uulu mõisast peale Häädemeeste ja siit edasi Tahkuranna poole käib terve rida wanu luiteid. Liiwawallide ja mere wahele on turbarabad tekkinud. Tahkuranna luide on umbes 126 meetrit kõrge, seega kõige kõrgem liiwaluude kodumaal. Põhjapool Pärnu lahte, Audru rannas, on luited, mis nüüd juba puid ja põõsaid kaswatawad, endisel ajal paigast teise rännanud, Tubraani põllud ja heinamaad oma alla matnud.

Wäiksel möödul leidub lahtist tuisuliiva siin praegugi weel. Läänepool Pärnu lahte näeme Pootsis 1—2 kilomeetrit merest eemal wana rannawalli, mille kõrgus 9 meetrit üle merepinna ulatab. Walli merepoolsel küljel leidub hulgakaupa mere-molluskide koori. Wiljandi weelahkme serwal, Alistes ja Karksis, tõuseb maapind kuni 60 meetrit merepinnast kõrgemale ja moodustab künkaid ning ilusaid orgusid, millest Koodiorg kõige tuttawam. Maakonna keskpaika täidawad umbes 80 kilomeetri pikkuselt ja 12—16 kilomeetri laiuselt ligistikku seiswad sood ja rabad. Rabastiku õhtupoolses otsas leidub Neitsiraba, keskel Laismaa ja Maie-maa soo ja idaserwal Kikerpere soo. Rääma, Sauga ja Jõõpra walda ümbritsewad põhjapoolt küljest rabad, millel nähtawasti väga kõrge wanadus. Nad on kõrgeks kaswanud, neile lähenedes tõused nagu märke üles. Nende pinda katawad kidurad jändrikud männid, mis tüübilist kuiwa ja kõrget rabamaastikku elustawad. Tema põhjast lõigatakse musta, kõrgewäärtuslist turvast, millest Jõõpra oma kõige paremaks peetakse. Pärnu lahe kaldad on hiljemini mere alt üles tõusnud kui kodumaa kõrgendikud, sellepärast on merewesi tema pinnalt wiljarikkamad mullakihid, mida jääaeg mujale maha jättis, kas merde uhtunud ehk leotanud. Nüüd näeme Pärnu lahest põhjapoole wäljauhutud sawi ehk mudapõhjaga lagendikka, neemedel ja rannal liiwa ning kruusa. Merele lähenedes läheb maapind Saugas tasaselt allalangewate seljandikkude ja orgude waheldusel lainetawaks, kuni ta wiimaks aegamööda mere alla ära kaob, sealgi weel leetselgi ja joomi sünnitades. Põhjatunud rabad, põlised metsad ja laialised nõmmed, nagu neid Pärnu ligidal ja Kilingis männimetsaga kaetult kilomeetrite pikkuselt ja laiuselt näha, jagawad maastikule iseloomu. Maakonna põhjaserwal, nimelt Sõõrikus ja Kärgus, leidub üksikuid kinkusid, mis kuni 30 meetrit merepinnast kõrgemale ulatawad.

Suuremat osa maakonnast täidab Pärnu jõe lamemik, mis oma suuruse poolest ainult weel Emajõe omast taha jääb. Pärnu jõe süsteem on väga keeruline ja seisab harude arwu poolest esimesel kohal kogu Eestis. Wett kogub ta kõige pealt Järwamaalt, Põhja-Eesti weelahkmelt, kus ta Alliku,

Mäo ja, Esna ojakesest tekib ja pärast Purdi- ehk Korwajõe wastuwõtmist Paide jõe nime kannab, mis nime ta aga warsti jälle Türi- ja Suure-Wändra jõe wastu wahetab. Parevalt poolt jooksewad temasse Lokuta, Piumetsa, Kärü ja Wäike-Wändra jõgi, millest wiimane weelgi mitmest harust tekib. Üks Kärü jõe haru seiswat järwekese abil Keila jõe algusega ühenduses. Kärü- ja Wäike-Wändra jõgi jooksewad läbi laialiste metsade. Pärnu jõe wiimne parempoolne haru on Sauga jõgi, mis enne merde jooksmist Wana-Pärnus temaga ühineb. Pahempoolsetest harudest on kõige suurem Nawesti, mis Saarjõe wastu wõtab ja siis Kaantsu jõe nime kannab. Temasse tuleb lõunapoolt Aliste jõgi läbi Kariste järwe. Aliste jõgi toob enesega kaasa Kõpu jõe weed. Kõpu jõgi tuleb wälja Mäeküla järwest, jookseb läbi Öisu järwe ja ühendab enesega Päre jõe, mis Wiljandi järwest wett saab. Pärast ühendust Päre jõega kannab Kõpu jõgi Osju jõe nime ja saab wett weel juure Lehmjõe harust. Kui Aliste- ja Kõpujõgi ühinewad, siis esineb meile Riisajõgi, mis Kaantsu jõkke langeb. Pärnujõe wiimne pahempoolne haru on Reiküla järwest tulew Reiu jõgi, millesse pahemalt poolt Uulu jõgi jookseb. Pärnu jõgi on küll 135 kilomeetrit pikk, kuid laewasõiduks kõlbab ta alamjooks ainult 15 kilomeetri pikkuselt kuni Sindi paisuni. Kewadel suurewee ajal tarwitatakse Pärnu jõge ja ta suuremaid harusid parwitsemiseks. Pärnu jõe suu on Pärnule sadamaks, mis aga nii madal on, et ainult wäiksed ja keskmised laewad täie koormaga wõiwad sadamasilla ääre tulla, kuna suuremad seniks reidile ootama jääwad, kuni nende koormaid kergitatakse. Wähematest weesoontest nimetatagu Audru jõge, mis Jõõpra rabas asuwast Lawassaare järwest tuleb ja Pärnu lahte jookseb. Tähtsamad Pärnumaa järwed on kalarikas Härmas ja Tõhela ning Kaisma Suurjärw.

Mitte ikka pole Pärnumaa niisugune wesine, soone ja rabane olnud. Kord oli aeg, pärast jääaja järku, mil maakond laia põhjaga liuda meele tuletas, mil kokku uhutud liiwa- ja kruusaseljandikud tema üksikuid jagusid lahutasid. Madalikkude keskele kogunes sadude ja lume wesi, sünnitas järwe, mis suurewee aegu teed ajas ja

wett saatis lähemasse jõkke. Jõe- ja oja põhjad olid endid sügawamasse uuristanud, kui nad praegu on, ja nende kaudu jooksid suured kewade- ja sügise-weed ruttu alla. Aga aastasadade ja tuhandete kestel ummistusid jõe jooksud ja jõe suud. Uhtmuld korjus kokku, tekkisid õhukesed kohad. Wesi ei pääsnud libedalt edasi, weepind tõusis. Põhjawesi kerkis maapinna ligemale. Jõe ümbrus muutus sooks. Põhjalangewate taimede osad täitsid järwe põhja ja muutusid mudaks. Sügawast weekogust jäi laugas ehk lomp järele. Ainult sügawam keskkoht hoidis põua ajalgi wett alal. Õhematel kallastel kaswas lopsakas kõrkjas, roog, wõhumõök, tungis keskkoha poole, ja wiimaks kõikus haljas luht jalgade all. Turbasammal lagunes laiali ja tõstis soopinda, mattis põlised metsad enese alla. Turbaid lõigates leiame raba sügawusest metsade jäänuseid, tugewaid kändusid, terweid tüwesid mõnikord sülla sügawuselt, põhjast aga walget liiwa, nagu oleks siin järwe ehk merepõhi olnud. Oligi, nagu mereteod liiwas tunnistawad. Sööed kändude wahel tunnistawad, et siin kord tuli metsahiiglasti murdis ja häwitas. Mitmedki rabad olid hallil ajal kuiwad nõmmed, kus männikud ja kuusikud kohasid, kus metssõnnid tammusid, kus metssead elutsesid. Põhjatunud laukad, kust nüüd roheline limakorra wahelt weel harwa lausa wett wulksatab, olid kaunis kalarikkad järwed, mille pinnal luiged, hanid ja pardid liuglesid, mille wetes hülged ja saarmad mängisid. Nende wete põhjast leitakse uuema kiwiaja elanikkude tarberüstu tulekiwist, luust ja sarwest. 1904 tuli Reiu jõesuus seesugune leidis ilmsiks. 3,3—3,9 meetrit harilikust weepinnast sügawamal, 1,2—1,8 meetri paksuse kruusakihi seest, mis puutumata sawipõhja peale uhutud, tulid sadanded luust noole ja oda otsad, naasklid, peitlid põdrasarwest kirwed ja haamid, tulekiwist saed, oherdid, noad, kiwikirwed ja tahud, sarwiistad ja potitükid, inimese ja looma luud wälja, kui kruusawedajad kruusa kaewasid. Need sarwest, luust ja kiwist tarbeasjad, sõjariistad ja ehted on 3—4000 aasta eest Pärnu jõe sügawusesse sattunud. Nad on noorema kiwiaja elanikkude pärandus, kes Pärnu ja Reiu jõe kõrgetel liiwakallastel ehk Pärnu jõe kohal waiachitustes ehk parwede peal on

elanud. Need kiwiajaelanikud, wast meie kaugelt sugulased laplased, keda hiljem põhjapoole rõhuti, oskasid oma tarbe- ja sõjariistu ainult kiwist, luust ja sarwest teha, sest metallid ei tundnud. Metssõnni, põhjapõdra ja hirwe jälil olid nad siia tulnud. Koht meeldis neile: kõrge, kuiw nõmm kahe jõe harudel, mere ligidal, mis läbikäimist kergitas. Wesi pakkus rikast kalasaaki, metsas leidus rohkesti lindusid, nii wõis siin lahedasti ära elada.

Kui 3000 aastase hüppe teeme, jõuame sellesse aja- järku, mil meie esivanemad Läänemere rannale asusid. Sellest ajast kõnelewad meile neli wana koha nime: Soontagana, Korbe, Saare ja Aliste. Soontagana maakond, praegune Lõuna-Pärnumaa Mihklist kuni Häädemeesteni saanud nime Soontagana maalinnast, mis paar kilomeetrit põhjapool Mihkli kirikut Awesti soos asunud. Hallil ajal olnud see koht kord merekallas. Seda näib tõendawat laewapõhi, mis rabast wälja tuli, niisama laewa ankur, mis lõunapool Soontaganat soost kaewati. Mihklist idasse minnes jõuame Korbe maakonda. Korbe, meie aja keeli Kōrb, tähendab suurt metsa tihnikut. Naabrid hüüawad Jakobi kihelkonna elanikka kõrwerahwaks. Laialisest Soontaganast idapoole oli Saare maakond, praegune Saarde kihelkond. Rahwas asus siin saartel, mida sood ja rabad ümber piirasid, wanel ajal paiguti lausa wesi. Saare ja Sakala wahelt leiame wäikse ja wiljaka Aliste ehk Alistegunde, praeguse Aliste ja Karksi kihelkonnaga. Aliste on nende kodu, kes alamal, madalamal on kui Sakala rahwas. Kuna seal Anikatsis maapind 125 meetri kõrguseni tõuseb, langeb ta Öisus juba 57 meetri peale.

Keskmine temperatuur Pärnus on jaanuarikuul — 5,4° C, juulikuul + 17,1° C, seega seisawad külma ja soojuse äärmused juba rohkem kui kraadi wõrra üksteisest kaugemal kui Filsandi saarel. Kes saarestikust tuleb, märkab kliima oludes, et juba on pisut ida poole nihkunud. Wihma sajab siin suwekuudel märksa rohkem kui sügisel, kuid kõige rohkem pilwitab taewas siiski oktoobri- ja nowembrikuul, mil ilm pea wahetpidamata wihmane ja udune. Kopsuhaigetel ei ole siin kerge.

Madal maa ja niiske kliima on taimekaswule väga soodne, iseäranis sigitab lahja pind kultiveerimata taimeid. Selle pärast waldawadki siin laialised samblasood, lokkawad luhaheinamaad, metsad ja laaned, mille waele inimesed siin ja seal elupaigad asutanud. Kogu maapinnast on ainult 10% põlluks haritud, kuna heinamaade all 21%, karjamaade all 17%, metsade all 28% ja rabade all 19% seisab. Põllupinna poolest on Pärnumaa kõige waesem, rabade ja muu kõlbmata maa poolest kõige rikkam nurk Eestis. Ilusaid jõearseid luhti leidub Wändras ja Toris, suuri laani Saardes, Hädemeestel, Wändras ja Audrus. Tüübiline maastikworm Pärnumaal on ka nõmm, mis pea suuri männilaani, pea kanarpikku kaswatab. Nõgudes sigiwad rohkem kused ja haabadega segatud kased.

Paaljude metsade ja rabade pärast elab Pärnumaal rahwast õredalt, läbistikku ainult 18,4 ehk kui linn ka arwesse wõetakse, 21,6 inimest ruutklm. peal. Pärnu ümbruskond oma kehwa põllupinnaga, nimelt läbilaskwa liiwapõhjaga ei suuda ainelise ega waimlise kultuuri poolest teiste paremate Lõuna-Eesti nurkadega wõistelda, ehk küll Pärnu poolgi wiimsel ajal suurel sammul on edasi astunud. Kõige jõukamad ja enam haritud kihelkonnad on Wändra ja Tori, kus päriskoh-tade omandamine waremalt alanud ja rahwas igapidi muust Pärnumaast ette jõudnud ja ka teistest parematest kodumaa nurkadest taha ei jää. Kui seda kultuuri mõõdupuuks wõtta, mil määral meie rahwas kuski nurgas enesele wiljapuu aedu soetab, keeduwilja, marjapõõsaid ja lõunapuid harib, siis wõib Pärnumaad Lõuna-Eestis mahajäänud kolgaks nimetada, sest siin wõetakse üle Lõuna-Eesti kõige wäiksem osa põllupinnast aiamaaks, nimelt 0,45%. Isegi Saaremaa ja Wõrumaa lähewad temast ses suhtes kaugelt ette.

Põllupind on Karksi ja Aliste kihelkonnas sawisegane ja rammus, aga mida rohkem merele läheneme, seda rohkem wõtab liiw wõimust. Sellepärast on siin kehwapõldudel rukis ja kartul peawiljad. Et meie rabades määratu rikkus warjul seisab, tõendawad Tõstamaa mõisa ja taluperemeeste uhkelt lokkawad rabapõllud. Siin on agarad põllumehed mitu sada wakamaad sood kõige paremateks põldudeks

harinud. Wändra metsa- ja heinarikas maa kaswatab palju hobuseid ja kariloomi. Rannarahwas püüab suurel määral räimi ja muretseb selle eest, et Pärnu- ja Wiljandimaa rahwal silku leiwakõrwaseks ei puudu. Pärnuranna tähtsamad ja kallimad kalad on wimb ja koha, mida peenikeste suuresilmaliste muttidega püütakse. Kaugematele turgudele saadetakse suitsukala, iseäranis angerjaid. Tahkuranna kiwimurrust saab liiwakiwi, millest luiskusid tehakse. Häädemeestel ja Orajõel elawad osawad meremehed; kes neist kohalikus meremeeste koolis ja mujal õppinud, teeniwad kaptenitena ja tüürimeestena head raha. Eesti rannamehed on siin laewaseltsi asutanud, mis purjelaewade ehituse oma ülesandeks seadnud ja laialt osawõtmist leiab. Ka Pärnus on Laewatehase ühing asutatud, mis töötab üheks suurematest laewaehitus-seltsidest Eestis saada. Linn andis talle raudtee ja jõe wahel umbes 50 hektari suuruse platsi. Tehakse algust staapeliehitustega ja laewamudelitega, mille järele kümne aasta jooksul kawatsetakse kuni 100 laewa ehitada. Kodune käsitöö õitseb Koonga wallas, kus enamasti igas talus wokkisid ja muud treialitööd laadakaubaks tehakse. Suuremad tööstuse asutused on kuulus Sindi kalewiwabrik, ja Wändra ning Lelle klaaswabrikud. Õpeasutuste seast peame Wändra kurttumadekooli meeles.

Maakonna walitsuse keskspaik on Pärnu linn. Saaremaa ja Läänemaa piiskop Henrich laskis 1241. aastal õhtupoole Pärnu ehk Sauga jõe suud peakiriku ehitada, mille ümber warsti linn tekkis. Pärna- ehk nüüdse Sauga jõe järele nimetati teda Pärnu linnaks. Gerdt von Jocke asutas 1311 aastal suure Pärnu jõe pahemale kaldale uue linna, mida ordu walitsus toetas. Ordulinna hüüti Uueks-Pärnuks, piiskopi linna Wanaks-Pärnuks. Suures Liiwi sõjas häwitati Wana Pärnu ära; tema asemele tekkis wiimati Wana-Pärnu alew, mis nüüd Sauga walla juure loetakse. Uus-Pärnu hakkas ennast lihtsalt Pärnuks nimetama ja kosus tähtsaks kaubalinnaks, sest et kaubatee jõgesid ja järwi mööda siit Wene- maale wiis. Suure Põhja sõja ajal põgenes Tartust siia ülikool, aga lõpetas warsti oma tegewuse. Endise ülikooli hoone on pärastised põlwed lina-aidaks ja hiljem koolimajaks

ümber muutnud. Kui Pärnu linn 1710 Wene walitsuse alla sai, wõis ta, nagu kõik meie maa, kuni maailmasõjani rahu maitsta. Linn, mille krunt 15 ruutkilomeetrit suur, on rohkete ehitusplatside tõttu wäga laialiseks läinud ja kosunud. Linnas ja alewis elab kokku 20 tuhat inimest. Kauplemist kergendab kitsarööpaline raudtee, mis linna sisse maaga, Wiljandiga, Paidega ja Tallinnaga ühendab, linu, wilja ja puud sadamasse weab ja sealt soola, heeringaid, masinaid, rauda, kiwisüsi ja [muid tarwidusi maale wiib. Tähtsamad wäljaweo ained on linad, linaseemned ja propsid ehk titsid, mida siit juba mõnikümmend aastat Inglismaale weetud. 1914 a. tõusis wäljawedu $6\frac{1}{2}$ miljoni rubla peale. Sisse weeti Pärnu sadama kaudu kiwisüsi, rauda, masinaid, puuwilja, põllurammu j.n.e. kokku $1\frac{3}{4}$ miljoni rubla eest. Pärnus töötab Balti nahawabrik, Zebulke rauatöö ja malmiwalamise koda; edasi tõuseb Rääma linnajaos neljakordne linaketramise ja kudumise tehas. Algab Jõõpra rabas esimene suur elektri jõu-jaam töötama, siis saawad Pärnu wabrikud sealt masinate käimapanemiseks odawat mehaanilist jõudu. Pärnu on tähtis supeluskoht, Tulus linnale ja maale on see, et rikkamad inimesed Pärnusse merewette käiwad, linnarahwale raha toowad ja ise mereweest ja puhtast õhust omale terwist ja tugewust koguwad. Praegu on Pärnu õige nägus linn, tal on hulk ilusaid majasid, neli kirikut, üks gümnaasium poeglastele, teine tütarlastele, ja hulk alamaid koolisid. Teaduse alal teeb Pärnu tähtsaks arholoogiline museum, kuhu loomaarst E. Glück need muinasaja jäänused, mis Reiu jõesuust leitud, kogunud ja imestatawa osawusega korraldanud. Need ja Dr. Bolzi suured kiwiasjade kogud, mis Wändrast siia toodud, teewad Pärnu muinasaja museumi otse esimesejärguliseks, sest teist nii rikast kiwiaja asjade korjandust ei leita kogu Eestist.

Eesti linnade hulka tõuseb wist warsti Mõisaküla, abjakate metropool, mis wiimse poolteise aasta-kümne jooksul wesisest murakasoost kaswanud, otseku mõni Kalifornia kullalinn kõrbeliwast — üle öö. Mets ja soo ümberringi, on nii troostita üksluine maastik kui wähe wõimalik. Keskuulitsa ääres, kus suuremad majad, on ehitusplatsid wähegi täi-

detud, kuid kõrwalistel tänawatel ja soolohkudel, kus põhiwesi ainult paar jalga sügawal ja kraawid pea aasta otsa haisewad, on häda elada sooja- ja kõhutõwe pärast. Saatuse mõtteta tuju, mis raudteesõlme just siia murakasohu asetanud, külwab siia wiletsuse auku hulga maata inimesi kokku, kes raudtee wabrikus head päewapalka saada soowiwad, ja maa ümberringi on töörahwast tühi. Siiski on Mõisakülas hariduslised huwid alanud. Tuletõrjujad löid omale awara seltsimaja üles. Siis asutati hariduseseltsi kool, kus kolme kooliõpetajaga südisti² töötatakse. Teised suuremad alewikud Pärnumaal on Nuia Karksi kiriku lähedal, Kilingi-Nõmme ja Woltweti Saarde kihelkonnas ja Sindi samanimelise wabriku juures.

Pärnu.

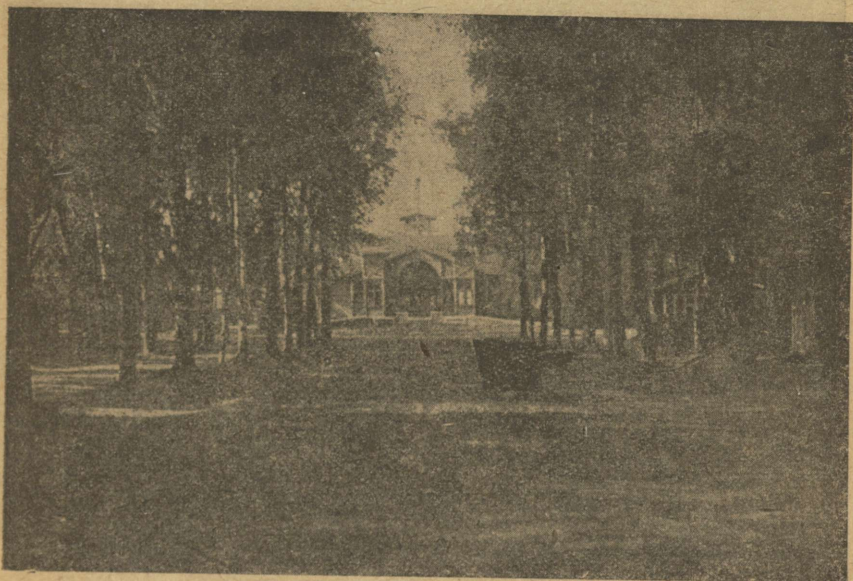
Kes Pärnu linna esimest korda sisse sõidab, seda üllatab nähtus, et rong terve jaamawahe linna uulitsaid mööda lõikab. Mõlemal pool hallid ja luitunud puumajad, uudishimulikud näod, mis akende ridadest wälja waatawad, ja treppidel mängiwad lapsed wõi magaw koer, kelle „kulleri“ wile unest üles äratanud. Wahekord rongide ja uulitsaelanikkude ning teekäijate wahel on nõnda eeskujulik, et aastate jooksul ühtegi juhtumist ei tea, kus üks teisele mingisugust häda oleks sünnitanud.

Kesklinna sõna tõsisel mõttes nüüd Pärnul enam ei ole; siin tsentrumis, raudteejaama ümbruses, Rütli uulitsa ümber, on linna üksikud osad ja alewid kitsaste ribade kaudu seotud: Riia alew, Mereküla, Ülejõe, Wana-Pärnu, Rääma. Mitte kaugel linnast paistab Raeküla. Alewitega kokku loetakse Pärnu linna elanikka 20,000 peale. Arwuliselt on eestlased rõhuwas enamuses ja kaswab linn, olgugi mitte iseäranis kiirelt, Eesti olluse poolest. Teiste elanikkude hulgast on Saksa ollus, iseäranis kui kadakasaksu kaasa arwatakse, kaunis rohke. Wenelasi elab Pärnus harilikus kodumaa linnadele omases protsendis. Et Lätimaa piir Pärnule lähedale küünib, siis leidub siin lätlasi wast rohkem kui mõnes Sise-Eesti linnas. Linnawalitsus seisis kuni ilma-

sõjani sakslaste käes ja on üks teowõimulisematest ja kultuuri-
lisematest terwel kodumaal olnud. Nii on Pärnul elektri-
walgustus, linna raamatukogu, hulk alguskoolisid, uus ja
suur linnasaun. Hilisemate ehituste hulka käib tütarlaste
gümnaasiumi maja.

Suwel upub Pärnu linn rohelisesse. Ribadeks kistud
linnakeerand waheldab ohtrasti parkide ja kõnniteedega.
Iseäranis roheliseks muutub rannapoolne linna külg, kus
wäike linnake kõike oma jõudu näib kokku wõtnud olewat,
et suwitajatele üürikest põhjasuweilu pakkuda. On ju Pärnu
suwituselinn selle peale waatamata, et kaubasadam ja mõned

H. Winnali üleswõte.

Pärnu supelsalong,

tööstuseasutused linnale äriliktööstusliku maigu annawad,
kõige selle heade ja halbade külgedega. Tööstuslik ja kau-
banduslik ärewus ja waikne idüll wagusas meresopis, —
need on asjad, mis kuidagi kokku ei lepi. Selles seisab
Pärnu kui suwituselinna kurbloolus. Kuid keskmiste nõuetega
inimene wõib Pärnus wäga kenasti suwitada. Pärnu laht
on lõuna poole awatud, madal, wäikse lainetusega; wesi
ei ole mitte ohtralt soolane ja wõrdlemisi kõrge soojusega.

Õhk on suwel niiskewõitu, pehmete tuultega. Kõik see teeb suplemise olud ja suwituse Pärnus meeldiwaks, iseäranis neile, kes puhkust ja tarwilist kosutust otsiwad. Suwitajate arw tõusis parematel aastatel Pärnus kuni paari tuhandeni, sõjaaeg tegi suwitamise Pärnus peaaegu wõimatumaks.

Suwine elu Pärnus ei paku erakorralisi üllatusi, kuid tal on oma mõnused küljed. Raudteel Pärnusse sõites satute sedamaid linna südamesse. Raudteejaama ümbritseb roheline muruplats, selle wastupooles küljes „Endla“ teater. Põiki platsi kõrwal puuistandustega ilustatud lai Rütli

H. Winnali üleswõte.

Pärnu muul.

täna, mis oma kõrgete majadega päris suurlinna mõju awaldab. Rütli täna on linna süda ja peasoon. Laiad alleed wiivad teid ranna poole. Paremat kätt pääsete pea üle muruplatside ranna ääre, nõndanimetatud awarale „linna heinamaale“, mille ääres kaupmehe Amende „willa“ seisab, ja sealt edasi muulide juure. See on kiwiwõõ, mis kaldalt ligi kahe kilomeetri pikkuselt merde wiib ja puust tuletorniga lõpeb. Muulisid on kaks, ja nad piirawad ning kaitsewad Pärnu jõe suu wiivat, sügawaks tehtud laewatered. Kuna suuremad

laewad wersta wiis rannast eemale merele jääwad, et koor-
mast wäiksemate abil lahti saada, sõidawad keskmised ja
wähemad laewad sadamasse ja läbi kuulsa Pärnu ujuwa
nahksilla, mis keskelt lahti käib.

Pahemat kätt pääseb Supeluse uulitsale, mis rannapar-
kidesse wiib ja salongiga lõpeb. Parkidest läbi ja ümber
käiwad teerajad ja alleed, mis oma nime selle järele saawad,
missugused puud teeääres kaswawad: kaskede allee, kuus-
kede allee jne. Wäga meeldiw kõnnitee on muulide juure
wiiw pajupuiestee rannaääres, hooletusesse jäetud ja poolteed
rohuga kinni kaswanud, kuid seda kenam ja primitiivsem,

H. Winnali üleswõte.

Pärnu ujuw sild.

iseäranis kui õhtune päike Wana-Pärnu taha looja läheb ja
põliste pajude hallwalkjasse siidilehestikusse punaseid kiiri
saadab ja need auga wanaks saanud puukroonid kerge mere-
tuule käes waewalt märgatawalt wärisewad. Kuuskede-puiestee
wiib wälja ranna-äärsele liiwasele „linna karjamaale“, mis
madala ja kidura taimestikuga Mereküla rannast lahutab,
„Waldhofi“ waremetest niisamasuguse legendikuna mööda
wenib, Raeküla kõrwale jätab ja Uulu ning Tahkuranna

poole kõrgeteks kallasteks kergib, 'kaetud männi' ja kuuse metsaga. Linnaümbrus ei ole mitte rahvarikas. See tuleb sellest, et liiwanõlwakud wiljapõldudeks pidet ei paku. Kehw rannaäär elab kalapüügist ja meresõidust. Kuid looduseilu poolest ei wõi Pärnu ümbrust siiski laita. Leidub weelgi kaswawat männimetsa, mis paiguti mererannani wälja jõuab.

Sadamalinnana on Pärnul kaunis tähelepandaw koht kodumaa rannamail. Küll ei suuda Pärnu sadam Tallinnaga wõistelda, kuid on siiski teatawa piirkonna lähemaks kaubawahetuse kohaks ja tõuseb aastane kaupade läbikäik Pärnu

Endla seltsimaja.

sadama kaudu tähtsate summadeni: wälja weeti enne ilma-sõda puupappi ja teisi puusaadusi—palka, laudu, propse ehk toepuid, linu, wilja, linaseemneid ja õlikooka. Sisse weeti süsi, soola, mitmesugust koloniaal- ja muud kaupa, millega siin mitmed suurärid hangeldawad ja wäikekaupmeeste jaoks linnas ja maal ladusid peawad. Wiimsel ajal on Eesti ringkondades oma kaubalaewastiku soetamiseks sammusid astutud, muidu sünnib suur osa wedu wõõraste laewade, peajasjalikult wäljamaa laewade kaudu. Pärnu loeb omaks weel teatawat hulka sadamatöölisi; rohket kalameeste proletariaati, peale selle on ka ju linatööstus Pärnus alles tähtsal paigal,

sest et siin wäljamaale saadetawaid linu enne sorteeritakse, puhastatakse ja pakitakse. Kõike seda kokku wõttes wõib ütelda, et Pärnu Tallinnä ja Narwa järele tähtsam tööliste-linn Eestis on.

Pärnu Eesti seltskond on oma ettevõtete ja töö-agaru-sega tuttawaks saanud. Juba Eesti kirjandus- ning haridus-loos on Pärnul tähtis minewik. Nimed, nagu Rosenplänter, Jannsen, Jakobson ja palju teisi on oma ilmumise, töö ja tegewuse kaudu Pärnu linna ja ümbrusega lähedalt seotud. Olewikus on seltsielu Pärnus wiimastel aastatel õige elawaks läinud. Laulu- ja mänguselts „Endla“ on 1878 asutatud ja on praegu üks wanematest seltsidest Pärnus. Ta on mitmesuguseid aegu läbi elanud, kuni ta mõne aasta eest uue põhjuskirja wastu wõttis ja toreda teatrimaja ehitamisega ülemaalist tähelepanemist wõitis. Teatrihoone täidab Pärnu kohta kõige kõrgemaid nõudeid. Hoone esikülg on arhitekt von Wolffeldti joonistatud. Maja ehitati tsemendiga, laed rauabetonist, katus raudpaaride peal. Keskküte alumisel korral sooja weega, teisel korral auruga. Peale selle on majas uuema aja nõuete järele soe wentilatsioon, keskwee-wärk, elektri walgustus, saalis ja jalutuseruumis tammepar-kett põrandad. Näitelawal on kolmewärwiline elektriwalgus-tus, regulaatoriga pimedamaks ja walgemaks tegemise jaoks. Pärnu Eesti Kooliselts, asutatud 1906, on oma kestwuse ajal edukalt töötanud. Selts awas Eesti õpekeeleaga eel-gümnaasiumi, mis hiljem täisgümnaasiumiks laiendati. Tal on oma seltsi- ja koolimaja, mida juureehituse kaudu täiendati. Kooliseltsi juures on weel lasteaed töötamas ja kehwmate õpilaste abiandmise osakond, mis waesemate õpilaste kooli-rahasid tasub ja laste toitmist koolis korraldab.

H. Raudsepp.

Sõit Kihnu.

Saanud aurulaew Pärnu jõesuust kiwimuulide wahelt wälja jõudnud, naeratab walge kõrge Tubraani rand wastu, paremat kätt, Audru all, — üks ilusamatest kohtadest Pärnu ümbruses. Edasi Pootsi rand laia wiiruna laewa sõidutee kõrwal, kuna pahemat kätt Uulu-Tahkurand sinetawasse kau-gusesse eemale jääb. Mahedalt wirwendawal siledal merepinnal wilguwad siin-seal walged purjed. Pärnu tornid kaowad ikka enam silmist. — Paremat kätt tõuseb madal Manija saar nähta-wale, kus pikksilm üle üksiku talu ja küüni seletab, pahemat kätt jõuab Sorgu saarekene oma tuletorniga ikka lähemale,

otse ees hakkab Kihnu kitsa udujoonena silmaringil paistma. Paarist purjelaewast sõidame mööda, kes oma kurssi ka Kihnu poole hoiawad. Warsti seletab pikksilm üksikuid asju; sinetaw mets kergib ikka selgemalt nähtawale, Kihnu lõunatipul sirge tuletorn, selle läheduses ja ka mujal ranna ääres seisab wäikseid purjulaewu hulgana ankrus. Rand kihab rahwast. Laew ligineb saarele ettewaatlikul sõidul, loodiga mõõdetakse ühtesoodu wee sügawust; pea näitab lood

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

J. Lilienblatti ja Th. Pooli üleswõte.

Talumaja Kihnus.

alla 5 meetri, edasi minna enam ei tohi, ankur lastakse sisse. Kohe on meil ka au Kihnu taatisid ja poisikesi laewa ümber näha, kes paatidega wastu on tulnud, sirged kujud oma walgetes, mustatähnlike kirjaga läbi koetud, willastes kamponites, — kihnlase harilik rüüd. Mõne wäikese wiperuse järel ollakse maal. Kihnu naised, noorikud, lapsed, niikui kirju kanakari wastas wõõraid uudishimulikult wahtimas, triibulised, mitme-wärwilised seelikud, walged särgid ja tanu kirjud-ülikirjud pearätikud, see kõik annab üsna elawad, pildi; selle osaliste priske, — tõmmu-päewatanud näojume weel pealekauba.

Weel üks pilk tagasi, sinetawale merele, kus aurik eemal rahulikult oma musta suitsu taewa alla saadab, siis edasi läbi liiwa „sisemaale“. Pea oleme kuiwa männimetsa all, kust tee piki saart läbi läheb, kuni „paagini“. Pahemat kätt eemal paistab wallamaja, eespool warsti Wene kirik surnuaiaga ja koolimaja. Wiimane oma ruumika walge klassi-

toaga, korrapäraliste õpeabinõudega ja lähedate kooliõpetaja eluruumidega pakub üsna lahkelt pilti. — Peale lühikese puhkuse algab reis lõunapoole paaki.

Piki saart läheb madal maaselg läbi, õreda männimetsaga kaetud, mõlemil pool lage karjamaa kadakapõõsastega,

Wennad Parikaste üleswõte.

Kihnu eit.

üksikud haritud põllulapid, toredad niidetud heinamaad noorte sarapuude ehtes. Mõlemilt poolt eemal sinab meri vastu. Väga suur on sarnasus Saaremaa rannaloodusega, juba paistab ees sirge paagi torn teiste majade seast wälja. Maapind on enamasti liiwakas, sellepärast ka põllud kehwapoolsed. Madamad kohad kasutatakse põlluks ja heinamaaks, kõrgemad künkad täidawad karjamaa aset. Põllud ja heinamaad on tublide aidadega sisse piiratud, nii et kogu Kihnu saarel karjast karja juures ei leita. Suurem osa karja-

maad on saare hommikupoolel küljel, kus madalad kadaka-põõsad laialiselt maad katawad. Terwel päewal ei aeta loomi karjamaalt koju; sagedasti seisawad nad ka öösel karjamaal, kuna neid harilikul ajal seal lüpsmas käiakse. Keset saart on pisut männimetsa leida. Mõisa on siit ammugi kaotatud ja mõisahoonest koolimaja tehtud.

Kui paagi ülemale ennast esitelenud, nimed wõõraste-ramatusse kirjutanud, läheme üles: raud, ainult raud seest ja wäljast. Wägew raudwõll kergib keset torni kõrgele üles, selle ümber rauast keerdtrepp 130 astmega, seinas wäikesed ümmargused laewaaknad. Pea oleme tuleruumis, paagimees näitab meile „tulewärki“: suur kolmetahiline petrooleumi lamp, selle kuplina ümberringi kogu ühteliidetud suuri klaasprismasid, mis walgust hästi heledalt wälja paista lasewad, kõik see keerleb wäikestel ratakestel pikkamisi ringi, kellamehhanismi abil, nii et merele walge „wilkuw“ tuli helgib. Nüüd wälja tornirõdule. Kuigi esimest korda tuletornis ei ole, siiski jääd imestusega seisatama loodusepildi ilu ja suuruse ees.

Lai meri, nii sügawselge, silmaringil tulise-läikiwa wiiru läbi põhjatumast õhumerest lahutatud, teisel pool saar kui peopesa peal sügawal all: „lagedad karjamaad, liiwanõmmed, kus külarahwa kari „söömas käib“, hall majadekogu rannal — Rootsiküla. Õhtuti, selge ilmaga, seletawat ka Pärnu tulesid, harwa paistwat ka Ruhnu saar. Sorgu saarekene paagiga, madal Tõstamaa rand on selgesti näha, muidu ollakse siin küll täiesti otsekui „Jumala selja taga“. Tungiwalt soowiksid isegi ajuti siia merenurka ilmakära eest warjule tulla. Karastaw suplemine kristallselges meres: lahtiste silmadega wee alla kastes, näed merepõhja fantastiliku kiwistuste ja wesitaimedega omas intimitikus ilus, heleroheliste woogude warjul.

Warsti oleme Rootsikülas. Rahwas näitab ka kõigiti oma wälimuses Germaani tõu märke tuletab elawalt Kihelkonna rannarahwast Saaremaal meele, keda õigusega rootslaste järeltulijateks arwatakse. Taluhood, igawad ja alandlikud wäljastpoolt, on seest, „suwe poole“ peal üsna puhtad, korralikud wärwitud põrandad, walgekslubjatud seinad; ainult aknaid awatakse liig wähe. — Meresõitjad on kihnlased wiimse meheni. Tuhandehingelisel elanikkudekogul on oma terve laewastik: peale 40 rannasõidu purjelaewa ja tükki 2—3 kaugesõidu kolmemastilist. Teenistust annab kiwiwedu Saaremaalt Pärnu, Riiga ja mujale. Kurdetakse aga, et teenistusest suur osa alkohooli nahka läheb, mis rahwast takistawat haljale oksale saamast, muidu on kihnlastel, kui põlistel kroonuwalla meestel, üsna lahedad

elutingimised. Ja tõesti, mida mujal harwa näed, paistab siin pealetikkuwalt silmi: „nokastanud“ naised . . . Wabanduseks olgu öeldud, et pühapäew ja hiljuti walmis saanud laewa „ristsed“ olid. Kõrwalist teenistust pakub põlluharimine, kalapüük, talwel hülgejaht. Põlluharimine on enamasti naiste, tüdrukute ja wanapoolsete meeste asi. Tublimad mehed sõidawad suwel laewadega, ehk püüawad kalu, kuna nad kewade, sügise ja talwel hülgepüügil käiwad, alati 40—50 kilomeetrit kodust kaugel. Suwel ja talwel kannawad kihnlased ühti ja neidsamu riideid. Meesterahwas kannab willaseid walgeid püksa ja põlwini ulatawat kuube, mis wäga mooduta ja liig jämedast riidest tehtud ja mida meie wana rahwariidega sugugi ei saa wõrrelda. Kuue all kannawad nad warrastega koetud kampsonit, jalas hülgenahka pastlaid. Naisterahwad kannawad lühikesewõitu rahwuslist seelikut ehk kõrti, mille alt walged, kirjutatud sukad wälja paistawad. Pastalde taga on kõigil punased willased paelad. Kuue all, särgi peal, kannawad nad pihikut, mis wõõni ulatab. Kihnu naistel on alati tanu peas. See on tuisukoti moodu, toru ots on aga lühem ja takkudega täidetud. See tanu, kui weel rätik üle pandud, teeb pea õieti pikaks ja näo inetumaks. Läbikäimine suure maaga on üsna elaw, ainult kewadel ja sügisel, jäämuutuse aegadel, ollakse pikkade nädalate kaupa muust maailmast täiesti lahus.

Waimuhariduse poolest ei näi Kihnu mitte liig taga olewat. Nägusast koolimajast kõnelesin, rändamine mereteedel aitab ka oma jagu. Ka lehti loetakse. Wähe wenesuse waapa tunnukse siin ja seal, vähemalt kõnekäänakutes: kas teie ei „kotsita“ õlut? . . . laps, ütle „trastu“ . . . — Rahwas on kõik, peale mõne üksiku, Wene usku.

Tagasiminekul heitsin pilgu surnuaiale. Kaugelt ju paistis see lokkawas helepunases õieehtes, nii ohtralt on loodus siin, kõdunemise kohal, uut elu külwanud! Päris rinnu tööta ennast punasest õitemerest läbi, tüsedad männid loowad siin päris loomuliku metsa. Madalad, kokkuwajunud, mahatallatud, rohtunud, punalillede alla kaduwad kalmukünkad, lagunened, kõdunewad, wiltuwajunud puuristid, enamasti juba puuduwad nemadki: meremeeste surnuaed, rahuaed sõna tõsisel mõttes, kus inimese käsi mälestusi kaõnutest enam ei tihka alal hoida, neid rahuga teenitud unustuse hõlma laseb wajuda, ja loodus, lahke, emalik loodus, oma lillewaiba kõige kaduwa üle armulikult laotab.

S. Talwik.

Tõstamaa soopõllud.

Kui suweajal Tõstamaa mõisast juhtud läbi sõitma, siis näed tee ääres otsatu laiu wilja-wälju, mis sellepoolet iseäranis silma torkawad, et nad nõos, madalal maapinnal asuwad ja lauasarnaselt ühetasase maastikupildi sünnitawad. Need on aasta 35 eest asutatud soopõllud. Waade, mis siin awaneb, tuletab nagu järwe meele ja paneb otse ilutsema. Wõib olla, et siin muistsel ajal madala põhjaga järw seisis, mis ajajooksul kinni kaswas ja soomülkaks muutus. Selle on nüüd usinad käed wiljamereks ümber loonud. Keskel woogab ja hällib pilliroo sarnane lokkaw kõrswili, sünnitab tuule käes õõtsuwaid laineid ja kaugel soowäljade ümber asuwad kaunis kõrged kaldad; need on osalt metsaga kaetud, osalt paljad liiwaseljandikud ja kiwised, liiwased kuiwamaa nurme nõlwad. Wiimased ei tasunud harimise kulusid ära, sellepärast jäeti nad heina alla ja hakati soost põldu tegema. Sooharimise algatajaks ja juhatajaks Tõstamaal oli mõisawalitseja. J. Toots, keda omalajal kui agarat ja tublit Eesti põllumeest laialt tunti. Tema tuli mõtte peale madalat rohusood, mis Tõstamaa mõisa põldude ja walla talude wahel, wiljakandjaks maaks ümber muuta. Oli häid lootusi olemas, et töö hästi korda läheb, sest soomuld oli juba kaunis hästi ära mädanenud ja tema kiht lasus liiwasel aluspõhjal 1—5 jala paksuselt. Soomullas leidus lubja-aineid ja wosworhaput rauaroostet, mis õhu käes siniseks läks ja nõndanimetatud sinimulda sünnitas. Peale selle andsid punakaks lõõnud muti mullahunikud, mis soopinnalt üles aetud, märki, et haritawas rohusoos rohkesti raua- ja wosworihapu õllusi leidub. Ja kus neid soos juba iseenesest olemas, sinna ei ole enam palju wosworihaput kunstrammutust tarwis, mis sooharimise kalliks teeb.

Tõstamaal wõeti harimiswiis tarwitusele, mis Saksa-maal Rimpau nime all tuttaw. See sooharimiswiis on lühidalt järgmine. Et üleliigne wesi peapõhjuseks on, miks soos kultuuritaimed ei kaswa, tuleb soo kõige pealt ära kuiwatada. Seks lõigatakse soopind kraawide abil peenardeks ehk tammideks. Need põllupeenrad, mis laudsildadega ühendatud, on Tõstamaal 10—14 sülda laiad ja ulatawad põigiti üle terve soo. Kraawid kaewati siin 6 jalga laiad ja $4\frac{1}{2}$ jalga sügawad; nad pidid sellepärast nii suured saama, et nad soopinnast $3\frac{1}{2}$ jala sügawuselt wee maha wõtaksid. Wesi jäi küll kraawidesse seisma, kuid sellest ei olnud wiga, sest ta seisis nüüd nii madalal, et taime kaswu enam ei wõinud takistada. Soo üleliigne kuiwatamine oleks kahjulik, sest ta sünnitaks kuiwal ajal turbamulla tuisku. Olid peenrad wal-

mis, siis aeti rohupind kaunis sügawalt pöorsahaga üles, tehti siledaks ja segati talle wakamaa peale 12 wakka lupja sekka. Sügisel äestati siis wakamaa peale kaks kotti kainiiti ja üks kott toomasjahu sisse ja talwel weeti peenardele niipalju jämedat liiwa, et liiwakiht üle põllu 4 tolli paksuks tõusis. Selleks kulus wakamaa peale tuhat koormat liiwa ära. Seega oli siis maa pinna parandamine lõpetatud ja soopõllupinnal oli nüüd täiesti liiwalagendiku nägu. Liiwakiht tegi pehme soo nõnda kõwaks, et ta rasked koormad ära kandis, kuna muidu mõnel puhul sealt hobune wõis waewaga üle pääseda. Liiwaga kaetud soopõld ei külmeta talwel naljalt. Wiljaseemned saawad tema läbi hea idanemise aseme ja taimed kindla, tuulte vastu panewa kaswukoha. Tõstamaal oli hea liiw käepärast saada, sellepärast tulid asutuse kulud odawamad, kui mõnes muus kohas, kus liiwa kaugelt peab wedama. Terawilja seemendamiseks tarwitati ridakülwi. Kõik maa tööd tehti harilikul wiisil nagu kuiwal nurmel. Soopõldusid tuli igal aastal uuesti kunstsõnnikuga rammutada, sest et siin laudasõnnik mitte sünnis ei olnud. Ta teeb iseenesest tuhja, kerge rabamulla weel kergemaks ja ei paku seda rammu, mida soopõld just nõuab. Seda leiame kunstsõnnikust.

Peale linade on Tõstamaa soopõldudel kõik wiljad hästi kaswanud. Iseäranis soowitaw näis seesugune wiljajärg olewat, mille järele ikka ühel aastal juure — teisel aastal terawilja maha tehakse. Nii kaswatati soopõllul esimesel aastal kartulid, teisel kaeru, kolmandal nairid ja porgandid ja neljandal rukkid. Ja missugune wili Tõstamaa soopõldudel kaswab! Olen rammusamaid Wiljandi- ja Tartumaa nurmi näinud, wiljarikastel Järwa ja Wiru wäljadel liikunud, olen Wene mustamulla maades wilju imetlenud, kuid nii lopsakat kaswu, nii tumerohelist, wõib ütelda sinikat lehekarwa pole ma kuskil leidnud, kui Tõstamaa soopõldudel. Wakamaa andis 210 wakka waraseid söögikartulid. Huiwitaw oli Tõstamaal mõnda wilja iseäraliselt waadelda. Porgandid tungisid soopõllul 70 sentimeetri sügawuselt maa sisse, nairid said 7 naela raskuseks, nimelt seal, kus põld juba rohkem oli mädanenud. Kaerad luhtasid niisuguses uhkuses, nagu seda muidu pole nähtud; nende pikkus oli läbistikku $1\frac{1}{2}$ meetrit. Rukkid kaswasid nii lihawalt, et neid hagudega tuli toetada; nad kaswasid 2,1 meetrit pikaks. Peluschke andis kaunis kõredat loomatoitu, kuid seemnesaagi peale ei wõidud mõelda, sest wili kaswas 10 jalga pikaks ja mädanes juurikast enne lahti, kui küpseks sai. Ka keeduwili kaswab soopõllul hästi. Kapsad, sibulad, sigurid kurgid ja lillekapsad on õige tänulikud, iseäranis sibulad,

mis ilusasti üle talwe seisawad, kuna aiasibulate hoidmine alati raskeks läheb.

Kasulik töö, mida J. Toots alganud, on ümberkaudsele rahwale õpetlikku eeskuju andnud. Ka Tõstamaa taluomanikud, hariwad sood ja ka nende töö on hästi korda läinud. Rukis wõrsus talumeeste soopõldudel nii kõwasti, et ühe kännu pealt neli tugewat kõrt leidsin, mis kõik pikki, terarikaid päid kandsid.

Kodumaa pinnast on üle 3000 ruutkilomeetrit soode all, lugemata weel vähemad sood. Hakatakse soid kuiwatama ja harima, siis ei tuleks meile maast puudust, waid meie rahwaarw wõiks wast mitmekordseks kaswada, ilma et maa sellepärast kitsamaks jääks.

Kodune käsitöö Koongas.

Siinne kodukäsitöö, nagu käsitööd üleüldse, ei ole mitte uema ajawoolu sünnitus, waid selle algus kuulub ammu ununenud muistsete päewade walda. Mõlemad käsitööharud, meeste- kui ka naisterahwaste omad, on siin olemas. Kodukäsitöö sünnitajaks teguriks ehk põhjuseks on wäikesed halwa maapõhjaga kohad ning kohakesed, mis kuni uema ajani siiludena ja ribadena püsisid ning mingit uuendust põllupidamises ette wõtta ei lubanud. Teiseks oli paljudel wäikemaameestel, keda Koongas arwu järele üle 200 on, wõimatu põllupidamisega ennast elatada. Kõrwalist tööd ja teenistust oli waja ja seda leitigi kodukäsitöös. Siin kõneleme peaasjalikult meeste kodukäsitööst Koongas, sest et see tähendatud nurga iseäralduseks on. Meesterahwa kodukäsitööde hulka kuuluwad: regede walmistamine, waadiwitste kogumine ja wokkide treimine. Suurem hulk kodukäsitöölisi on põllumehed, kuna mõned üksikud ka elukutselised on.

Regesid walmistatakse Rabawere, Peantse, Lõppe ja Kalli külades. Neid teewad wäikemaapidajad põllutöö kõrwal. Aastas tehtakse 500—800 rege. Reemeistrid oli enne sõda umbes 23, s. o. neid, kes regesid müügi tarwis teewad, kuna iga pere ise omale reed walmistab. Reemeister, wäikemaapidaja, teeb nädalas 2 rege. Materjali ei tarwitse just kaugelt muretseda, seda saab Mõtsu mõisa metsast ja ka ümbruses asuwa talupoegade maade pealt. Suuremalt jaolt walmistatakse reed ettetellimise peale. Koonga regede tarwitus ulatab ju Kullamaa, Wigala, Märjamaa ja Tori kihelkonna piirideni. Wähem osa regesid läheb laatadele müügile.

Reed walmistatakse nii: jalased, harangid, kodarad ja kaustad raiutakse walmis ja koolutatakse ära. Jalased tulewad saarepuust, harangid tamme ehk saarepuust, kaustad — kasest ja kodarad tammedest. On jalased ära koolutatud, tehakse neile kodaraaugud sisse, passitakse ennem weel kodarad harangite otsa ja mõõdetakse ree laius välja. Kodaraid on reel 6, kolm kummaski jalases; harangaid — 3. Kodarate otsa pandakse harangid, harangite külge kaustad; neid on reel kaks. Nüüd on regi müügi jaoks walmis ning wiiakse laadale ehk tellitud kohale. Reetarwitajal jääwad weel lantsakad peale panna, warwad sisse ja rauad alla, siis on regi sõiduks kõlblik.

Tuulemootor, mis treipingi käima paneb.

Waadiwitste tegijaid elab Lõppe, Rabawere, ja Peantse külades. Seda tööd teewad niisama väikemaapidajad põllutöö kõrwal talwel ja sügisel, kui puu-koor kinni on. Üleüldse tehakse nimetatud külades aastas üle 20.000 waadiwitsa, millest poole sellest arwust üks elukutseline käsitöeline kogub. Nädalas teeb elukutseline käsitöeline 400—450 witsa, väikemaapidaja 100—150. Waadi-witsa puud — sarapuu kepid — ostetakse lähedusest taludest ehk mõisatest sest sarapuu metsa on paesel pinnal külluses kaswamas. Waadiwitste tegemine kujuneb nõnda: Umbes

tolli jämedune sarapuu kepp aetakse lõhki, siis tõmmatakse iga wits üksikult koolutuse paine-peale, kus ta painduwaks mõlgitakse, et ta rõngasse ajades ei murduks. Selle järele tõmmatakse wits witsapingi peale, kus ta liimeistriga libedaks lõigatakse. Sealt tuleb wits painutamise paine peale, kus ta rõngasse koolutakse ja otsad kokku seotakse. Nüüd ongi waadiwits walmis. Weel seatakse 20 witsa igasse kimpu, siis tulewad nad müügile.

Wokitööde alguse ajalugu ulatab 70 aastat tagasi, Nende algatajaks peetakse Kuhu külas asuwa talukohakese. Adutoa selleaegist peremeest, keda „Puujalaks“ hüüti. Nimelt oli tal teise jalaga õnnetus juhtunud: kartulikeldris, mille soojendamiseks ta tuld tegi, oli ta magama uinunud ja niiskes leitsakas jala ära põletanud. Kuni meie päiwini ongi see tööstus peaaesjalikult wäikesesse Kuhu ehk Kohu külasse peatama jäänud, kus suuremas osas peredes, 7 talus, praegugi weel wokke treitakse. Peale selle tehakse seda kodukäsitööd weel Salewere, Joonuse ja Pikara külas. Wiimases kahes külas wähesel määral. Aastas treitakse umbes 400 wokki. Wokkide walmistajaid peresid on arwu järele 13.

Wokkide materjaliks kõlbawad peendlased oksata kasepuud, mida sinne maa küllalt kannab. Wokirattad aga walmistatakse lepalaudadest, et nad kaarti ei kisuks. See materjal tuuakse Pärnust. Treimise juures tarwitab suurem hulk käsitöölisi treipingi ümberajamiseks hinnata looduse jõudu, tuult, mis seda hõlpsam kinnipüüda on, et üle siinsete rabade ja lagedate soode ulataw tuul pea millalgi ei waiki, waid ühesooduliselt puhub. Ümberajajateks on majakatustele härjapõlwelased mitmetiwalised tuulikud ehitatud, mis oma suuruse poolest Saaremaa tuulikute kõrwaski weel päkapikumehed on. Suure harilise tuulikuga wõrreldes oleksid nad aga kannupoisid Kalewipoja kõrwal. Kui parem tuul juhtub, siis wuhistab tuul tiibades, treipingil aga weereb wokipuuosa ning meistril tarwitseb ainult peitlit juhtida. Siis treitakse kõik puuosad korruga walmis. Waiksete ilmadega algab nende walmisolewate wokiosade kokkupanek. Jalaga tallates on treimine kaunis raske töö, käsitööline ei suuda teda üksi ümber ajada, waid peab ka teisigi perekonnaliikmeid abiks wõtma. Wokkide turuks on ümberringi asuwad laadad: Mihkli, Lihula, Wigala, Märjamaa, Pärnu ja mõned muud.

Laialdasem, kui meeste kodukäsitööd on naisterahwaste kodune käsitöö. Nimelt koetakse aasta jooksul hulk kangaid, mida müügile saadetakse. Müüakse ka korrutatud willast lõnga. Peale selle kujuwad wäledad näpud arwamata hulga kindaid ja sukki. Wiimane töö on nii ütelda puh-

ketöö: nobedad näpud liiguwad igal ajal ja igal juhtumisel, kui wähegi seks mahti. Kui siis Pärnus laadad tulewad, siis on igalt Koonga wankrilt midagi eelnimetatud käsitöö - saadustest müüa. Kõigepealt ostawad neid asju linna töölised ja teised linna elanikud — on ju kodukoetud riie palju wastupidawam kui wabrikuriie.

Mis tasusse puutub, siis on, teadagi, kodukäsitööde hind ülepea odaw — raske on wabrikutööstusega wõistelda. Siiski tuleb wäledate näppude ja hoole läbi aasta kohta kaunikene summa kokku, mida mittemidagi tehes saadud poleks. Tarwiline oleks meil kodukäsitöös haritud ilmalt ka midagi õppida, ennast kultuuris täiendada, eestkätt hariduses. Kui siis siamaalne hool, wirkus, püsiwus, püüe jääks, siis kujuneks meie maanurgake hiilgawaks kodukäsitöö kohaks. Seda just ootame tulewikult ja uue aja edukalt kultuurilt.

J. Martson.

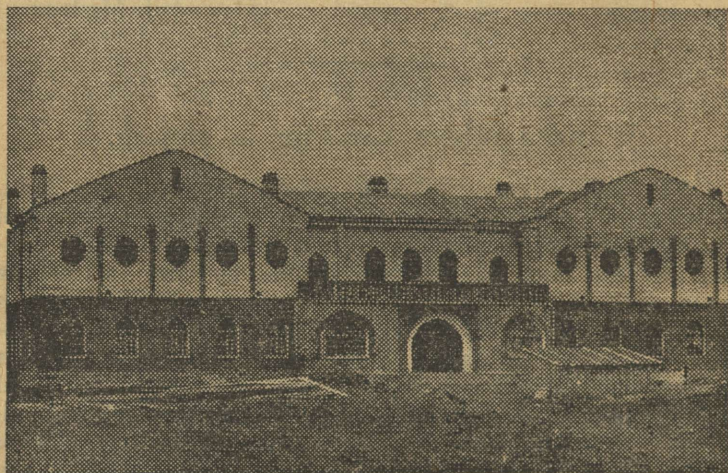
Wändra rahwa karakter ja elujärg.

Terwel, tüsedal Wändra rahwal on praktiline laad. Wändralane on kõiges oma töös ja tegewuses läbi ja läbi praktikamees. Seda on isegi Pärnu kaupmehed tähele pannud, kellest mulle keegi kord seletas, et tema oma ostjate kohta igal ajal, ilma isikliku tutwuseta, wõib ütelda, kes neist Tori, kes Wändra mees on. Tori mees waatawat ostmise juures kõige esmalt selle peale, et ostetaw asi ilus oleks, kuna Wändra mees asja iluduse peale suurt rõhku ei panewat, waid peaasjalikult selle peale waatawat, et asi tubli, tugew, otstarbekohane ja kestew oleks. Ehk ta küll ilu just ei põlga, siiski ei hooli Wändra mees tühja sellest, kas tema hobuseriistadel kilpi wõi karda peal on, kui aga rihmad tugewad ja kestwad on, ja Wändra noorik ega neiu ei osta rätikut iialgi üksi sellepärast, et ta aga ilus on, waid kõige pealt proowib ta ikka järele, kas ta ka peab. Wändra eit ei wii tütart linna õmblema, küll aga saadab ta tema kangakudumise- wõi majapidamise kursusele ja paneb tema enne kihelkonnakooli. Wändralasel on kõigis asjus koor kõrwaline, tuum pea-asi. Kõik peab otstarbekohane, tüse ja tugew olema, nagu ta ise, siis on sellel tema silmas wäärtust; elu ja lõbu tuleb tagant järele. Wändra Hariduseselts ei asutanud mitte progümnaasiumi, mis palju hõlpsam oleks olnud, waid ehitas tütarlastekooli, aga mitte selleks, et seal koolipreilised ehk bonnesid kaswatada, et tütardel aga kergem

põli oleks, waid sellel mõttel, et tulewaseid taluperenaisi ja emasid ajanõuete kohaselt ette walmistada; seal juures ei hoolinud ta sellest, et juba maja üksi peale 20.000 rubla maksma läks. Juhtusin parajasti sel ajal Wändras wiibima, kui seal ühel ja selsamal ajal kaheks otstarbeks talust talusse käidi ja wabatahtlikka andeid korjati: asutatawa perenaistekooli heaks tuli sadasid rublasid kokku ja wõeti kümneid tuhandeid telliskiwa wedada, kingiti ohrasti saepakkusid: kirikuehituse jaoks ei saadud peaaegu mitte midagi. Praktiline wändralane oli otsusele jõudnud, et kooli enne tarwis on, kuna kirikuga wõib weel läbi ajada. Wõib julgesti ütelda, et kui ehitusel olew kool käimas on, siis ka kirikumuürid peagi üles kergiwad.

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

J. P. Mihelsoni üleswõte.

Wändra Haridus-seltsi koolimaja.

Et niisugune praktiline iseloom, iseäranis weel siis, kui tal wändralase wisadus, mis küni kuulsa Eesti jonnini wõib ulatada, kaasas käib, wanameelsuse poole kaldub, ei ole imeks panna. Ja wanameelne on Wändra wanema põlwe rahwas tõesti. Noorema rahwa hinges loidab wabameelne eduwaimustus seda hoogsamalt. Kõigest wanameelsusest hoolimata ei puudu wändralasel ettewõtlikkust ja püsiwat wisadust ettewõtetud asja kordasaatmiseks. On Wändra mees kord otsustanud midagi ette wõtta, siis wõib selle peale julge olla, et ta oma ettewõtte suure südiduse, agaruse ja wisadusega kõigist raskusest hoolimata ka täide saa-

dab. Poolele teele ta seisma ei jää. On mehi, kellel siis, kui kohad müügile tulid, kümnet rublagi taskus ei olnud, kes aga sellegipärast kohti ostsid ja nüüd jõukad, isegi rikkad mehed on.

Wõib arvata, et niisugune tüse, töökas ja praktiline rahwas majanduslikult teiste jalgu ei wõinud jääda. Wänd-

J. P. Mihelsoni üleswõte.

Wändralane.

rat loetakse praegu meie kodumaal õigusega üheks kõige enam edenenud nurgaks. Mitte kerge pole olnud selleks saada. Maa headuse poolest jääb Wändra paljudest teistest kihelkondadest kaugemale maha. Wändra maapind on wersta neli kiriku ümbruses kiwine ja osalt kruusane, madala roos-

tese mullaga, paas kaunis lähedal, peal pool Uue-Wändras rebuliiwane, Selja maantee ümbruses õhukese mullaga kruusane, mujal, iseäranis jõgede ja suuremate ojade lähedal enamasti plinksawi, mille pealt wanal ajal kütistega ja kuiwastega mullakord ära on põletatud. Kärü kiriku juures on kaks wäawliwee allikat. Omal ajal on mag. Kaur selle wee proowisid wiinud Peterburisse läbikatsumiseks. Analüüs on näidanud, et wees on 2 prots. wäawlit, kuna peale selle suurem osa wäawlid gaasi näol (wäawliwesinik) olemas on. Peterburis on seletatud, et wäawliwee sündimiseks tingimata seal olema peab turwas ja gips. Tõepoolest on nende allikate leiukohal turwas, millest oletada tuleks, et turba all gipsilademed leiduwad. Juba ammu on ümbruskonna rahwas tähele pannud, et nende allikate wesi halwasti lõhnab, mida lihtsalt sellega seletatud, et kiriku lähedal maa sees olla palju inimesi maetud, sellest siis weel paha lõhn. Wäga palju on madalat, lausikut, sinise sawi põhjaga soo- ja metsamaad. Heinamaad on läbikaudu halwad. Ainult mõnel üksikul talul on nad keskmised ja mõnedel wähestel jõgede ja suuremate ojade ääres kenad aasaniidud. Suuremalt osalt on heina- ja karjamaad, mis just metsa all ei seisa, põlluks tehtud, tükati ka sood, mille käes nüüd kord on. Just see uue maa tegemine ongi Wändra rahwast edasi aidanud. Wanade põllulappide juure jäädes poleks keegi oma kohta suutnud ära maksa. Uute maade tegemises on Wändra mees wist küll kõigist teistest ees; seda tunnistab ka lugemata hulk uusi kohti, mis metsadesse ja soodesse, kust aga iial wett saadi maha lasta, juure on tekkinud. Kui keegi, kes 35—40 aasta eest mullapõue puges, nüüd jälle üles wirguks, siis ei suudaks ta ilma teejuhita oma isatalugi üles leida; nõnda palju on uued põllud maakohti muutnud. Wõib ütelda, et Wändra mees wiimase 35—40 aasta jooksul oma põllupinna 3—5 kordseks on laiendanud.

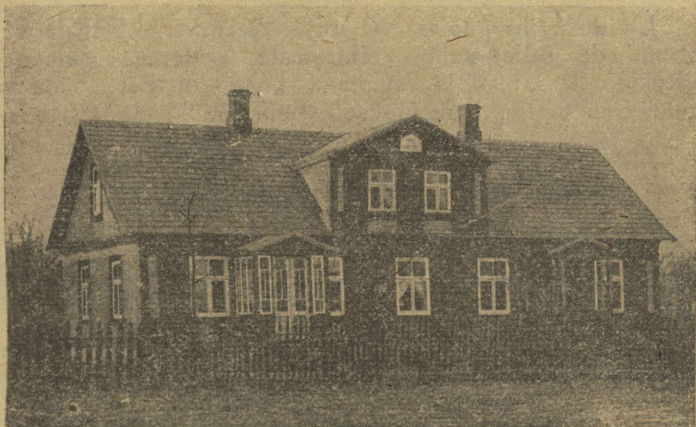
Wändra edenemisele ja praegusele jõukusele pani kadunud Aleksander von Dittmar sellega aluse, et ta üks kõige esimestest mõisnikkudest oli, kes oma wallas teoorjuse asemele raharendi maksma pani. Kui siis tema järeltulejate päiwil, läinud aastasaja 60. aastatel, kohtade päriks müümine algas, olid endised teo-orjad juba läbikaudu jõukad rentnikud, kes oma kohad, olgu küll suurte wõlgadega, ära wõisid osta. Ja ostuwõla tasumise aeg langes õnnelikult niisugusesse ajajärku, kus lina hästi kaswas ja kõik põllusaadused hinnas olid, iseäranis lina. Praegu on ainult mõnel üksikul hilisel ostjal weel mõisaga arweid õiendada. Päritalu omanikkudel algas nüüd, kus nad wõlast wabad olid, lahe eraelamise aeg. Nüüd oli wõimalik hõoneid ehitada

maid kraawitada, isegi tagawara kopikaid koguda. Praegustel noorematel peremeestel on jälle kibe wõitlus wõlgadega: waja kaaspärijate osad wälja maksa. Aga nagu isad kohtade ostmisega, nõndasama nähakse pojad ka sellest uuest wõlakoormast wõitu saawat, oma majandust uue aja nõuete kohaselt korraldades. Wändra meeste põlluharimise kohta tunnistab aasta eest seal suwitaja haritud soomlane pool häbelikult: „Meil pole Soomes paremat järge kedagi!“

Hoonete, iseäranis elumajade poolest seisab Wändra meie kodumaa kihelkondade ja waldade seas esimeses reas. Üksikud on selles asjas pisut liiale läinud, toredust taga ajama

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

J. P. Mihelsoni üleswõte.

Talu Piista külas Wändras.

hakates elumaja sisseseadesse ja mööblisse liig palju kasu kandmata kapitali seisma pannud. Aga edenenud on Wändra põllumajandus igakülgsest. Harwa wõib weel mõnda talu leida, kus uue aja põllutööriistad, nagu wedruäkked, kultivaatorid, mitmesugused adrad, rullid, niidu masinad, seemnepuhastajad jne. puuduvad. Rehed peksetakse kõik kas auru- ja mootorite ehk jälle wee jõul. Segahain ja iseäranis juurewilja kasvatamine edeneb jõudsasti. Hakatakse täie hooga maakarja kasvatama ja parandama. Aluspõhu muretsemiseks asutatakse Piista talusse turbaühisus, kust ka wõõrastele kuiwa, peeneks tehtud turvast müüakse.

Hariduspüüete wastu ei ole ka kõige wanameelsem wändralane tuim. Seda tunnistawad juba Wändra nägusad

koolimajad ja nende kõrwalised hooned, mis kogu kodumaa koolide esimeses reas wõiwad seista, kui ka kooliõpetajate palgad. Näituseks oli 1912 Wana-Wändra wallamaks 8 rbl. iga maksualuse hinge pealt, kes üle 16 a. wana on, ja sellest 8 rublast läheks koolide ülespidamiseks 4.50 kopikat, see on üle poole. Wald, kes oma aastasest eelarwest 56,25 protsenti hariduse peale wälja annab, wõiks juba nii mitmele teisele kodumaa wallale ja linnale eeskujuks olla.

J. Lill.

Kaunid kohad Wändras.

Looduse ilu poolest ei suuda Wändra ei Pühajärwega ega muude selles suhtes tähtsamate kodumaa paikadega wõistelda. Ilusamad ja kaunimad kohad on Pärnu jõe kallastel. See ulatab oma jooksul „Suurejõe“ nime all terwest

■ Piista Wahet-aas.

Wändrast läbi ja wõtab hulga suuremaid ja vähemaid harusid enda kaissu. Ilus on Suurjõgi oma kallaste, ojade- ja kõrwaljõgedega, aasadega ja siin-seal mühawate põliste puudega ning kenade taludega. Warasel suwe õhtupoolikul lootsikuga Wändra jõe mööda alla luigelda on kaugelt kaunim ja luulelisem, kui näit.: sõit kuulsal Emajõel. Ilusad

maastikud leiduwd Piista küla kohal. Jõgi on siin waikne ja sügaw, wesi mõlemilt poolt kõrgastega ümbritsetud, kaldad parajad kõrged, lihawa aasarohu ja lilledega kaetud. Sissejookswad ojad oma kõrgete kallastega loowad waheldust ja aasaheinamaa taga on tihe kasemets. Wihtrast kuni Tori piirini leidub maastikka, mis iga looduse ilu waataja südant wõiwad soojendada ja igale kunstniku pintslile kaunimaid aineid pakkuda, nimelt sagedad suurte ojade suud, nagu Liunu-, Asinoja, Maalukoja jne. Wäga kena on ka Kampreaas oma põliste puudega, mille warjud end õhtu eel läbipaist-

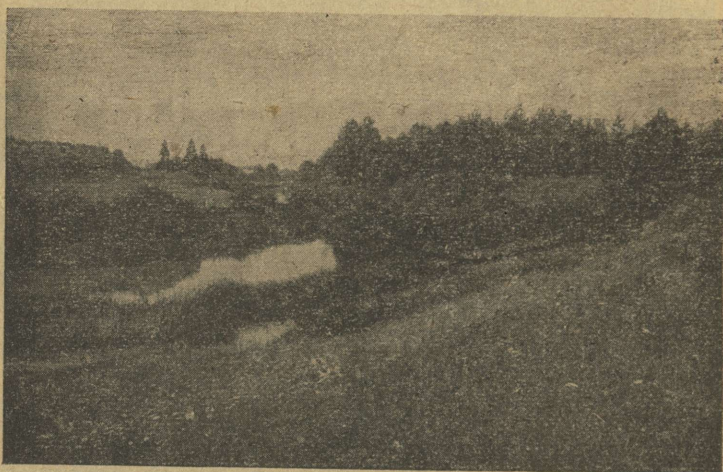

Maaluk-oja, mis Pärnu jõkke suubub.

was wees peegeldawad, kuna paksud pilliroo puhmad kalda weertel saladuslikult sahisewad ja nende weerel lumiwalged weeroosid ning kullakollased kupulehe õied weepinda ilustawad. Keset jõge wilksatawad wiidikad peeglitasasest weest wälja, kuna wahel sekka mõni haug wõi ahwenas oma rööwhüppega nende mängu segades kenu mängitusi sünnitab, mis ikka suuremaks minnes aegamööda kaowad. Kallaspääsukesed lendawad nagu suured liblikud parwedena mööda weepinda edasi tagasi ja nälpsawad seda pundutades mõne

weeämbliku wõi muu putuka saagiks. Põliste kaskede wahelt wilgub mõni loojaweerew päikese kiir nagu jumalaga jätmi-seks pahemale kaldale, aasade ja ojade kohalt hakkab paks udu tõusma, ja warsti peale päikese loojaminekut paistab jõel unistajale ilutsejale jõe põhjast teine tähtis säraw taewawõlw wastu.

Üks ilusam koht Pärnu jõel on Käära külas, kus jõgi looga sarnase ringi küla ümber keerab. Wäljaspool ringi kõrged, järsud kaldad, kus üksikud lepa-salgad kaswawad. Seespool ringi on suur aas, kust kewadel suur wesi üle ajab, nii näib kewadel kõik ühesugune wetewäli olewat sinna maale, kust kõrgemad aasakaldad algawad. Iseära-

Keelepõld Wändra jõel.

nis huwitaw on kewadel waadata, kui jõgi üleni palkide ja pakkudega kaetud, mis kõik suure weewoolu tõttu määratud sihile sõuawad. Tihti jääksid nad aasa peale kinni, kui wesi väga kiiresti alaneb, selle eest on aga sorijad kannul, kes neid edasi ajawad. Selleläbi on ka kewadel aas ja kaldad üleni poriseks sõtkutud, aga sellest pole lugu: warsti kaswab noor rohi ja nii mitmesugused lilled, nagu oleks Looja igast sordist siia külwanud ja mitmet seltsi lõh-naõlidega kastnud, ja siis on seal nii meeldiw, ilus.

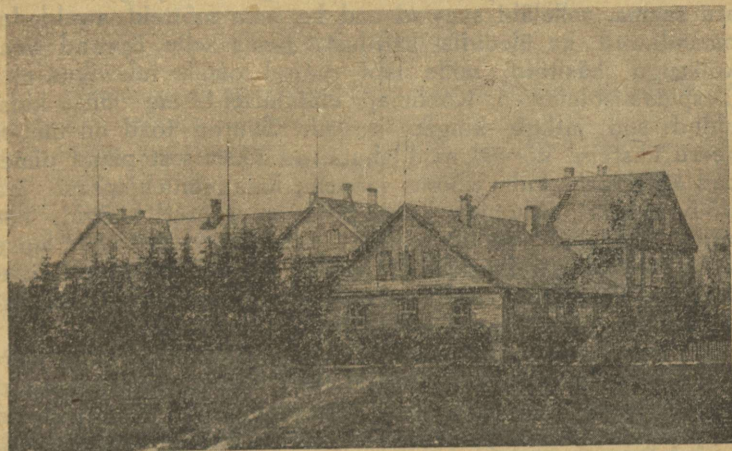
J. Lill.

Kurttumade kool Wändras.

Lauri jaamast Wändra poole sõites ja Wändra alewisse jõudes paistab tulejale juba kaugelt Wändra kurttumade koolimaja silma, suur, punaseks wärwitud kolmekordne puuhoone, mis oma määratuma hulga akentega nagu uhkustada tahaks, et tema sarnaseid weel wähe leidub. Terawad lipu wardad tõusewad mitme-sakilise maja katuseharjalt taewa poole. Maja esine on walge kruusaga kaetud, kust ka kruusatud kõnniteed igale poole ümbritsewale muruplatsile laiale wiiwad. Siin ja seal lubawad suured ilupuud ja põõsad

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

J. P. Mihelsoni üleswõte.

Wändra kurttumade kool.

wäsinutele kõrwetawa päikese eest warju. Ümber muruplatsi on suur, tihe põõsasaed istutatud, mis sellele meeldiwa wälimuse annab, nii et waatleja on sunnitud, tahes ehk tahtmata, kõige selle juures ligemalt peatama. Sagedasti ilmub muruplatsile hulk mitmesuguses suuruses poiss- ja tütarlapsi, kelle wälimuse järgi otsustada wõib, et loodus neile mitte oma täielikku armuandi pole jaganud, waid on nendelt waba mõtte wahetuse woli wõtnud.

Kui neid lähemalt tähele panna, siis asub sulle hinge tahtmata hale tundmus, nii et nende sisemisest elust nii mõndagi teada soowiksid. Kõige haledam on wäikseid 7—8 aastaseid tütarlapsi waadelda. Nad on siia kaugelt kokku tulnud, ilma kodust ja emaarmastusest, kuna nad oma mõt-

teid ja igatsusi kellegile wabalt ütelda ei saa. Sagedasti püüawad nad omasugustega ka mängida, aga sellejuures ei paista nende nägudelt mitte naeru, waid elumuret ja wäsimust leidub nende liigutustest, kus juures nad ise arusamatuid sõnu häälitsewad. Tihti on nad ka räbalas riides, mis nende wälimust weel kurwemaks kujundab. Suuremad poisid on liig armutundmatud nooremate wastu; wahel teewad neile liigagi, kui kooliõpetajat ei juhtu läheduses olema, sellepärast ei lasta neid millalgi isekeskis mängida. Kui sagedasti nuriseb terve inimene oma elu üle! Kui ta aga kurtumma lähemalt tunneks, siis wõib ta enesega täitsa rahule jääda.

Nende õnnetumate elu suudab Wändra kool paljugi parandada. Siin õpiwad nad suu-liigutuste järgi sõnadest aru saama, selleläbi saawad nad ka oma mõtteid awaldada; omandawad ka üleüldist haridust, peale selle õpiwad weel kõiksugu käsitöid, mille läbi paljud omale tulewikus eluülespidamist leiawad. Koolimaja ehitamisel ei ole mitte kiski oldud: siin jatkub kõigiks ruumi. Suured toad on ümber keeru üksteise kõrwal, neid lahutawad üksteisest pikad pimedad korridorid, kuhu wõõras inimene ilma juhita hõlpsasti ära wõib eksida. Alumise korra peal on suured köögid, kus mitu tüdrukut ülemperenaise juhatusel 100—150 lapse jaoks toitused walmistawad. Köögi kõrwal on suur toidukammer. Huwitaw on neid määratumaid leiwa-wirnasid waadata, mis iga päewa jaoks iseäraldi on walmis pandud.

Teisel pool köögi kõrwal on suur söögituba, kuhu suured, pikad söögilauad on paigutatud. Söögi ajaks koguwad lapsed ümber laudade, kus ülemperenaene neile toitused wälja jagab. Alumisel korral on ka laste magamistoad, kuhu raudwoodid üksteise kõrwale paigutatud. Tuba näeb kaunis korralik olewat. Teisel korral on suuremalt jaolt klassi toad, kus 6—7 klassile õpetust antakse. Õpetamiseks on neil õige ohtrasti õpeabinõusid, sest ilma näituste waral selgeks tegemata kurtummade õpetus ei edeneks. Üks suur tuba on ajalooliste piltide ja mitmesuguste ilustustega kaunistatud. Ühes seinas on suur klaaskapp, kus palju mitmesuguseid täistopitud lindusid ja loomi piirituse sees alal hoitakse. Teinepool seina ääres on teine suur klaaskapp, kuhu tummade ilutööd, nagu puunikerdused jne. paigutatud, mis õige huwitawad waadata, sest tummadel näib mõne töö jaoks palju enam kunstimaitset ja ilutundmist olewat, kui normaalsel inimesel. Teisel korral on ka kaunis ruumikas pidusaal, kus sagedasti kooli heaks pidusid toime pannakse. Kolmandal korral on suuremalt jaolt töötoad, nagu raamatukõitmise, kingissepa ja puusepa töötoad, kus igas käsi-

tööharus üks wanem väljaõppinud tumm nooremaid juhatab. Tööd on kõik korralikud, osalt koguni maitserikkad. Koolil on ka suur automaatiline weewärk sisse seatud, kust igale poole tarwidust mööda wett juhatakse.

Kõike kokku wõttes kujuneb tummadekoolist koguni kirju pilt, kuid see õpeasutus suudab õnnetumate laste kasuks paljugi korda saata ja nende elu armsamaks teha, ilma milleta nad endid tunneksid nagu elusalt surnud olewat. Kooli asutaja, õpetaja E. Sokolowski, on ammu surnud, aga tema töowili kestab ju aastakümneid ja kannab kasulikku wilja.

M. Liwa.

„Tori põrgu“.

Pärnumaa on suuremalt jaolt lage ja tasane, ainult harwa näeb silm mõnda kingukest; Pärnu jõe kaldad on aga mitmes kohas õige kõrged ja järsud. Iseäranis silmapaistew on Toris tükk liiwakiwist koosseiswat jõekallast, mis nüüd Tori koguduse surnuaiaks tehtud. Jõe poolt küljest waadates kergib kallas 28 meetri pikkuse maa peal nagu järsk määratu müür 11 meetri kõrgusele üles ja harjal — ülewal surnuaial — kaswaw mets annab sellele päris toreda ilme. Suureks iseäralduseks on aga weel all jõekaldas leiduwad õonestikud.

Tume 3½ meetri kõrgune koobas on kui haigutaw suu, mis kõiki ära ähwardab neelda, nii esineb siin suurem koobas. Sisse astudes tunned jahedat õhku, mis karastawalt wäsinud rändaja peale mõjub. Kui hallist marmorist paistawad tumedama ja walkjama joonelised koopaseinad, mis enesest külmust välja õhetawad ja külmalt, osawõtmatult inimeste peale waatawad. Seinad, mis aastasajad on seisnud, kannawad endas mälestusi muistsetest aegadest nimede, arwude ja märkide kujul, mis nende hallidesse külgedesse raiutud.

Paremat hätt pöörab kõrwalkäik sügawamasse maa sisse, mille otsa weel pole üles leitud. Aegamööda läheb ta ikka madalamaks ja kitsamaks ja ainult roomates pääseb temast weel läbi, kuna ta kohati peaaegu kinni on langenud. Keset seda õudsust ja pimedust keeb nõidusliku iluga selge allik maa seest välja ja tasa wulisedes teretab ta lahket tulijat sügawas koopas. Pikkamisi keeb ta tundmatust sügawusest, peidab end jälle ära ja tuleb alles koopa suus nähtawale, kus ta jõkke woolab.

Ohtul, kui päike oma loojaminewate kiirtega maad walgustab, jääb koobas jõekaldal tumedaks ja õudseks, kuna walguse kiired tema ümber tantsiwad, kord pehmes liiwas mängides, kord puude lehtedesse hüpates, mis kaldal kaswawad. Ei ühtki elu ega liikumist awalda „põrgu“, tema ümbruses on ainult pääsukeste siristamist kuulda, kes kalda aukudes pesitawad, wallatult mängides üle woolawate lainte lendawad, kord kõrgesse tõustes, siis jälle kuni woogudeni madalale lastes ja tiibu niisutades. Päike wajub ikka enam õhtusse ja kaugele läänepiirile end peites tungiwad tema kiired sügawasse põrgu põhja, kus nad hallidel seintel üles alla karglewad ja waimude hoonet soojendawad. Soojalt silitawad nad elatanud seinu, soojalt tungiwad nad tema tumedasse sügawusesse, kuid kalgilt õhetab ta soojadele kiirtele jäist külmust wastu, murrab nende soojendawa mõju ja jääb külmaks ja liikumatuks nagu aastasadanded ennegi.

Mäe kõrgus sel kohal, kus koopa suu seisab, mõõdab 25—30 jalga, koopa suu awaneb 15 jala kõrguseni. Kalda all weeretab Pärnu jõgi oma laineid mere poole, waikselt, pikkamisi. Astume koopa awangust teise wana sarwiktaadi peidu-urkasse. Meie ees seisab umbes 65—70 jala pikkune ja paarikümne jala laiune koobas oma täiskirjutatud seintega. Lagi on kumer nagu wäljaraiutud wõlw. Tükk lage on hiljuti sisse langenud ja selle augu suurus on igatepidi umbes paarkümmend jalga. Jõekallas on ka weel eespool järsk ja kõrge, siiski paistab ta suwel nagu wäänkaswudega ära põimitud olewat. Kõrgemal kaswawad mõned kidurad kased, mis juuri laiili maa sisse ajawad, nagu kardaksid nad allakukkumist järsust seinast. Kängu jäänud toomingas kalju praõ wahel lookleb edasi, oma juurikaid nagu ussa alla riputades. Kewadel on õhtuti neist kiduratest põõsastest kaunist ööpiku laulu kuulda. Üks wanematest arwudest, mis praegu weel kaldaseinas näha, on 1743, ennemalt olewat weel wanemaid aastaarwusid olnud. Oudne tundmus täidab rinda, kui üksinda selle hiiglakoopa ees seisad ja mõtteid mõlgutad. Tõuseb küsimus, kuidas niisugune koobas selle kõwa kalju sisse saanud. On see inimeste käsitöö, wõi on wesi tema liiwakiwisse uuristanud? Tagant suure koopa põhjast lähewad kaks wäiksemat auku edasi, mis warsti teineteisega ühinewad. Augud on nii madalad, et inimene waewalt roomates wõib edasi saada. Augu pikkuse kohta kuulub mitmesuguseid jutte ja arwamisi ümberkaudse rahwa seas likuwat. Räägitakse, et oõstaga pool, umbes mõnisada sülda edasi, awaraks minewat, et jälle püsti tõustes wõib käia. Räägitakse ka weel, et hanile kell kaela olewat seotud ja august sisse lastud ja see hani Peipsi järwe

ääre välja läinud. Tagantpoolt leitud enamalt inimeste konta, riide räbalaid ja tuletukka. Ka hoidnud meie esiwanemad sõdade ajal oma warandusi seal alal; kui koopasuu jõe poolt ära warjati, oli seal warjupaik missugune. Sügawuse ja mustendawa pimeduse pärast, mis siin haigutab, on rahwas koopale „põrgu“ nime pannud. Iseäralisel juhtumisel on otse põrgu kohale ülesse surnuaed seatud — sealt on siis põrgusse saamine hõlbus. Tuule tõmbamine minewat tagapool õige kangeks ja kustutawat tule ära, nii et tulega wõimatu on edasi minna ja pimedas muidugi midagi ei näe. Praegusel ajal tagapool muud hingelist ei ole, kui nahkhiired peawad seal oma korterit.

Kui august välja tuled, oled nagu brongsi korruga kaetud, nii et sugugi enam inimese nägu ei kanna, waid enamalt altilma elaniku moodi välja näed. Kui küllalt oleme koobast waadanud, siis kaabime oma nimed ka seinaja ja ronime waimude wallast jälle inimeste sekka, et nähtud asjust edespidi unistada.

H. Pool ja M. Täht.

Häädemeestelt ja Tahkurannalt.

Häädemeeste kihelkond on üks noorematest meie maal, sest et ta alles umbes 70 aasta eest tagasi Tori kogudusest ära lahutati. Sellesse kihelkonda kuuluwad nüüd Häädemeeste, Tahkuranna, Orajõe ja üks osa Laiksaare walda. Kihelkonna iseäralduseks oleks wahest see, et siin regulatiwmaksud täielikult puuduwad, sest et kihelkonna asutuse ajal nad lihtsalt ära olewat unustatud.

Waldadest teenib wahest Tahkurand kõige rohkem tähelepanu. Oma nime on Tahkurand sellest saanud, et siin maa sees liiwakiwi leidub, millest kõwasid ehk luiskusid — takkusid välja saetakse; just sellepärast nimetatakse Tahkuranda tihti „Luisurannaks“. Ka praegu annab Saare talu inimestele kõwasite ehk luiskude saagimine head kõrwalteenistust. Saare talu luisud lööwad Ameerika luisud selle poolest üle, et nemad wikatil tera palju paremine wahedaks teewad, kui wiimased. Aga et ajakohaste riistade puudusel neid wõimalik ei ole nii wäikesteks saagida, kui Ameerika luisud, on, siis on neid heinamaal halb ühes kanda ja nende tarwimine wäheneb aasta aastalt. Tarwiliste tehniliste ja kapitaliliste jõudude koondamisel oleks wististi wõimalik siia tublit luiskude ja käiade tehist asutada.

Loodus on Tahkurannas õige mitmekesine. Kiwikas mererand oma kõwerate merekäärudega ja kaunis kaugele meresse tungivate poolsaarekestega ehk „ninadega“ pakub silmale paljugi huwitawat. Suurem neist ninadest on Tahkuranna mõisa juures olew „Suurna“, kus paljud wäiksed puumajad kalameestele kewadel warju annawad ja kuhu ka püüsed warjule wiiakse. Majad on neljakandilised, rahnudest nii kokku laotud, et päike pragude wahelt õige lahedasti wõib sisse paista. Ühes nurgas on raudkiwidest üleslaotud „ahi“, teises seinas on lawa, kus magatakse, kaarta mängitakse j. n. e. Ehituse wiis on nendel majadel kõigil enamasti ühesugune, wahe peitub mõnikord ainult selles, et ühedel üks hommikupoolt, teistel jälle põhjapoolt sisse käib ja mõnel õhtupool küljes wastu merd nelja ruuduga aken on, kus kõige vähemalt üks ruutpuust wõi mõrra linaga kaetud, teisel aga akna asemel lihtsalt neljakandiline auk on, millele kas wana kasukas wõi mõni muu riidetükk ette pistetakse.

Huwitawad, ehk küll enam vähem üksluised, on wäikesed saarekesed Tahkurannas. Suurem saar on Lambasaar, mis Wõiste küla kohal umbes $\frac{1}{2}$ wersta kaldast eemal ja sellesama küla ühiskarjamaaks on. Saar on umbes kaks kilomeetrit pikk ja $\frac{1}{2}$ kilomeetrit lai. Inimesi saarel praegu ei asu. Saare rannas asuwad kalapüüdjate majad hakkawad ikka harwemaks jääma: kalapüük jääb vähemaks. Rannas, kus enne kewadel elu walitses ja kus rõõmsad kalamehed õhtul wõrgu ja õngega wälja läksid ja hommikul paadid saaki täis tagasi tulid, walitseb nüüd kewadel kaunis üksluine ja waikne elu. Kalapüüdjate arw on õige kokku kuiwanud.

Suurepärased ja waatamiswäärilised on mäed Tahkuranna lõunapoolses otsas. Kewadel ja suwel, kui põllud ja aasad haljendawad, on päris tore neilt mägedelt põllulapikesi seal all orus waadata. Wäiksed ja kitsad need põllud on . . . On ju nende omanikkudel kõigest 15 wakamaad maad. Ja selle maalapikese pealasuwad kõik hooned, rukki, kaera, odra, kartuli ja muu wilja põllud, karjamaa, kopel ja ka heinamaa. Siit peab hobuse, 2—3 lehma, lammaste jne. suwine ja talwine kost wälja tulema. Raske see küll on, kuid rannamees oskab nii osawasti majandada, et peale oma ja loomade moona eraldamise weel mõne waka kartulid wõib Pärnu turule wiia. Hommikupool ei näe silm midagi muud kui kroonusood oma laugandite ja järwedega. Lõuna pool küljes, just mägede kõrwalt, woolab kanal alla. Uusjõgi on ta nimi, sest alles hiljuti kaewati see kanal, mida mööda suwel wett alla niriseb, kewadel suure wee ajal aga palgid, titsid, halu puud jne. alla jõesuhu lastakse, kust nad siis

suwe jooksul „Saarikse aukus“ seiswatele laewadele Pärnu wiimiseks laetakse. Õige paljud leiawad siin kewadel ja suwel teenistust ja saawad enestele arutihti „matuseraha“, sest külmas wees töötamise loomulik tagajärg on tiisikus.

Talud Tahkurannas on, nagu öeldud, õige wäiksed. Keskmise talu suurus on 30—60 wakamaad, kuid on ka palju vähemaid maaomanikka, näituseks 15 wakamaa mehi. Talude jagamine ehk tükeldamine on Tahkurannas pea lõpule jõudnud. Siin on juba popsikultuuri ideaalini jõutud, kust enam ei saa edasi minna. Pea iga talu, mis enne ühe oma oli, on nüüd kahe, kolme ja isegi nelja omaniku kätte jaotatud ja kõik saawad leiba ja teenistust. Rannametsa küla 15 wakamaa omanikud elawad paremini kui mõni teine poole suurema maa peal. Selle küla edenemise põhjus ei seisa mitte maa suuruses, waid selles, et kord ühes tükis on ja peremeestel selle tõttu wõimalik on oma maad põhjalikult harida ja korralikku sissetulekut saada. Wõiste ja Metsaküla talupojad ei wõi sellepärast edeneda, et nende maad 5—10 tükis on. Talud on siin ühes hunikus. Külad tuletawad Wene külasid meele, maja on majas kinni.

Karksi org ja koopad.

Karksi nimi näib Ala-Saksa keelest Kerkhus tulnud olewat, mis niipalju tähendab kui kirikumaja. Enne sakslaste siiatulekut on Karksi kiriku kohal wististi tugew eestlaste kants wõi linn olnud, kuhu sakslased esiti kirikumaja ehitasid, mille asemele pärast seda ordumeister Goswin von Herike aastal 1357 tugewa lossi ehitas. Loss on oru järsu kalda peale ehitatud, mille alt wäike jõeke läbi jookseb. Oru äärsed kohad on aga ütle mata ilusad, iseäranis lossi koht, niisama ka Polli ja Pöögle mõisa kohad. Org jookseb lõunast põhja poole ja on $\frac{1}{2}$ kilomeetrit lai. Karksi lossi kohast põhja poole kilomeeter maad on sellest orust suur mullast wall wõi tamm risti läbi tehtud, mis arwata wiis sülda kõrge ja pealt kümme sammu lai on, nagu mõni raudtee tamm. Seda kutsutakse praegu lüüsitamiks, mis seda tähendab, et seal wanal ajal wesiweski on olnud, mille tammist wesi maha jooksnud. Sellel kohal on ka suur auk mullawallis, kust oja läbi jookseb. Kui see tamm wanal ajal, wist ordu ajal, ülewal oli, siis pidi org kõik wett täis olema, kuna nüüd aga wäike ojatireke sealt läbi jookseb.

Kui sa Karksi linnamäel, tema wägewate waremete rusude wahel wiibid, kas pühapäewa hommikul, kui siit wäikese, walge kirikutornist kellahääl pühalikult alla lainetab,

edasi wirwendab, kuni ta kaugusesse kaob, ehk—kui lahkujä õhtune päike mäge, tema waremeid ja kirikut ja sind ennast oma kulla sisse matab — ikka sulab süda su sees, ikka täidawad ilutsemised su hinge. Ja kui sa siis mäserwal seisatad ja maha waatad, kus su jalgade ees all linnaweski järwekene kõrgete kõrkjate wahel nagu uinub, kui walged weeroosid wee peeglil nagu unistades pead kõigutawad — püha rahu asub sinu hinge. Tõstad sa ülesse omad silmad — ilus, oh kui ilus org awab su waatele oma süle! Üle oru tõuseb kallas kõrgele, sopiline ja kääruline, siin warjawad igawesed wanad lõhmused ja jalakad sulisewaid allikaid, siin tõusewad kuni äkilise Kuningamäe ülemise tipuni kõrged, kõrged sinised männid ja ei lase su waadet kaugemale tungida — sa tunned ennast maakoha kenadusest nagu joobnud olewat. Lased silmad ümber käia—õnnistatud perekas wiljakandja maa paistab sulle silma, oma taludega, oma mõisatega — kui kaugemale silm läbi sinise õhu enam ei ulata. Kui siis päikene loodel alla wajub, sa tema wiimiste kiirte teretust oled joonud, su silmad waatamisest walusad on ja sa neid tagasi pöörad lossi wareme-rusude poole—imelikud tundmused asuwad su põue, imelikud mõtted mölguwad su meele.

Karksi oru kaldad on kaunis kõrged, kuid pealt tasased põllumaad. Nendes kallastes on suured koopad olnud, milles öeldakse wanapaganad olewat elanud. Siin on wähe hämaraid mälestusi gootlastest, kes enne eestlasi meie maal asunud, rahwaluulesse alale jäänud. Karksi rahwas teab wanapaganatest rääkida, kes siin ümbruskaudu koobastes elanud ja keda alles ristiusk minema kihutanud. Ristiusu ajal hakati endiseid elanikke paganateks hüüdma. Üks niisugune koobas on oru kaldas lõuna pool lossi ja kirikut ja teine wiis wersta lossist põhja pool Polli Mäkiste talu piirides. Kui neis elawate wanapaganate naised leiba olewat teinud, siis olewat nad leiwalabidat ikka üksteisele kätte wisanud, sest et neil kahe perekonna peale üks leiwalabidas olnud.

Org teeb Pöögile ja Kaubi mõisa wahel käänanaku õhtu poole ja läheb sealt Abja ja Kariste mõisate alt ikka edasi kuni Kanakülasse. Ka Abja Indu kõrtsi taga on selle oru kaldas suur sügaw auk, mida põrguhauaks kutsutakse, ja sealt wiis wersta õhtupoole on Wana-Kariste mõisa juures jälle Koodiorg, kus wanapaganad olewat elanud. Kui nende naised leiba teinud, siis olewat ka need leiwalabidat Koodi-orust Abja põrguhaua ja sealt tagasi üheteise kätte wisanud.

Abjakad.

„Abjakad on uhke rahwas“, nii teab mõnigi mees Pärnu-
maal rääkida, kellel aukartust mulgi hülguse ja suuruse
kohta. Mulgimaa on see imemaa, kus püma ja mett jook-
seb, kus ka rahaaugud ainult muinasjutuks ei ole, waid päris
tõsi, — egas siis muidu saardelane nii tihti Abja poole
kosja ei sõidaks.

Mis teeb tõsistwerd abjaka uhkeks iseene-seaustajaks?
Kas ei ole see „maisamaa“, millest saardelane nii kadedalt-
isukalt räägib. Maisamaa küll ikka see Abja mehe rikkuse
allik on. Kõrged weerjad põllud lamawad laiade wälja-

Abjaka näotüüp.

dena silma ees, ei puutu arwu-
rikkaid metsamaa kraawe,
madalikka, kiwa, põllukraa-
wide põõsastikka silma, ja
kõige selle juures on „mais-
maa“ mullas „rammude ihade
süütust,“ mille järele taimed
nii igatsewad. Metsamaa pind
on põdur, wesine, tal on
halb põhi, kardab kuiwa ja
märga ja ei anna pea kunagi
head lõikust, teine aga abja-
kate „maisamaa,“ see ei
hooli nii aasta-aegadest, kui
metsamaa.

„Abjaka“ nime ülemaa
tuttawaks saamine on wähe-
malt niisama wana kui talude
päriks müümise ajalugu.
Abjas on esimene talu Liiwi-
maal, mis kui endine orjuse-
maatükk päriks on müüdnud
mõni aasta enne müümise-sea-

duse kinnitamist, mis teatawasti aastal 1849 sündis, mäherdune
müügileping, nagu räägitakse, selleaegsele mõisaomanikule
kaunis kuluka protsessi kaela toonud. Peale talude ostmise
hoogu wõttew künnipinna laiendamine, hoolas linaharimine
ja ristikehinawäljade soetamine, sealjuures usinus ja kange
kokkuhoidmine, oli muidugi see peategur ja aluspant, mis
Abja mehe edaspidise jõukuse ja lahedama elukorra lõi.
Ülesharitud söötide ja osalt sinnamaale puutumata mets-
maaribade esialgne sigiwus aitas lõikuse rohkusele märksa
kaasa, mis sadamalinna Pärnu turul küllalt silmapaistwa koha
wõitis ja naabrite juures „abjaka“ nime sünnitas, nime, mis

peaasjalikult Abja heade linasortide ja hoolsa väljatöötamise tagajärjel mitte üksnes kodumaal, vaid Pärnu välja-weokontorite ja nende agentide läbi isegi Inglismaal olla tuttawaks saanud. Ja sellest see tuligi, kui wanematel aegadel nii mõnigi tähtsam kaubamaja omanik wõi selle edustaja talwel Abja poole wälja sõitis, mõne tuttawama pere-mehe juures külaliseks wiibides ja teateid möödaläinud aasta saakide ja linasortide üle korjates, et siis selle järel oma kauplemise tegewust korraldada, tegewust, mida nüüd post ja telegraaf palju kiiremini toimetawad.

Oli nüüd Pärnu see koht, kust abjalane omale raha kaukasse korjas ja lihtsamaid majapidamise tarwidusi ostis, siis oli Wiljandi selle wastu paik, mis teda rohkem waimliselt huwitas ja tema kultuurilisemaid nõudeid awitas täita. Pärnust ostis ta oma räimed ja heeringad, soola, raua, wõib olla tuleränigi, kui ta seda sadama liiwast ei leidnud, Wiljandist „lehtkübara“ ja talimütsi kalewi, siidi ja sameti ja rankanaha iluasjad ja seinakella. Muidugi ei tohtinud ostetud põlleriide ja rätikute kirjadel kui ka kullasepalt tellitud töödel oma kohalik maitse puududa, mida Wiljandi ärimeestel tahtku wõi tahtmata tuli arwesse wõtta. Ja polegi ime! Weel aastat 30 tagasi polnud Pärnust niisugust pastlanahka saada, nagu Abjas tarwitati: nõutati kas Wiljandist, laadalt wõi mujalt, kus Abja maitset tunti.

Jakobsoni päiwil oli „abjaka“ nimi juba üleüldisema tähenduse saanud: sellega ei tähendatud mitte üksnes tihti terve Aliste, waid isegi Karksi kihelkonna elanikka, kuna peaaegu ühtlane keelemurre ja rahwariie selleks wälispidi tublisti kaasa mõjus. Jakobson on minu teada esimene, kes seda nime ka kirjast on tarwitanud, kuna ta nimelt arwama näis, et „abjakad“ suure linaharimisega oma põllud ükskord haledasti wälja kurnawad. Nii palju on Jakobsoni ettekuulutusel siiski tõtt, et nüüd ilma kunstsõnnikutega hästi ei taha läbi saada nagu enne, ja et sigitaw muld — huumus — paiguti vähemaks on jäänud.

Sel ärkamise ajal olid Abja mehed teistele suguwendadele mitmeti pinnaks silmas: Nende iseteadlik, silmatorkaw ülesastumine, kaine aga uhke lihtsus riietes, külm ja kare kõne, wahel sekka hoolimata rahapillamine ja mõni muu karutükk aitasid palju kaasa, et wiimaks kuni siia maani ettetoodawad halekuulsad kuulujutud „abjakate päratu suurtest kruntidest“ tekkisid, kuulujutud, mis vähematki kriitikat wälja ei kannata.

Kui wahest mõni juhtub arwama, et Abjas ju wanasti jõukas rahwas olewat olnud, siis ei ole see sugugi nõnda. Esimesel kohtade ostmise hooajal tulnud mitmelgi ette, et

nad üle 50 rubla sisse maksa ei olewat suutnud, ja seegi raha olewat sagedasti laenatud wõi sugulaste käest kokku korjatud olnud. Siiski on juhtumine teada, kus üks Abja peremees, aastat 50 tagasi oma tütrele wiistuhat rubla kaasaraha olewat andnud. Selle wastu teawad wanad inimesed weel jutustada, kuidas üks rändaja Wene harjusnik laulu olla loonud, mille järel keegi Uue-Kariste peremees oma mehele minewa tütre tarwis — kuulge ometi! — kuus puuda paberiraha olla walmis pannud, ja kuidas wiljaikalduse ajal keegi Laatre-Weelikse talupidaja ühe Taga-Pärnu mõisa aida rukistest tühjaks ostnud, „herrakese“ poolt aga kulunud riietega ostja kui kahtlane isik Pärnu sillakohtusse saadetud, et teada saada, kust mees nii palju raha wõtnud; Pärnus aga olnud see „abjakas“ kui kirju koer tuntud.

Abjas on niisama raskeid aegu läbi elatud, nagu mujalgi kodumaal: niisamuti on siin haganaleiba söödud, niisamuti põhupuudusel õlgkatuseid kistud, niisamuti on siin enne nii kardetud kõhutõbi oma laastamistetööd teinud, niisamuti kurikawalad nõiad oma tempudega rahwast wintsutanud. Siis weel peale hariliku teoorjuse kauawältawad wiinaweo teekonnad Narwa, sagedad küüdilkäigud ja raskused korterisoldatitega. Wanad inimesed teawad weel praegugi mõnest Pärnu kaubaisandast rääkida, kes neid raskel katsumise ajal ainelisest kitsikusest wälja aidanud ja muidu nõu ja jõuga kasulik olnud. Raske olnud läbisaamine iseäranis Krimmi sõja aegu, siis kui inglased mere kinni pannud: saaduste hinnad olewat kuulmata madalaks langenud, linu ei olla keegi osta tahtnud, wilja ainult weidi koduseks tarwituseks. Kõige täbaram lugu olnud soolaga: lähemates linnades olnud tagawara koguni otsas, ainult Riiast olnud mõned pisut saanud ja sealgi wõetud wiimaks wiis rubla külimitust. Kes linakoor-maga Riiga sõitnud, toonud nad harilikult jälle tagasi. Raskes seisukorras astunud siis mõned mehed kokku ja plaanitsenud oma linu otseteel üle piiri Saksamaale wiia, kuna ju sealpool, niipalju nad ikka aru said, kauplemisel takistusi ei olnud. Asjast kuulda saades, olla nende nõu tuttaw kaubasõber kontorist „wana Pärli“ (Barlehn) ägedasti ära laitnud, seletades, et peale sõja lõpetamise nõudmine linade järele seda suurem saawat olema, oma linu Saksamaale Memelisse woorides, nad ainult sealsete kaupmeeste waba woli ja heaksarwamise alla sattuwat, suured reisiraskused ning teekulud weel arwamata. Kuid kõigi nende hoiatuste kiuste heitnud ikka umbes 15—20 peremeest ühte nõusse ja wooritanud oma linad Riia ja Polangeni kaudu Memelisse. Riiast olnud „keelemees“ ligi palgatud. Hobuste moona muretsemisega ja öömaja saamisega olnud palju raskusi. Memelisse jõutud küll õnnelikult, kuid

ka siin olnud kaubatahtmine leige: saadud läbiseigi 27 rubla ümber kaalust, selle wastu aga olnud soola laialt. Terwe Memeli teekond kestnud neli nädalat. Peale Krimmi sõja olnud lina hinnad õige suurepärased: hinnad tõusnud, nagu räägitakse, iga nädalal 10 rubla võrra.

Majanduslise wõitluse põhjusel tekkis ka Abja meeste kuulsaks saanud protsessihimu, s. o. otsimine õiguse järele. Protsessihimu on nii lihas ja luus, et isegi wanad naised aastate kaupa „kohutasid“ ja sagedaid sõituseid hoowikohtu advokatide juure Riiga tegid. Et nüüd niisuguste asjaajamiste jaoks alati kaunis suured rahasummad ligi wõeti ja „abjakad“ oma wammuse ja teiste riidejagude poolest ikkagi iseäraliselt silma torkasid, siis omandasid nad warsti kuulsuse, mille tagajärjed neile igakord sugugi armsad ei olnud. Juhatus näituseks niisugune mustakuuemees — sagedasti koguni mitte Abjast — Riia uulitsatel kõndima wõi woormehega sõitma, pöörsid möödaminejad uudishimuliselt ennast kohe ümber ja wahtisid tagant järele wõi näitasid kepiga; keeleoskajad algasid tihti juttu, kaabakad katsusid lõksu meelitada, sagedasti mitmesugustel teenistuseks walmisolemise ettekänetel. Wammusemeeste kartus wäljapaistmise pärast kaswas wiimati nii suureks, et Riiga sõites ennast riiete poolest sagedasti lätlaseks wõi mõne muu nurga meheks ümber muudeti, et seda kergem oleks rahwa hulka ära kaduda.

Nimetama pean ma siinkohal ka ühte Abja meest, kes olgugi et ta kehwades oludes elanud, ometi oma aja kaastalupoegadest hea waksa võrra laiema silmaringiga on olnud. See mees oli Jaan Tõotso, ehk nagu rahwas teda kutsus, Saks-Jaan. Kuigi orjapõlwe ajal sündinud, oli ta siiski linnas, wist ühe kaupmehe soowitusel ja toetusel, kooliõpetust saanud, nii et ta üsna ladusasti ja hästi Saksa keelt kõnelda osanud. Koju tagasi tulles saanud temast samasugune teoaja peremees, nagu kõik teised tema ümbruses. Kuigi tema kodune elu ja ilmawaade mitmetki kaaselanikkude omast lahku läinud, kus nimelt ka Wennaste selts kaunis ohtrasti oma mehi leidnud, elanud ta wälispidi samati, nagu teised külaelu „auusamad“: kandnud samati kodukoetud kaukaga hamet, wammust; pikki musti sukki ja rihmadega parknahast pastlaid. Talupidamise kõrwal katsunud ta ka jõudumööda linakauplemisega õnne, kuid tõsist põhja ei olla ta kummagagi jalgade alla saanud: tulnud talle järjest hõõrumisi selleaegiste ametiwõimudega ja selle järele muidugi „õiguseajamisi“, küll enese, küll teiste pärast. Teadagi, et niisuguse saatusega inimene naljalt haljale oksale ei pääse. Kellel selleaja kohtute pikaldasest asjaajamisest ja õigusewäntamisest aimu on, see wõib arwata, mis õigusteta

talupojal õiendused mõne wägewamaga maksid: allajäänu tehti oma waranatukesest tihti puupaljaks, nii et wõta kepp ja kõnni, kuid mitte üle oma walla piiri! Tõotso Jaan aga teadis, mis ta tegi; kui kitsikus suureks läks ja Riias asjaajamine üle jõu kippus minema, esitas ta ennast selleaegsele kindralkubernerile würost Suworowile ja tegi talle oma seisukorra selgeks. Rahwariietes suure tüseda ja oma aja kohta kaunikesti haritud talupoja julge ja waba ülesastumine, kus isegi peenemad kombed palju ei takistanud, wõitis kindralkubeneri — kuigi saksasõbralise — südame õige pea. Jaanil olid igal ajal würost Suworowi ukсед lahti ja ta wõis wahel nädalate kaupa Riias elada ja tarwilisi seletusi anda, ilma et tal ülespidamise ja korteri kulud iseäralisi raskusi oleksid teinud. Nii teatakse ka ühest rewideerimise ringreisist, kus kindralkubener parajasti Wiljandi poolt sõitnud. Ette ära määratud kohta tee ääre olnud ümberkaudsed mõisnikud terwitamiseks kokku tulnud. Ka Tõotso teadnud Suworowi tulekust, ilmunud ootekohale ja wõtnud teatawas kauguses mõisnikkudest, puusadulas wäikse musta mära seljas istudes, seisukoha. Kohe, kui kindralkubener tõllaga mõisnikkude kohta saanud, lennanud wiimastel kübarad peast. See käskinud kinni pidada ja wõtnud terwitused wastu. Kui ta aga eemalolewat tuttawat talumeest silmanud, astunud ta tõllast wälja ja läinud juure, lahkesti hüüdes: „Noh, wana sõber, kuidas läheb?“ annud talle kätt ja käskinud ühes teed mööda edasi kõndida. Nii olla siis kindralkubener abjakaga juttu puhudes ja üht kui teist järelepärides paar wersta maad kõrwu kõndides ära käinud, abjakal muidugi wa neljajalgne ohelikuga taga järel. Teatawas kauguses aga sammunud aadelimehed, kübarad peos — oli ju siis niisugune aeg — ega ole osanud kuulmata nähtuse üle kahte ega kolme lausuda. — Wäga wõimalik, et kui kuuekümnendate aastate uuendused meie maal läbi wiidi, siis ka Jaan Tõotso selgitaw sõna, parajal paigal öeldud, kaasa on aidanud, et nende tarwisolemist on ära tuntud.

Kui arwatakse, et Abjas talukohad maade poolest awarad on, siis on see paljalt eelarwamine; suuremaid kohti, kus põllumaad 150 wakamaa ümber, on ainult mõned üksikud; keskmiste talude põllumäär on 100—80 wakamaad, vähemate alammäär 40 wakamaa ümber wõi vähemgi weel. Maapind on kokkuwõttes wahest keskmise headusega, nagu ülemineku koht kunagi: Pärnu metsmadalikkudest Wiljandi poolsele wiljarikkale maisele maale. Pärnupoolne walla põhjõhtu külg on siis loomulikult madal ja enamasti läbilaskmata sawirohke põhjaga, walla keskpaigas on maad rohkem liiwasegased. Loodus on üleüldse ennem kurb kui silmarõõmustaw.

Maanteed mööda Wiljandi poole läbi minnes ei lange waa-taja otsus mitte iseäraliselt Abja seisukoha ja olude kasuks. Kuid elu tuiksooned ei tuksu just maantee ääres. Kes neid üles otsib, see siis ka leiab, et ausat tööd on tehtud ja tõsisit waewa nähtud.

Kodumaa nurkade rikkust kõne alla wõttes seatakse mui-dugi Abja harilikult etteotsa. Arwatakse siin mõni õnnemaa, nagu wanast Arkaadia wõi wiimasel ajal Eldorado, olewat. Räägitakse ka tarretanud ja puhkenud ihnuskoidest. Malgu-tatakse neid wahel, et miks nad awaliku elu edurattaid porist wälja ei kisu, kui sinna sattunud. Nagu oleks need abjakad see Eesti rahwas olewatki; nagu peaks Abjal iga haawa tarwis palsamitopp näpu wahel olema! Kuid Abja mehe peawiga on see, et ta ennast ise meheks on pidama hakanud ja seda ka teistes otsida tahaks: selles peitubki tema külmus, toorus, iseteadwus, uhkus ja närusus — kui seda on leitud.

Abja mees on kuni tänapäewani ennast ise arstima pidanud. Wõõrast abi ei ole ta kuskilt saanud, isegi 40-date aastate jahusid mitte, mis tagant järele mõnelpool nii palju tuska olewat sünnitanud. Meid on ainult wisatöö, järelejätmatu hool ja kokkuhoidmine edasi aidanud, ei midagi muud. Pole midagi teha, kui näituseks Karksi wõi Tarwastu meeste waated mõnes asjas Abja omadega kokku ei sünni: esimesed woiwad omale oma rikkalikuma looduse tõttu nii mõn-dagi elulahedust lubada, kus Abja mees ainult tasa ja targu peab talitama. Lõbusat ja rõõmust seltsilist sa abjalases ära otsi: ta ei saa selles tükis näituseks Kariste mehe wastu, kõplasest weel rääkimata. Tal on rohkem tööd kui waba aega, sellepärast pealt nähes nagu rohkem iseendamisi, — kuid sellepärast pole ta weel sugugi osawõtmatu ega kitsarinnaline.

Kui rahameestest juttu teha, siis olgu öeldud, et suu-remate kapitalide omanikud enamasti juba iganud mehed on ja neist mitmed wanadpoisid. Ühé wanapoiisi warandus arwa-takse üle miljoni suur olewat ja olewat kolme nõiasaladuse läbi saadud: hoolsa põllutöö, kokkuhoidmise ja intres-side läbi. Üleüldse on siin peremeeste seas palju wana-poissa: mõned on üheteistkümnendal tunnil küll ka abielusse astunud, aga enamasti teenijate-tüdrukutega, nagu näha, majanduslistel põhjustel. Palju rikkamaid perekondi on ilma lasteta jäänud ja on osalt wälja surnud wõi wälja suremas.

Mulgid olid jõukad mehed. Toreduse tõttu kaswas ka iseenesetunne. Nii tärkas siis mina-austamine, mis hilje-mal ajal ühistööle jonnakalt wastu puikles. Iga abjakas oli mees oma ette, teiste kasuks midagi sünnitada

wõi teha, seda pidas ta enesele haawawaks. Weel alandawamaks enesele pidas ta „tõistre rahwaga“ midagi koos toime saata, selle juures oleks iga ise mees, iga wäljawõrsunud indiuiduum kahtlemata teise inwiduumiga hädaohtlikult kokku põrganud, mis igale iseeneseteadwale abjakale walu oleks teinud. Aga seda hingewalu, õigem ütelda, seda alandust, kartis tõsistwerd abjakas kui tuld. Nii siis pidi reisimees kirudes ja sõimates külawahelist auklist porist teed sõites hädawaewalt edasi saama, midamööda abjakas isegi oma toreda wedruwankriga ja täkuga kodust wälja sõitis. Niisama ka muis asjus. Tõsistwerd abjakas kannatas niisama wähe seltsielu ära, seltsielu paneb mõne mehe kõrgema seisukoha peale kui teise, seltsielus on oma „primus'ed inter pares.“ Seesuguseid ei kannatanud aga abjakad kunagi wälja. Peale selle ei oleks iseteadwad indiuiduumid kuidagi üksteisega seltsi toimetustes läbirääkimistel kokku sündinud.

Nii wõrsus iseseisew mulgi abjakate kultuur, isesuguse iseenese tunde ja okkalise mina-lugupidamisega ühes toredusega jne. Sündis niisugune pilt, nagu nad siis sünniwad, kui jõukus, rikkus ilma kaasasammuwa haridusega, ilma püsiwa plaaniliku tööta kätte jookseb.

Abjakad olid esimesed meie kodumaal oma jõukuse poolest. See jõukus aga ei sündinud haridusega käsikäes käies, waid iseäranis heade tingimiste tõttu.

Nüüd ei ole abjakad enam „esimesed mehed.“ Uuema aja tublidus on hariduses, waiksus iseenese wäärtuse ja teiste wäärtuse kokkukõlas, sellega ühistöös.

Uuem aeg on wana Abja kultuurile just risti wastu. Juba tunneb wana jõukas Abja nii walusasti aja nõudmisi, mis see ka iseteadwale Abja mehele ette paneb. Aeg räägib selgesti, et Abja meeski tema nõudmisi tähele peab panema, uuendusi läbi wiima, teistega kokku leppima. Juba hakkawad Abjaski ühenduse-mõtted tõeks saama.

Suuremad tööpalgad, muud wäljaminekud, linakaswatomise-süsteem, mis põllu ära kurnab, lõowad abjaka majapidamise wiisile ikka enam ja enam haawu. Alatakse juba põlluparanduste põhjalikuks tegeemisega, nagu torutamisega jne., masinate muretsemisega, heinamaade parandamisega peale. „Linausul“, millel alles hiljuti ja osalt praegugi abjakate juures weel kõwad juured on, lööb põhi kõikuma.

Juba seisab aeg nõudwalt wana uhke Abja mehe ees. Üksikuid uuendusi wõetakse ette. Paljad uuendused ei ole aga üksikult mitte mõeldawad, nende läbiwiimiseks peawad mitmed kokku heitma, sellepärast hakkab ühistöö ja tege-

wuse mõtegi ikka enam ja enam läbi lööma. Küll on see mõte alguses veel nõrk, aga loodame, et ta kaswab.

Abja meestele on kaaskodumaalaste poolt alati etteheiteid tehtud, et kus iganes midagi tahta wõi saada on, seal ka „abjakas“ jaole tuleb, „oma ninaga wahele tükib“. Näituseks Tartu poole on neid palju woolanud, aga ka küllalt Tallinna-, Läti- ja Wenemaale. Isegi Saaremaa pole neist puutumata. Aga kui ma ütlen, et Abja mees kas wõi maailma otsa läbeks, kui ta aga seal oma käe peal põllumeheks saaks, siis toon ka kohe tõenduse. Ju enam kui kümme aastat on keegi Märt Anso Abjast Austraalias — nii siis kõige kaugemas maailma nurgas — põllumeheks ja lammaste kaswatajaks. Kaugemaa mees on nüüd umbes 55 aastat wana, sai omalajal kihelkonnakooli wäärilise hariduse ja on inglasega abielus. Kodumaalt ei ole ta mingit warandust ligi saanud.

Ja wälja on neid siit rännanud ju üle 50 aasta. Mitte uisapäisa, hea õnne peale; mitte sinna, kus wiinamarjad ise suhu kukuwad; mitte sinna, kus wähe tööd ja palju palka; — waid sinna, kuhu Jumal juhtis, kus weel ruumi elada ja tööd teha, weel wõimalik oma iseloomu sitkust tarwitada, wõimalik korralikumata kodukohta luua ja mõne kopika kirstu-naelte tarwis korjata.

J. Ratas.

Aliste linaharimise wabrik Abjas.

Meie Eesti kodumaal on käesolewa aastasaja algul mitmepool linnades kui ka maal linaketramise wabrikuid asutatud, mis kõik heade tagajärgedega töötawad ja iseäranis hoogu ilmasõja ajal wägede warustuste otstarbel wõtsid. Ketrustööstuse põhjuseks oli muidugi asjaolu, et kodune käsitsi lõngawalmistamine ikka enam ja enam kaob ja huwi ja aeg otsekohesema, intensiivsemat majanduslist käsitust nõudwa töö ja toimetuse peale pöördakse. Selle wastu on linaharimine ise siiamani ikka käsitsi olnud ja saadeti talwe jooksul kas oma pere wõi jälle palgatud linakolkijate abil korda. Wanemal ajal oskas linaharimise tööd iga põllumees ja sulane, nüüd aga teeb selle tööga ainult teataw protsent põllutöölisi tegemist, kuna ka hool ja oskus üleüldse juhuslist laadi kannab. Kallid töökulud ja ajaraisk katkumise ja kraatsimise, leotamise, pleekimise ja kokkupanemise juures esiteks ja wisa, tulekardetaw

ning klassihuwiliselt hinnatud kolkimise töö rehetubades, kui ka sagedad äpardused kiu headuse kulul sundisid abjapoolseid põllumehi nõu pidama, kas mitte võimalik ei oleks wäljamaa eeskujul lina harimise tööstuse asutust ellu kutsuda. Leiti insener Mats Kissa's mees, kes walmis oli ennast uuele tööharule pühendama, ja asjaga saadi hakkama. Ilmasõja alguses tõusis siis Aliste lina harimise-ühisuse wabrik, rahwasuus harilikult Jussi ehk Tümpsi linawabrik, wiimane nimetus tuletatud väikese Abja-Wanamõisa kwootemaa talukese järele, mis asutuse hoonete ja tööala tarwis omandati. Kui Wene usu maale toomise ajal ka ühtlasi soldatid korteri ilmusid, oli see koht wäeharjutuste platsiks määratud, kus ka kroonumuusika ei olewat puudunud! Wabriku eesmärk on linakaswataja waewa kiuharimise näol kergendada. Maksab põhjusemõte, et asjast huwitatud põllumehed lina ainult üles kakuks ja nurmel hoiusündsalt ära kuiwataks ja wabal ajal wabriku ladudesse weaks, kõiki muud tööd wabriku hooleks jättes. Kuid et rahwale wastu tulla ja sõjaaja raskeid tingimisi arwesse wõttes, on ka kraatsitud s. o. seemnetest wabastatud ja aukudes leotatud linu puhastamiseks wastu wõetud.

Esialgne kawatsus oli 2000—3000 kaalu linu turuwalmis ära harida. Selleks otstarbeks tulewad seemne kapslid (kugarad, kuprad) warte otsast sellekohase masina läbi ärapigistada, et mitte kiudu rikkuda, nagu hariliku kraatsiga, siis pannakse linad selle tarwis ehitatud ja warjatud kunstliku dessse, kus võimalik ühtlast ligunemise temperatuuri soetada ja kus kõlbmatu weeniiskus tarbekorral ära — ja uus peale juhita wõn. Leotatud linad istutatakse („laotatakse“) nagu harilikult pleegiplatsile. Et leotamine ja pleegitamine käsikäes käiwad, sünniwad mõlemad tööd ainult kewadest warasema sügiseni. Pleegitud kuiwad linad rändawad jälle hoiuladusse, kust nad järgukaupa aurust ümberaetawa purustusmasina — linamasina — alla lähewad, kuna ropsimise masinad kiud täitsa luujagudest, takkudest ja helwetest — lemmeldest puhastawad. Ja kaup wõib läheda Abja raudteejaama kaudu turule sõita.

Linaluud tarwitatakse masinate kütteks. On kawatsus weel linaseemnete tarwis wärnitsa ja õlitegemise osakonda awada, kus juures jätistest pressitud õlikoogid karjapidajate poolt tarwilisi ostjaid leiaksid.

Wabriku erihoonetest olgu nimetada tööstuse peahoone, kus linade puhastamine sünnib, kiwiehitus, ühekordne ettekawatsetud wentilatsiooniga, sellegipärast kaebawad tööliised suure tolmu üle, mis oma peenemate osadega hingamisele raskeks läheb. Wartega linade hoidmiseks on kaks

suurt, nägusalt laudadest üleslöödud küüni. Muud kõrvalhooned nagu ametnikkude ja tööliste eluruumid ja tehnilisteks tarweteks ehitatud hooned on suuremalt jaolt puust. Üleüldse tahetakse wabrikut igapidi suurendada ja määrati sellepärast Eesti walitsuselt 100000 mk.

Tööd on wabrikus meestel, naistel ja alaealistel. Meeste töö on enamasti masinate järele walwamine ja tööd, mis rohkem jõudu wõi wastupidamist tarwitawad, wälised weod jne.; naised alaealistega laotawad linu, aitawad pleegilt kokku wõtta, on ropsimise masinatel puhastamas ja üleüldse kergematel töödel nõnda jaotatud, kuidas kellegi tööosawus ja tähelepanek kedagi soowitab.

Tööliste tuju sõjaraskuste ajal oli nende eneste ütlemise järele, et nad „nälja eest siia pakku on tulnud“. Lehma peawad ainult insener ja peamasinist. Töölistel peale korraliku elutoa sahwere ja köök tarwitada, mõnel perekamal töölistel on ka kaks tuba. Wabriku walitsusele wõib tänuarweks panna, et ta töölistele toiduaineid, nimelt jahu, odawamini on katsunud kätte muretseda, kui harilik turuhind on. Muidu aga kaebawad töölistes, nagu pea igalpool, wõrdlemisi wäikese teenistuse üle kalli aja kohta. Wene rewolutsiooni lahtipuhkemisel katsusid ka siin töölistes mingit korraldust luua, milleks lähedal olew Paluoja alew hoogu andis, kuid kawatsused ei näi iseäralikku teguwõimu awaldanud olewat. Wabrikutööliste seltskonna elu wabal ajal leiab Paluoja wabrikus oma lahenduse.

Linakauba pearaskuseks tema wäärtuses on see, et ta hästi on wälja puhastatud, millepärast küll takku rohkem saab kui käsitsi harimisel, kuna linu ilma kütmeta — külmal puhastatakse. Wanadel „linarääglitel“, kes waremalt käsitsi töötanud, on jutujatkuks: „Ega see wabrikutöö kedagi parem pole! Läeb palju rohkem küljest maha kui käsitsi!“ Kuid käsitsi tegemise peale need ütlejad küll enam minna ei jaksa. Wabriku teeneks on igatahes, et segase sordi asemel selge sort saadakse. Sortide wahe muidu harilik, nagu meie maal wiisiks.

Linu tuuakse wabrikusse harimiseks ka mujalt naabri kihelkondadest, Karksist, Saarest 20—30 kilomeetrit ümberingi.

Linakaswatamine on paljudel põllumeestel vähemaks jäänud; kellel aga linasõbralik maa ja tarwiline pere, on ka wana külwimäära juures püsinud. Wabrik on töö hõlbu ja selle wäärtuse tõstmise mõttel asutatud, linakülwipinna laiendamist wabriku pärast ei ole mitte märgata olnud.

Wiljandi maakond.

Geograafiline ülewaade.

Wiljandi maakonda wõib Lõuna-Eesti südameks nimetada, sest ta asub Tartu, Pärnu ja Walga maakonna wahel. Kihelkondi leidub siin 9, nimelt Wiljandi linnakogudus, Wiljandi maakogudus, Kõpu, Suure-Jaani, Kolga-Jaani, Põltsamaa, Pilstwere, Paistu ja Tarwastu.

Põhjast lõunasse käib Wiljandi maakonnast 60—120 meetri kõrgune maaselg läbi, mis edela sihis laieneb ja kolmnurga kuju omandab. Teda kutsutakse Wiljandi weelahkmeks, sest et ta lääne, ida ja lõuna poole nõlwak on ja kolmele ilmakaarele weesooni saadab, nimelt Pärnu jõe lamemikku, Emajõkke ja Wirtsjärwe ning Asti järwe. Põhja-Eesti weelahkmest lahutawad teda Nawesti ja Põltsamaa jõe madalikud. Nawesti jõest põhja poole on maapind tasane, soone, temast lõuna poole muutub maastik, lahkudes siluuri paealalt astume dewooni liiwakiwi alale. Maapind kõrgeneb, läheb kuiwemaks ja kühmuliseks. Wiljandi weelahkme põhjapoolne osa on lawakõrgendik, millest nõod risti ja põigiti läbi käiwad. Aluseks on punane dewooni liiwakiwi. Olustwere jaamast läänepool asub seljandik, mis kirdest edelasse suundub. Olustwere ja Wiljandi wahel leidub lainetaw põhi-moreeni maastik, mille seljandikud põldudeks haritud, kuid nõod aasade ja soode all seisawad. Wiljandi ligidal näeme järsukaldalisi orgusid, mis suure Wiljandi algjõeorgu suubu-

wad. Weelahkme põhjapoolses osas on kõrgem koht Sürga-
were kõrgendik (134 m.) Siit ulatab silm selge ilmaga õige
kaugele vaatama. Kuus kirikut paistawad ümbruskonnast
siia ära. Weelahkme jagab põhja- ja lõunaosasse Wiljandi
järwe algjõeorg, mis õhtupool asuwat Pärnu jõe madalikku
idas seiswa Wirtsjärwe ning Emajõe madalikuga ühendab.
Algjõeorg algab Wana-Tännassilmas, jättes orusuu ja Wirts-
järwe waele liiwase madaliku. Uue-Tännassilma kohal teeb
org käänaku põhja ja wõtab siis järsku sihi edelasse. Selles
orus asetseb kõrgete maaliliste kallaste wabel $5\frac{1}{2}$ kilomeetri
pikkune ja $\frac{1}{2}$ kilomeetri laiune Wiljandi järw. Niihästi jär-
wel kui ka temast wäljajookswal jões on wördlemisi järsud
kuiwad kaldad, nagu oleks siit kord mõni hiigljägi läbi
murdnud ja maaselja läbi uuristanud. Ja tõesti näib lugu
nii olewat, et muistsel ajal, pärast seda kui paksud manneri-
jää kihid olid ära sulanud, suured weehulgad siit läbi woola-
sid. Siis ei olnud siin mitte weelahet, waid hiigla woolus
murdis teel risti eesolewa maaselja läbi ja saatis oma wee
Wirtsjärwe poolt tulles, Pärnu lahte. Hiljem on wesi alane-
nud, kuid oru põhja otse weelahkme kohale jäänud sügawasse
auku ilus järw järele. Et meil siin algjõeorg ees seisab, seda
tõendab kitsas kuru keset enam ehk vähem tasast maaselga,
samati ka selle kuru järsud kõrged kaldad, mille peal põhjas
Wiljandi linn, lõunas Närskä talu asub. Wõhma ümbruses,
natuke maad dewooni ja siluuri kohtamise joonest põhjapool-
leiti Kullamaa talu krundil mitu tükki tinaläiget. Paes eneses,
mis siin 4 meetri sügawusel paljastub, kõrwalollusi ei ole,
kuid tinaläiget saadi pae peal leiduwas lahtises liiwakihis.
Kolga talus leiti tinaläiget niihästi lahtises liiwakihis, kui
ka põhikihis. Siin peituwad paelõheded tinaläike osakesed
mitmekesises kujuk ja suuruses.

Lõunapool Wiljandi algjõeorgu kõrgeneb weelahe uuesti
ja laieneb wastu edelat. Wiljandist kilomeetrit kuus eemal leiame
S i n e a l l i k u jaama lähedal esimese kruusa ja liiwaseljandiku,
mille hari üles alla lainetab. See on S i n e a l l i k u mägi, samani-
melise ilusa sinise, weelise järwekese serwal. Kruusamäe kõrge
loodepoolne ots kukub kolmele ilmakaarele järsku alla, piiratult
wäikesest järwekesest ja soosest heinamaast, millest Sinealliku

ojake läbi jookseb. Kokkuseade poolest osutub seljandik oosiks, mille tipul wanasti Eesti maalinn seisnud. Seljandik laugeb lõunas, läheb pika kõrgendiku ribana üle Loodi Paistu ja Aidu poole, kus ta kaheks haruneb, ühe seljandiku Tarwastu, teise Kärstna sihis wälja saadab. Tarwastu poole minewal on tõus järsum ja kulmineerib Holstres, kus ilusa mäekingu moodustab. Kärstna sihis kergib maapind aeglasemalt, kuid järjekindlalt. Me rändame wiimati nimetatud lamedaharjalisel ja liuhkaküljelisel maaseljal, mille kõrwal orgudest kergiwad wähemad maakünnised. Maaselg tõmbub kitsaks ja kõrgeneb Anikatsi küla all, 32 klm. Wiljandist, kus ta Anikatsi mäe nime kannab. See kujutleb põhjast lõunasse suunduwad seljandikku, mis laskub liuhka lõunasse Weisjärwele, põhja ja idasse aga kaunis järsku. Keerutaja tuuleweski kohal tõuseb ta 124 meetrit üle merepinna. Seljaku kokkusead osutub peenikese kruusa ja sawi seguks, osalt ka puhtaks kruusaks. Kogu Anikatsi seljandikul asuwad jõukad talud nõlwakate, weerjate põldudega, mis iseäranis häid kartulid kaswatawad. Anikatsi selgroog on metsast paljas, kuid ta lähedal kummagi küljel on igal talul oma metsa salk ja wõsastik karjamaal. Anikatsilt awaneb lai waade Tarwastusse, mis õige madalal näib asuwat. Umbes paari kilomeetri wõrra idapoolle rännates tuleb läbi põhjast lõunasse suunduwa oru minna, siis tõuseme teisele maaseljale, mis Kärstnamäel oma tipule jõuab. Mägi asub nõndanimetatud kabelimetsa serwal ja on harwade puudega piiratud. Järsk kõrgus kergib lähema ümbruse pinnalt 8—10 meetrit, kuid ta absoluutne kõrgus on 134 meetrit, seega esineb ta Lõuna-Wiljandi-maa kõrgema punktina. Maapind on siingi kruusa- ja sawisegane ja wiljakas, kuid järskude nõlwade pärast metsa alla jäetud. Ilusas kuusemetsa kurus asub wäike raudkiwist hoone ja ta ümber hauad — Anrepite matusepaik. Koht on ilus, mets waigulõhnaline, meelitab puhkama ja ümber waatama. Kabelimetsa kõrwal olewalt järsult mäekünkalt wõib näha, kuidas tulnud Wiljandi tee mööda seljakuid metsade ja põldude wahel hiiglamao wiisil lookeb, ainult tükati kuhugi nõkku kadudes; sealsamas walgendab üle metsade Paistu kirik, kuid kauge waade awaneb ida sihis. Silm peatab esmalt

Tarwastu kiriku peal ja üle Tarwastu peegeldab Wirtsjärw tumehallis metsaraamis; järwe tagant näed üsna selgesti Rannu ja Puhja ära ja kaugel, kaugel kagupoole silmapiiril kergiwad läbi uduwine üles Sangaste ja Otepää mäed. Maastik loob ülewa, rahustawa meeleolu. Kogu Wiljandi weelahkmel on ebatasane, lainetaw pind. Korratumalt järgnewad siin üksteisele vähemad ja suuremad seljandikud, lawakõrgendiku taolised liuhka serwadega tasandikud, siin jälle järsukaldalised kingud, mida kenad orud üksteisest eraldawad. Orgude laius laseb muisteagist weerikkust aimata, millest siin ja seal nõgudesse järwed järele jäänud. Mõnedel neist, nagu Sineallikul, on selge wesi, teised on soostumas ehk juba sooks muutunud. Künkline ja nõlwak maapind Wiljandi weelahkmel jõutab põlluharimist ja luharikkad orud karjakaswatamist, sest maapinna alaline tõus ja lang tagab igalpool korralikku niisutust; wesi pääseb kergesti liikuma, saab peale ja ära joosta. Kumeral kallasmaal wahelduwad toredad wiljapõllud metsasalkadega.

Suurem jõgi Wiljandi maakonnas on Põltsamaa jõgi, mis põhjapoolt tulles ennast Pedja jõega ühendab ja siis Emajõkke langeb. Keset maakonda läigib $5\frac{1}{2}$ kilomeetrit pikk Wiljandi järw kõrgete ja toredate kallaste wahel. Hommikupoole saatis järw kewadisel ajal wett Tännasilma jõkke ja õhtupoole Päre jõe kaudu üldalati Aliste jõkke, mis Öisu järwest läbi jookswa Kõpu jõe enesega ühendab ja siis Nawesti jõkke woolab. Wiimane on aga Pärnu jõe suurem haru. Wanal ajal olid need jõed lootsikutele ja lotjadele käidawad. Siis wõidi weeteed mööda Pärnu linnast Pärnu-, Nawesti-, Aliste-, ja Pärejõe kaudu Wiljandi järwe sõita, siit Tännasilma jõe kaudu Wirtsjärwe, sealt Emajõe kaudu Tartu, sealt Peipsi järwe ja Narwa jõe kaudu Narwa ja Peipsi järwe ning Welikaja jõe kaudu Pihkwasse jõuda. See oli tähtis kaubatee Lääne-Euroopa ja Wenemaa wahel. Aastasadade jooksul jäi wesi jõgedes vähemaks, Wiljandi järwe pind alanes, temast wäljajooksew Päre jõgi ei suutnud enam lotje kanda, ja Wirtsjärwe poole minew Tännasilma jõe haru ummistus paiguti ära. Nii kadus kallis kaubatee. Aastast 1818 peale katsuti Tännasilma jõest Wiljandi järwe kanaali kaewata ja Pärnu jõge ning ta harusid laewa-

sõidule kõlbawaks teha. Aga tööjuhataja inseneri Lwowi surma järele jäi tähtsa weetee uuendamine seisma; kanaal on ammugi kinni kaswanud, ainult mullawallid tähendawad tema kaldaid. Lõuna-Wiljandimaa suurem weesoon on Suislepa-jõgi, mis Weisjärwest wälja tuleb ja Wirtsjärwe woolab. Nimetada wõiks ka weel Tarwastu jõge ning meele tuletada, et ka Parika järw ojakese abil Wirtsjärwega ühenduses seisab.

Wiljandimaa läbistikune temperatuur on jaanuarikuul $7,7^{\circ}\text{C}$, juulikuul $+17,2^{\circ}\text{C}$, seega sooja ja külma äärmuste wahel jällegi laiem kui Pärnus, ja meie näeme, et ilmastik weelgi kontinentaalsemaks on muutunud. Kõige rängemad wihmasajud langewad siin juulikuusse, kuna sügiskuudel sademete hulk tuntawalt wäiksem on. Elanikka asub läbistikku $22,2$, linn ühes arwatud $24,1$ — hänge ruutkilomeetril. Rahwas on loomu poolest agar, iseteadlik, kainelt mõtlew, suureline ja uhke, kuid sealjuures alalhoidlik. Alalhoidlikkus on otse saatuslikult koolide käekäigu peale mõjunud, sest koolimajad, mis 30—40 aasta eest ehitajatele au tegid, ei wasta ammugi enam käesolewa aja nõudmistele.

Wiljandi maakonna pind on suuremalt osalt sawine ja väga wiljarikas, millest maa ka wilja andja nime sai. Aluspõhjaks on Wiljandimaal kaalirikas punane dewooni liiwakiwi. Rammusa, wiljarikka sawimullase maapinnapärast wõiks seda õnnistatud nurka Kesk-Eesti põldmaaks nimetada, sest et kasutoowat pinda siin rohkem on, kui kuskil mujal. Nimelt seisab siin 19% kogupinnast põllu all, just niisama palju on ka heinamaid, samapalju ka karjamaid, kuna kõlbmatu maaosa 18% wäärib. Suured rabad nagu Kuresoo ja Öördi laiutawad endid Pärnu maakonna piirini ja on Pärnumaa rabastikule otsekoheseks jätkuks, kuna Parika soo samanimelise järwega Wiljandimaa weelahnme idaserwal asub. Headuse poolest seisawad Tarwastu, Wiljandi kihelk. Pilistwere ja Põltsamaa põllud eesotsas. Põllumaa on sügawa pruunikasawise põhjaga, kohew ja wiljarikas, kaswatab nisu, otri ja häid linu. Põllumehe sissetuleku allikaks on eestkätt linakaswatus, ja lina on ammusest ajast saadik siin tähtjaks maasaaduseks. Linadest saadud rahaga osteti waremalt talud päriseks, ja raha awas Sakalamaa põllumeeste ärksamatele poegadele tee ülikooli pingile. Keskmine

talu saab aastas 7—10 kaalu puhastatud linu. Teine suurem sissetuleku allik on hobusekaswatus. Keskmine talu peab 3—4 hobust, kelle hulgast aastas vähemalt üks ära müüakse. Et ristikkeina ohtralt külwatakse, peetakse siin ka rohkesti sarwloomi, kuid iseloomulik on see, et piim [ja wõi wõrdlemisi wähe otsekohest sissetulekut annab. Enamasti kulub piim omatarwituseks ära, wäljawiimine on korraldamata ja wäikest Wiljandi linna wõiks üks kihelkond ära toita. Waadetakse nagu leitud raha peale, mis piima ja wõi müügist saadakse, kui just mitte ühispiimatalitust ligidal ei ole. Mulk ei armasta turul wõinaeltega kaubelda; raha sissewõtmine olgu suurewiisiline — nii umbes kümmetuhat korraga.

Wiljandimaa põllupind suudaks hoopis rohkem produkte sigitada, suudaks maad enam õitsewamale järjele tõsta, kuid saadustel puudub wäljaweo wõimalus. Saamatu kitsarööpaline täidab ainult kõige hädalisemaid wäljaweo nõudeid. Talwisest wäljaweo produktidest on kõige silmapaistwamad tapetud sead, 10—12 puudaseks nuumatud. Liha läheb suuremalt jaolt kitsarööpalist mööda Tallinna, kus ta hindade peale otsustawalt mõjub. Wiljandimaal on peremeeste hulgas palju eeskujulisi põllumehi, kes iseäranis karja eest hoolt peawad. Talude laudad on siin tihti lahedamad kui elumajad. Wiljandimaa häid hobuseid ostetakse riigi hobusewäe tarbeks. Palju noorikuid ja neiusid oskawad väga ilusat wammuseriit, kalewit, pukskini ja ehtsaid laudlinasid kududa, mis wabriku töödega julgesti wõiwad wõistelda. Suurematest tööstuse paikadest nimetame Wiljandi tikuwabrikut, linaketramisewabrikut ja Rõikal töötawat willawabrikut. Maakond on ka tähtis oma rahwa ja ajaloo pärast, sest siin elasid wanal ajal südid sakalased, kes kõige wahwamini wabaduse eest wõitlesid. Siin elas, wõitles ja langes Paala lahingus (1217. a.) eestlaste tähtsam wanem Lembit. Sakalaste järeltulijad on praegu agarad wõitlejad haridusepõllul. Suur hulk eestlastest, kes kõrgema hariduse osaliseks saanud, wõiwad Sakalat oma kodumaaks nimetada.

Maakonna walitsus asub Wiljandi linnas. Millal Wiljandi asutati, seda ei tea keegi. Kui saklased 700 aasta eest meie maale tulid, siis leidsid nad Wiljandi järwe äärest tuge-

wa linna eest, mida Viliendeks hüüti. Aastal 1211 langes linn kuuepäewase piiramise järele sakslaste kätte. Nad asutasid Eesti linna asemele wäga kindla lossi, mille kõrwa aastate jooksul perekas linn tekkis. Wägewa ordumeistri Wolter von Plettenbergi ajal oli Wiljandis 6 kirikut, kõik majad kiwist ja linnal 30—40 jalga kõrge müür ümber Wiljandi kaupmehed saatsid määratuma hulga wilja ja linu ja muud kaupa ilma wahemeesteta wäljamaale. See oli Wiljandi õitseae. Joann Hirmsa wäepealik Kurbski laskis 22. juulil 1560 Wiljandi puruks. Lossiülem Fürstenberg sattus wenelaste kätte wangi. Ainult neli kodanikku, kes wangiwõtmise eest ära põgenenud, said luba linna waretetele elama asuda ja uut linna ehitada, mida aga järgmised sõjad jälle maaga tasa tegid. Terwelt 12 korda on Wiljandi linn ära põlenud. Pärast Põhja sõda tuli ka Wiljandile wiimaks rahuaeg; aga lossi peremees, kes pärast lossi häwitamist wäikeses madalas puumajas elas, mida pilkamiseks lossiks hüüti, luges linnarahwast oma teolisteks. Kodanikkude proudad pidid oma wokkidega Wiljandi mõisas willu ja linu ketramas käima. Sellest teorjusest wabastas neid keiserinna Katarina II, kes linnale pealegi paremaks edasisaamiseks Wiiratsi mõisa omanduseks kinkis. Siis hakkas linn kosuma. Aga nii suureks ja tähtsaks pole ta mitte enam saanud, kui ta orduajal oli. Praegu on Wiljandis umbes 800 maja ja 8000 elanikku. Uhkest lossist on ainult wareded alale jäänud.

Kui kuulus rahwamees Jakobson Wiljandis „Sakalat“ wäljandis, oli see wäike linnake Eesti poliitilise elu keskkohaks. Kohalik põllumeeste selts awaldas elawat tegewust, ehitas endale selle aja kohta awara ja uhke seltsimaja, pani iga aasta suuri põllu- ja käsitöö näitusi toime, millest laialt osa wõeti. Uuemal ajal on Wiljandi wäiksete maalinnade hulgas tööstuse poolest hakanud silma paistma. Siin tehti tuletikke, masinaid, kedrati linu ja koeti linast riidet. Wiimast tööstuse haru on sõda weelgi elustanud. Põllumeeste ja töösturite juigest ettewõtlikkusest kõneleb see, et 1920 a. Wiljandis Eesti suhkrutööstuse aktsiaselts asutati, mis suhkrunaeri kaswatamist püüab tõsta ja tooreid saadusi Türi-Allikul suhkruks ümber töötada.

Wiljandi maakonna põhjapoolse osa keskkohal on Põltsamaa alev. Siin seisab veel wana loss, mis 1270. a. asutatud ja pärast mitu korda üles ehitatud. Orduajal oli Põltsamaal peale 3000 elaniku, nüüd umbes 2000. Teised alewid Wiljandi maakonnas on: Suure-Jaani sealse kiriku juures (1100 elan.) ja Mustla alev (700 elan.) Tarwastu lähedal. Olustwere mõisas asub esimene Eesti põllutöökool.

Wiljandi waremetel.

Juba on sügis Ilmad on veel kaunis soojad, aga ööd toowad halla ühes ja wahtrad on tume-punased. Niisugusel päewal on hea üksinda puude all hulkuda. Lehed keerlewad su pea ümber ja sahisewad jalge all. Maetakse kewade lootust.

Wiljandi lossi waremed.

Suwel armastad seltskonda — üksinda on igaw. Kõik on siis täis jõudu ja elu ning igatseb seltsi järele. Suwel on hea sõbraga metsa all kõndida. Sügisel aga igatsed üksildust. Su kaaslane, kui ta ka su sõber oleks, segaks su mõtteid, ja sa ei saaks ühes tunda loodusega, sa ei saaks oma hinges kinni püüda seda magusat walu, mis karge ja

waikne, selge ja karske sügispäew eneses peidab. Niisugusel päewal otsin waremed üles, sest siis saan nendest kõige rohkem aru. Kewadel kutsuwad helid, mis puiesteedelt kõlawad, ehk meelitab ööpik, kes Walu-oja ääres laksutab, sügisel on ainult waremed minuga, ja ma olen nendega rahul.

Seisan mäe weerul. Pahemat kätt wäike linn oma waikse eluga, paremat kätt seisawad tummad müüritükid; näib nagu mõtleksid nad sügawat mõtet, lootuseta mõtet. Mu ees, oru sügawuses, üle kraawidest risti-rästi punutud heinamaade, laotab end järw laiali ja hiilgab kui külm teras. Järwe tagant paistawad lehtpuude salgud, talud sammeldanud katustega, eemal telliskiwifabrik punase korstna ja majadega ning üle selle kauguses üksik lumiwalge kirkutorn. Aga mis eemal, seda piirab metsade wiir ja sinine udu. Järwel ei näe ühtegi lootsikut. Wahel on neid mõni, aga täna ei näe ühtegi. Linnast kostawad üksikud hääled ja segawad mu rahu. Pöoran ümber ja lähen põlisest tammest mööda, siis wiljaaidast, millel kiwipostidega ulu-alune. Aidal on mitu ust ja igal uktsel on all kassi jaoks wäikene neljanurgeline auk. Arwan, et see ait wäga wana wõib olla. Siis lähen madalast puu majast mööda, mis niisama wäga wana. Hallid seinad, rohelisteks wärwitud aknaluugid ja laastkatus, mis tükati parandatud. Maja seinu mööda roomawad metswiinapuud, luuderohi ja tapud üles. Sügis on nende lehed kollakas-rohelisest kuni purpur-punaseni wärwinud. Aknad on paljude ruutudega, nagu wanade ehituste juures kunagi. Üteldakse, et maja waremalt mõisa-herberi aset täitnud, nüüd walgendab kahekordne kiwist herber üle porise tee puude wahelt.

Üksik pink pihastanud jalaka ääres . . . Siit jooksewad mitmed teerajad kui ämblikuwõrgu südamest üks ühele, teine teisele poole laiali. Istun pingile, ehk mul küll kedagi ei tarwitse oodata. Seljataga on järsk kallak, kuhu nime-tähti ja üksikuid sõnu löigutud. Tulewad kolm poisikest ja pööravad sawikalda poole. Olen kindel, et nad päklikid lähewad otsima; sarapuu põõsastikuga on eemal terwed oruküljed kaetud. Mind ei pane nad tähele, sest et mind kallak warjab. Aga neil ei näi ruttu olewat. Sawikallaku kohale jõudes peatab suurem poiss teisi.

— Oodake! — hüüab ta. — Siin on pink, ma räägin teile sellest pingist: Uueaasta öösel tuleb selle pingi juure wanamees, tugew hallihabemega wanamees, ja tal on lai mõök käes. Ja kui ta pingi peal mõnda näeb istuwat, küsib ta sellelt: „Kas lossi juba ehitama hakatakse?“ Pingil istuja wastab: „Juba hakatakse, wanakene!“ Häda

sellele, kes ees teistwiisi kostab, wanakene lööb tal mõõgaga pea maha.

Teised poisid küsiwad hirmunud häälel, millest aga erutatud uudishimu wälja kõlab, et kas ta teaks neile ütelda, kelle käest wanamees nõnda küsinud. Aga poisid lähewad orgu mööda edasi ja ma ei kuule, mis esimene jutustaja küsi-jatele wastab.

Poisid on läinud, endine waikus mu ümber. Wahel harwa kõlab mõisa poolt kukkede laulmine ja kuiwad langedud lehed kõlisewad, kui oleks nad metallist. Mööda kõn-niteed tuleb mu poole wanamees. Tema hall habe walgub puude wahelt ja tugew kepp on tal käes. Mulle tuleb wanamees meele, kellest poisid jutustanud. Aga see pole see: ma tunnen seda meest, ta on hea wanakene linnast. Sügi-sel armastab ta tasahiljakesi waremete puisteel kõndida ja langenud oksid teelt kepiga kõrwale pilduda. Ta läheb mi-nust mööda, ega waatagi mu poole. Aga huuled on tal kõwasti kinni surutud ja silmadest wilgub elu-sügis. . . . Aga kaugemale kutsuwad mind kolletama lõõnud jalakad. Ma lasen ennast siledatest teeradadest edasi juhtida — üks-kõik, kuhu nad mind wiiwad. Südames on imelik rahu, kui pärast pikalist ja kibedat nutmist.

Puistee . . . Seda kutsutakse „mõttetarkade puisteeks“. Jah, siin istudes wõiwad mõtted selgineda, sest need puud on ise palju mõtelnud. Elatanud on nad. Põhjapoolne külg on neil sammeldanud ja ise on tühjad ja kõmawad, peida-wad enestes öökullisid ja kewadel lõpmatu hulga muusträästa pesi. Kuid koore all woolab neil nooruse mahl, ja nad ei mõtlegi weel surma peale.

Aga nüüd waremete eneste juure, nemad ju mu siia meelitasid. Kuid siingi peatad silmapilguks, kui kusa-gilt puude wahelt oru sügawusest tükk sinetawat järwe wastu waatab. O, neid waremeid! Aastasajad teid ehitasid, aastasajad lõhkusid, aga siiski olete tunnistajatena meie aegadesse kestnud, et nende tööst kõnelda, kes teid ehita-sid. Meie wäiklane aeg niisuguseid ehitusi ei tunne. Mind ei huwita see sugugi, kes teid on ehitada lasknud, kas roots-lased wõi sakslased, kuid ühte ma tean — meie esiwane-mate käed on kiwi kiwi peale tõstnud.

Nüüd hakkawad need juba lagunema. Kiwi kiwi jä-rele pudeneb müürilt ja iga aasta wiib enesega wanaaja mälestusi orgude sülle. Kuid nüüd kaswab teine töö ja see on seal eemal wäikeses linnas. Seal wõideldakse hariduse ja kultuuri walguse abil ning wanast muistsest kultuuri-kän-nust, mille juured kord selle lossi südamesse ulatasid, on

nõrk wõsukene jäänud, mis weel kiiremini närbub, kui need müüritükid pudenewad. . .

Lossiwäraw. — Raudne wäraw oli siin ees, nii kujutan ma enesele ette. Arwan, et see ainus wäraw ei olnud, neid oli weel eelpool, kuid nendest pole midagi järele jäänud. See wäraw wiib lossi südamesse. — Kes teab, — mõtlen — ehk sõitsid sellesama wärawa alt, kus praegu seisab, kuulsal Toomapäewal Sakala meeste uhkus, tugewad noored mehed, wiljakottidesse peidetult läbi, et priiust tagasi tuua. Aga nad surid wiimseni — naise äraandmise läbi. . .

Seisatan lossiõue südames. Imelik rahu mu ümber ja hinges. Sügise päike waatab läbi õhukese pilwewine ja püüab asjata rusuwale pildile meelitusi sosistada. Üksikud müüritükid tuletawad wanainimese hambutumast suud meele, kus ainult weel mõned tüükad järel. Ja ometi — kord tõstsid need müürid uhkelt oma selga ja kiwidega sillutatud lossiõuet mööda ratsutasid raudriides rüütlid. Rasked wärawad lasti walju mürinaga kinni ja laskesillad tõsteti kettidega üles, et kutsumatu külaline neid õõseti tarwitama ei pääseks. Aga all rõsketes keldrites, paksude müüride taga, nutsid ja kiristasid hambaid wangid ja orjad, kiristasid hambaid ja surid, kuna lossis toored kired pidu pidasid. Nagu kurb pilge kõlab see kõik nüüd. Nüüd on neid keldrid weel waewalt tunda. Rohtunud on nad unustatud prügihunikute all ja noored kaswad suruwad oma juured nendesse ja lõhuwad neid.

Munk — nõnda kutsutakse ühte müüritükki — on ennast otseti raske kepi najale lasknud. Ka tema on wäsinud ja ootab surma, kuid järwe poolt waadates piilub ta tusaselt linna poole. Aga ma loen tema tummast suust meeleheitlikka sõnu, mis aeg sinna kirjutanud: Nõnda kaob kõik, kõik kaob nõnda! . . .

Mu seljataga langeb müüriilt tükk lupja maha. Ehmatan. . . Kes teab, ehk ei olnud see lubjatüki langemine, waid mu seljataga seisab wast wanamees, kel lai mõök käes. Kes teab, mis ma talle wastaks, kui ta mult lossi-ehitamise üle aru päriks, sest ma ei ole mitte lossi ülesehitajate hulgast. Aga need on kaks-kolm hakki, nad on müüri tala-aukudesse pugenud ja nokitsewad sealt lupja maha.

Ed. Schönberg.

Sakala loodus ja rahwas.

Wiljandimaa poegade põllumehelik iseteadwus, üleoleku tunne ja „mulgiline“ rahwuse uhkus kaswab parema põllupinna wõimul ja suurte talude kõikeandwa majapidamise toetusel. Wiljandimaa talupoeg teab, et põllumaa kuskil nii rikkalikult tööwaewa ei tasu, näeb, et majapidamisest hulk saaki üle jääb, mis weel teisigi toita suudab.

Wiljandi ümbruses riiwab silm werstade ulatusel lokkawaid, toredaid wiljapõldusid. Wõtku waewaks keegi wäikeselt kõrgustikult, kus Paistu kirik asub, kodumaa looduse ilu kenal suwepäewal silmitseda: 12¹/₂ kilomeetrit kuni Wiljandini ulatab pilk üle maa, mis põllumehe silmale alles wõib rõõmu teha. Midagi looduslikku wägewat, jõuduawaldawat on sellés waatepildis. Nagu oleks mingi hiiglajõud paiguti tasase maapinna siin aastatuhandete eest kord määratunute lainetena õõtsuma pannud ja siis silmapilkselt lained kindlaks maaks muutunud. Libamisi, nagu wägewad merelained mitmesugusel kujul, langeb ja tõuseb maapind — kujuneb orgudeks, mäeseljandikkudeks, küngasteks. Mäe nõlwakuid igalpool kattew wiljawaip, heleroheliselt kullakarwalisele wärwile üle minnes, loob aruaasade tumerohelise põhiwärgiga ühinedes kord pehme, meeldiwalt kokkukõlalise wärwitoonide wahelduse, kord kauniste ja karskete joonte kontrasti.

Järwed ja järwekesed tumeroheliste heinamaade kallastel orgude põhjas paistawad meile silma nagu muistsete kangelaste poolt kaotatud hiilgawad teraskilbid, ajahambaist rikutud äärtega. Nende kallastel asuwate metsasalkade ilu peegeldub sügawsinises weekogus. Maastiku taimeline mitmekesisus ja wõrdlematu wärwiküllus, otse eksootiline ilme peitub suurel osal tema kenades metsasaludes, mis kord kõrgematel mäekühmuldel mustjas-tumedalt sinades nagu saarestiku pildi sünnitawad, kord orgudes, kord mägedel suuremate segametsa kogudena wägewaid põllulagendikka tumeda horitsondina piirawad. Rahuline ja suurejooneline ilu nagu wanade meistrite maastiku pildidel esineb Sakalamaa looduses. Kõrgemalt mäekünkalt kergib silmade ette kriitwalge müüride ja torniga maakirik rohelise katuse all nagu pruutehtes mõrsja, kelle pead mirdipärg katab.

Liugleme paadil Wiljandi järwe pea wiie kilomeetrisel weekogul. Järw kõrgete kallaste sängis pakub kauni pildi. Kõrgemal, parempoolsel kaldal paistawad wanad lossiwaremed, endise wägewuse tunnistajad. Põliste lehtpuude puiestik ümbritseb tema tugewaid wallikraawisid ja kord kuulsaid kantsisid, kus raudsel Saksa rüütlite wõimuajal neljasaja suurtüki suud waenlast ähwardasid. Wähe kaugemale kirde-

pool asuvad linnakese majad tihedas kobaras järve poole kalduwal mäenõlvakul nagu mitmekarwalised wärwitäpid maalikunstniku käsilaual. Teiselpool järve, kumeral kallasmaal wahelduwad toredad wiljapõllud metsasalkadega.

Wiljandimaa metsasalude, nurmede, aasade kenamat pilti wõib näha, kui Sakalamaa pealinnast kilomeetrit wiis lõunapool Siniallika pooljaamast maha astume ja jalgsi mööda

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Tarwastu mulgid.

kõrget mäeharja Paistu poole hakkame sammuma. Pikkamisi ronime esiteks mäeseljale, kust kõige paremat lubjakiwi weetakse; pahemal pool helgib Siniallika järve hõbeselge pind päikese käes, paremat kätt metsasalkade wahel heinamaad, üle metsalatwade Wiljandi poole waadates paistawad jällegi ääretumad wiljapõllud, kust suur postmaantee loogeldes läbi lõikab.

Põllumaa on siin enamasti sügawa pruunikassawise põhjaga, kohew ja rammus, kiwidest puhas. Kõige rammusamad, kenamad põllud on Wiljandi mõisal, kõige paremad heinamaad aga Öisu mõisal. Talud on keskmiselt hulga suuremad, kui kuskil mujal Eestimaal, selle juures leidub kõlbmatut maad hoopis wähe. Talud, millel 50 tiinulise krundi juures 20—25 tiinu põldu, pole siin haruldused. Iseloomulikult ei awalda aga elumajade wäljanägemine wiljarikka põllupinna mõjul pea mingit eraldawat ega ettetükkawat uhkuseajamist. Hallide seintega ja pilpakatustega tüsedad tüübilised taluhood, enamasti rehealusega koos; üks korsten kiwist, teine puust. Talumajades leidub wõrdlemisi palju tubasid. Nendest eraldatakse mõned puhtama, püha-päewase elamise ja wõõraste wastuwõtmise otstarbeks. Tööpäewal katsutakse ainuüksi igapäewase elamise jaoks määratud ruumidega läbi ajada. Isegi muusika riistad — klawerid — ei puudu paljudes taludes. Kõik ilustused kannawad tüsedat, wastupidawat laadi. Mis aga Wiljandimaa talusid iseäranis meeldiwaks, ligitõmbawaks teeb, neile kultuurilist muljet annab, on rohke wiljapuuaedade hulk elumajade juures. Harwa näeme talu, kus korraldatud rohuaed puudub. Wiljandimaa talupoeg waatab rohuaia kui kasutoowa sissetuleku allika peale, sellepärast tõmmatakse suured maatükid rohuaia alla: mõmedel taludel 3—5 tiinu. Tung elumaja ümbrust puudega ilustada, on siin ilutundest ja elumõnususest wälja arenenud ja otse tarwiliseks saanud. Talude juures leidub isegi puiestikka, kruusaga kaetud jalgteedega. Kõige kenam rohuid puutus silma Põistu kiriku lähedal, kus peremees rohuaiast oma kümmetuhat marka aastas sisse wõtab. Rohuaia all oli 12 tiinu maad. Niisama kenu rohuaedu näeme ka Kaarlis, kus talumajad suure maantee ääres paksudest rohelistest aiapuhmastest nagu wäikesed mõisad wälja paistwad. Mõõda teed sõites paistab rammus puuwili hästi haritud wiljapuude otsast isuäratawalt silma. Wiljandimaa talumaja waatab wälja oma hallide seinte ja katusega, oma puhtate akende ja walgete kardinatega, sirgete wiljapuude ridade ja leherikka saare ning wahtra tüwide wahelt jõukalt ja meelitawalt, nagu tahaks möödaminejale ütelda: „Maa terwitab sind! Siin näeme kodumaa produktiivset eluwõimu ja põllumehe põlist rikkust ilusamal kujul.

Wiljandimaa peremehe wäljaastumises esineb iseteadwus, omapärane, pea keskaja feodaali iseseiswus. Kuid lihtsus riietes ja kommetes on üks mulkide iseloomu siimapaistwamatest tundemärkidest. Pea kõigil on ühesugused wammused kodus koetud riidest, säärega saapad, talwel muutmatu läki-läki peas — kantakse enamasti kõrwad maas.

Suwel on neil laiaäärtega kaabud ehk mõni lihtsam peawari. Mulk armastab oma waadetega, arwamistega, olgu kodus, linnas wõi raudtee wagunis mehiselt ja iseseiswalt wälja astuda. Rahuline toon, külmawereline seisak, pisut iroonilise ilmega kindlad näojooned imponeeriwad uskumapanewalt. Laias saanis wõi tugewal wankril, tore hobune ees, tuleb sulle mulk teel wastu, tüsedalt ja sirgelt, nagu brongskuju keset sõiduriista istudes ja piitsa õla najal kõrgel hoides, imeb jämedat sigarit ja wahib nagu kindral sulle otsa. Pistab siis läbi hammaste: Tere noorherra! kuuldawale, nagu oleks hobust nõõtanud. Wiljandimaa talupoeg armastab häid

Eesti Rahwa^mMuseumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Kasemets Tarwastus.

hobuseid pidada, armastab head sõitu teha. Talwel istub ta oma-laias pulgelises saanis, kuhu terve perekonna wõiks mahutada — saan on lihtne, kuid saanitekk olgu tore — ja laseb hästi söödetud hobust traawida. Hobustega sõitmine on siin omapärane lõbusport, sõidetakse isegi paarkümmend wersta kaugele pidudele.

Wiljandimaa taludes armastatakse tüsedat, ühtlast talupoja toiduküllust ja laialdast wõõraste wastuwõtmist: kutsutakse wiis wõõrast, aga kehakinnitust walmistatakse kümnele. Rahwuslist kama mujal Eestimaal palju ei tunta, arwatakse koguni, et ihsad mulgid sellega teenijaid näljutawat — kama

olewat selleks otse wälja mõeldud. Siin ei lähe ükski heinategu ega ülepea mingi suwine töö ilma kamata korda.

Alalhoidlikkus on mulkide iseloomu peajoon — see mõjub otse saatuslikult koolide käekäigu peale. Koolimajad on enamasti wanemad ehitused, kuid ei täida enam aja nõudmisi. Õpeabinõud puuduwad ja õpeabinõude puudusel muutub õpetamine kuiwaks ja elutumaks. Kuid keskmises ja kõrgemas hariduses sammub Wiljandimaa siiski teiste maakondade ees otsas. Talutarest wõrsunud haritlaste rohkus on tegur, mille toetusel eestlaste iseteadwus just Wiljandimaal kõige rohkem on wälja arenenud.

Nõrgameelsete ja langetõbiste asutus Jämejälal.

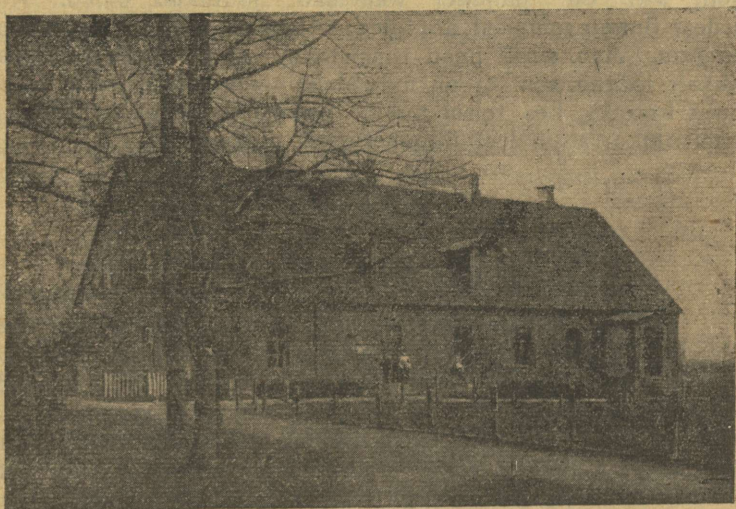
Jämejala nõdrameelsete ja langetõbiste maja on Wiljandi linnast umbes paar kilomeetrit eemal. Seks on Jämejala talu ära ostetud, kuhu asutus, mida nüüd riik ülewalpeab, asendati. Ta algas oma tegewust 1896 aastal, nelja haigega ja pea kaswas haigete hulk 90 peale.

Warsti peale sinna jõudmist läksime haigemaja sisemist elu waatama. Ma ei tea, kuidas neid tundmusi pean kirjeldama, kui rõõmsast hõiskawast linnast järsku niisugusesse elusse sattusin. Nõdrameelsete haigemaja on niisugune asutus, mida kõik inimesed ei söanda waadatagi, nii põrutawalt mõjub ta närwide peale. Läksime esmalt naisterahwaste jaoskonda. Naisterahwad elawad uues majas, mis õige suur, ruumikas on ja milles puhtuse eest suurt hoolt on kantud. Seal need on, need lollikesed, kes terweks eluajaks meie mõtteilmast on lahkunud, kellel hing on, mida meie wahest enestele ei oska ette kujutada. Kui sa nende juure tuppa astud, siis tulewad mõned sulle wastu, aga nad waatawad niisuguse iseäralise, teisest ilmast päritolewa pilguga su peale, et tunned, kuidas midagi külmust, midagi wastumeelset su südamest läbi käib. Seal eemal istuwad mõned pingil, mõni waatab su poole ja naeratab. Aga sa näed, et see hullu inimese naer on ja sa ei suuda ikkagi enesele ette kujutada, mis ta selle juures mõtleb.

Ilm oli sel päewal wäga kena, sellepärast olid haiged ka hulgani õues, millel kõrge plank ümber tehtud. Nad käisid õues edasi tagasi, nagu oleks midagi otsinud, teised lamasid kummuli päikese paistel. Päikesepaistest pidawat nad ülisuurt lugu. Jah see on weel õnnistatud anne, mille eest ka nõdrameelne tänab.

Mõned näod eemalt nähes on nagu harilikud, nagu waataks normaalne mõistus sealt wälja. Aga nii pea kui lähemalt silmad, siis näed ka totra lollu inimese waate, mis harjunud silmale nagu terasega südamesse lööb. Raskesti ja tihti käiwad paljudel langetõwe hood peal. Ma nägin seal umbes 14—15 aastast wäga kena tütarlast. Ta olnud enne üsna mõistlik, kuid alatine langetõwe peakäimine riisuwat ta mõistuse niiwõrd jõudsasti, et ta silmanähtawalt igal päewaga lollimaks jääwat. Kui kahju sellest kenast lapsest! Suwine aeg on ka asutuses palju kergem üle elada kui talwel. Siis wõib aknad lahti hoida, haiged käiwad wäljas

J. Rieti üleswõte.

Jämejala asutuse meesosakonna eluhoone.

ja puhas õhk ja liikumine mõjub rahustawalt nende peale. Rahulisemad ja targemad haiged teewad wirgasti mitmesuguseid töid, mis muidugi asutuse kasuks läheb.

Meesterahwa jaoskonda on weel huwitawam waadata, kui seda waatepilti üleüldse wõiks huwitawaks nimetada. Seisin hulk aega õue peal nende hulgas. Mitmed nende seast on kibedas toimetamises. Näituseks teeb üks alaliselt wankrit ja weab iga tühist asja enese järele, seda wankriks kujutades. Teine mängib oma kätega, seal juures ise rumalkelmiliselt naeratades. Kolmas käib alaliselt tähtsa näoga ringi, kõneleb iseeneses kõiksugu arusaamatuid lugusid. Ka

wõis märgata, et nendel isekeskes mitmete wahel iseäraline sõpruse side on, mis aastate wiisi kestab. Kuidas see tekkinud, seda ei suutnud talitajad ära seletada. Mõned istuwad jälle päewade kaupa wagusi ja waatawad sõnalausumata klaasitanud silmadega oma ette. Ühel noorel poisikesel oli wiis oma riideid süüa, ja pane talle kõige kõwemad riided selga, ikka jaksab ta sellest tükid wälja närida. Üks käiwat alaliselt põlwede peal, ehk ta küll püsti käia saab. Üks poisikene on jälle niisugune, et ta lauluwiisi õige ruttu kätte saada püüab, mida ta siis üsna ilusa häälega järele ümises, sest ta ei oskawat mitte kõnelda.

Nagu ma talitajate käest kuulsin, on neid seal õige rohkesti, kes kas ise joomise järele nõdrameelseks on jäänud, wõi on paljudel wanemad joodikud olnud. Kui sellest õnnetusemajast ära tuled, siis nagu wõiksid kergemini hingata. Aga siiski pead tunnistama, et see maja õnnistusrikkalt töötab, sest ta on mitmele kümnele õnnetumale täielikuks koduks, kes teisel puhul wahest peale oma häda ka weel elukorra poolest üliõnnetumad oleksid.

Lõhawere linnamägi.

See on Sakala wanema Lembitu kants, millest Läti Hendrik omas kroonikas räägib ja mida sel ajal Leole'ks kutsuti. Kui Lembit selle maakonna wanem oli, siis pidi tema ise ka külas oma rahwa seas elama, põldu harima ja ennast sellest elatama. Et Lõhawere linnamägi tõesti Lembitu kants Leole on, seda tõendab tema seisukoht, mis Läti Hendriku kroonika teadetega hästi kokku sünnib, seda tõendab ka weel Lemmuti talu Tällewere külas, mis wist Lembitu oma elukoht on olnud. Selle talu juurest algab wana tee, mis linnamäe juure otse wälja läheb. Soo peal on kiwid ära wajunud, kuid kõwematel kohtadel on tee ase weel selgesti näha. Linnamägi seisab Lõhawere mõisast kaks wersta hommiku pool wäikses soos, mille serwast Putku oja läbi jookseb. Mägi ise on piklik-ümmargune, käib loodest keskhommiku poole. Ta kõrgus on ligi 30 jalga, pealt on ta 261 jalga pikk ja 143 lai. Igast küljest langeb mägi katuse wiisil libamisi alla; serwad on natuke kõrgemad ja keskoht madalam, nagu oleks ta sisse wajunud. Algupest saadik loomulik mägi on inimeste kätega järele aidatud, nii et pealmine teraw selg tasaseks tehti ja selle mullaga mäeküljed järsuks aeti. Kirdepoolsel küljel leidsin ma trepi-

sarnase ülesmineku koha; sealtsamast läks ka läbi Putku oja kiwidest ja puudest tehtud tee.

Olen selle mäe mitmest kohast läbi katsunud. Esiti lasksin siit ja sealt mäe külgi kaewata, kusjuures leidsin, et kõik lõunapoolne külg põlemise puru, süsi ja põlenud palgitükka täis oli. Selle külje juure oli kõige hõlpsam pääseda, ja siin ongi see koht, kuhu kristlaste wägi puid ja tulematerjali ligidalt metsast kokku kandis, et kantsi põlema süütada, nii kui Läti Hendrik seda jutustab. Mäe pealt edasi kaewates leidsin ülewal serwal samati põlenud puru, süsi ja põlenud palgitükka, mille peale mulda oli kantud. Siis lasksin weel õhtupoolist mäe otsa kaewata, kus rahwajutu järele maa-alused keldrid pidid olema. Ka siin oli pinnal pealekantud muld ja sügawamal liigutamatu kindel liiw. Keskhommiku pool otsas leidsime wana kaewu aseme üles, mis mulda täis oli. Keset kantsi õueruumi kaewates leidsime esiti üks jalg musta mulda, siis tuli poolejala paksuselt jämedat kruusa, millega sisemine õue ära kruusatud ja wiimaks walge liigutamatu liiw. Ülemise musta mulla ja jämeda kruusa korra wahelt leidsin potitükka, süsi ja terawate riistadega lõigatud konta, mis wist söömaajast üle jäänud.

Siis lasksin keset mäge peale hakates mäe lõunapoolse serwa poole edasi kaewata: mida enam serwale läheneti, seda sügawamaks läks mustamulla kord, kuni üle kolme jala. Mustamulla all olid põlenud sawiribad, nende all söed ja põlenud palgid, mille otsad mäeserwa poole seisid. Siis tuli jälle endine kruusa kord ja selle all liigutamata walge liiw. Põlenud sawitükid näisid esmalt nagu telliskiwi tükid olewat, kuid ligemalt läbi katsudes leidsin, et ümmarguste palkide wahed wärske sawiga olid täidetud, sest need sawiribad seisid pikuti allseiswate palgitükkide järele.

Nende ülejäanuste seisust, kui ka paksust mullakorrast mäe-serwal arwan mina, et kantsi elumajad ümberringi mööda mäeserwa on seisnud ja ümmargustest palkidest tehtud puukambrikesed on olnud, millel 3—4 jala paksune mulla wõi mätaskatus peal oli ja nõnda seespool pihapuu aeda sisemise walli aset täitis, nagu Läti Hendrik seda sagedasti kirjeldab. Nende taga oli wäljas mäe serwal palkidest tugew pihapuu aed, mille tüwesid ma sealt mäeserwa seest weel küllalt leidsin. Hiljem on need kambrid ära põletatud, siis on need poolpõlenud palgid küljesolewa sawiga maha langenud ja neid on peal olew paks mulla-wõi mättakord kinni katnud. Sellepärast on nüüd mäeserwad kõrgemad kui mäe keskpaik, mis iialgi tasane ei ole olnud ega pärast sisse wajunud. Niisugune nägu on enamasti kõigil linnamägedel.

Põltsamaa.

Põltsamaa kihelkond seisab Eesti kodumaa südames, on talle seega geograafiliseks keskkohaks. Mis teda iseäranis tähtsaks teeb, on mullakas ja väga wiljarikas põllupind. Põhja-Eesti on üleüldiselt õige wiljakas, sest et juba jääajal tema pinnale rammusat sawi on kogunud, mis palju taimetoidu osasid sisaldab. Kuid kodumaa wiljasalweks wõib seda maariba pidada, mis keset Liiwimaad Ruhja ümbrusest algab ja üle Wiljandi Tallinnamaa piirile läheneb. Põltsamaa kihelkond seisab selle wiljarikka maariba põhjapoolses otsas,

Põltsamaa loss ja kirik.

osalt ka selles wähe märgatawas nõos, mis Wiljandi ja Tallinnamaa weelahkmete wahel seisab. Tema lõunapoolses osas, Pajusi piirides, leidub wäike maaselg, mis Pikamäe nime kannab ja Wiljandi weelahkmega ühenduses seisab, kuna põhjapoolsest osast, Tapikult, teine sarnane seljandik Seamäe nime all läbi käib, mis juba Tallinnamaa weelahkme kõrgendiku-süsteemi kuulub. Põllupind on Põltsamaa kihelkonnas suuremalt osalt sawine ja väga wiljarikas, halba põllumaad on siin üleüldse wähe leida. Kõigeparemad põllud on Ummuse külas. Põltsamaa ümbruses leidub paari talu krundis tinakiwi kaunis paksude kihtidena. Lihtsa wälja-

sulatamise teel annawad need tinakiwid 80% puhast tina. Lustiwerest leitakse ookeri wärwimulda, mida wärwiks sünnib ümber töötada.

Maastiku suurem elustaja ja iluandja on Põltsamaa jõgi, mille kaldad küllalt waheldust pakuwad. Pealpool Põltsamaa alewikku on ta endale sügawa lamemiku õonistanud, mille pinnal suur rohtlaane sarnane lagendik ehk luht asub. Siin on kaldad madalad ja ei suuda jõewoogusid wangistada, maapind on niiske, ei kaswata puud ega põõsast. Ümberkaudne rahwas räägib paljugi sellest, mis jõgi teinud. Räägitakse, kuidas jõgi kewadel suurewee ajal üle kallaste ajab, sagedasti hurtsikud ja heinakuhjad ära wiib, loomad nälg jaatab jne. Alamal jooksul tõusewad Põltsamaa jõe kaldad kõrgemaks, kannawad toredat metsa, tammi, kuuski ja kaski. Paiguti on mets üsna õre ja muutub heinamaaks. Toremaid metsi ja nende kaisus olewat jõe nähes hakkad tahtmatult ilutsema. Nagu tumesinine lint tuleb jõgi metsa wahelt nähtawale, weeretab tasaselt, siia ja sinna keerusid tehes, oma laineid allapoole. Armas on ta lillerikastel kallastel suweõhtul wiibida, kui päike looja minemas ja tema wiimsed kiired kaldaid kuldawad. Kõige meeldiwam on jõgi sel kohal, kus teda ühelt poolt Wõisiku luht, teiselt poolt tamme mets ümbritseb. Rahwajutu järele olewat siin ühe Eesti wanema asupaik olnud, wanaaegsed sõjariistad ja surnute luud, mis siit leitakse, kõnelewad wõitlustest ja werewalamisest. Pedjaga ühinedes läheb meie jõgi laiemale ning sügawamaks, ta lained on nüüd palju tugewamad ja ta tahaks nagu kõrwale põigata, et oma toredat tumesinist wett mitte Emajõe halli weega segada. Põltsamaa kihelkonna suurem järw on Luhawere, Pajusi walla piirides.

Kihelkonna tähtsamaks kogumise paigaks on Põltsamaa alew, kus umbes 2000 inimest elab. Põltsamaa töötab linnaks kujuneda; ta asub ilusal jõe kaldal, kus wäljawaade meelitaw. Kes Põltsamaa alewile läheneb, sellele paistab juba kaugelt Põltsamaa loss oma wanamoodi torniga silma. See on 1272 ehitatud, seisab mäe otsas, kus wanasti eestlaste maalinn olnud ja on kõrge kiwimüüri ümber piiratud. Läänepoole on lossi kaitsmiseks wanal ajal tiik kaewatud, idapool kohiseb ja wuliseb Põltsamaa jõgi. See jaguneb siin kahte harusse, mõlemate peale on tammid ehitatud, mis wett paisutawad ja weskid käima pænewad. Teine haru jookseb kaunis suure ojana õpetaja rohtaiast läbi, selle peale on ilusad sillad ja kosk ehitatud. Harude wahel leidub saarekesi, mis kindlamaaga sildade abil ühendatud. Lossi ümber kaswawad suured puud ja põõsad ja lossiga ühenduses seisab Põltsamaa kirik. Loss on uuelmal ajal ümber ehitatud, kuid

hoow on endine, kaunis suur ja prügitatud. Selle hoowi all on weel teine kottpime õu; rahwa seas käib jutt ringi, et siit maaalune tee Wiljandi lossi wiinud. Ält keldritest olewat mitmed piinariistad leitud ja inimeste luukeresid. Lossi tiigist on kiwikirwes ja ärakihwtitatud nooled leitud, mis wäga kaugest minewikust pärit peawad olema.

Tee Wõhma jaamast Põltsamaa alewisse wiib üle Kuningamäe. Siit awaneb rändajale põhjatu ilus waade. Mõlemil pool maanteed kaswawad suured kased ja mäe all jookseb sügaw, kitsas oja põiki üle tee, mida sild oma raud wõredega kaunistab. Kõrge see mägi just ei ole, kuid ta kallaste tõus on siiski kaunis järsk. Ilus on see koht suwel kui ka talwel, armas jalutusekoht alewi elanikkudele. Soojal suweõhtul ruttawad noored ja wanad, kaupmehed ja käsitöölised, kel aga selleks mahti, mäele toasolemisest silmi selgitama ja wärsket õhku hingama. Mäe seltsiline, ojake, on jalutajate puhkepaik, kus nad, küünarnukid wõrede peale toetatud, alla wette waatawad, nagu tahaks nad oma hallid mured üle kiwide alla saata. Paljudi teaks see mägi jutustada, sõjawankrist, mis tema pinnal weerenud, noortest inimestest, kes joobnud peadega üksteise kallale tormanud ja rõõmsatest jalutajatest, kes tema ilu imestawad. Mägi tuletab ajaloost neid päiwi meele, mis Põltsamaa nime õige kõlawaks tegid ja suuri lootusi äratasid. Daani kuninga wend, Holsteini hertsog Magnus, oli ordult ostu teel Kuramaa ja Saaremaa omandanud, tahtis ka weel Liiwimaad sinna külge liituda ja pidas selle üle Wene tsaari Joann IV. läbirääkimisi. Wiimne oleks heameelega Liiwimaad endale soowinud ja püüdis auhimulikku noortmeest selleks tarwitada, et oma plaanisid Liiwimaa kohta täide saata. Ta nimetas Magnuse Liiwimaa kuninga ks ja andis talle oma onutütre abikaasaks, pealegi töötas weel kulda ja wäge Liiwimaa allaheitmiseks. Magnus walis Põltsamaa oma tulewase kuningriigi pealinnaks, asus siia elama, kuid leidis oma lootustes ennast warsti petetud olewat. Ta elas Põltsamaa lossis mõni aeg wiletsat elu, kuni ta siit ära põgenes ja ennast Poola kuninga warju alla andis. Sõjawäega Põltsamaale ilmudes olewat ta heinaküünis, mis eelpool tähendatud mäel seisnud, esimest aset pidanud. Sellepärast hakatudki seda kohta Kuningamäeks nimetama.

Põltsamaa ühispiimatalitus.

Ühispiimatalituse on Eestis palju tekkinud ja leidub neid siin veel praegugi suur hulk, kuid mitte kõigile neist polnud kehtvat iga jagatud. Üks kõige suurematest ja korralikumatest, mis senini wahetpidamata oma liikmete ja ümbruskonna kasuks töötanud, asub Eestimaa südames, Põltsamaal.

Ta asutati instruktor Taltsi ja J. Raamoti kihutuse töö tagajärjel weebruarikuul 1910. Ühe aasta asus ta üürikorteris, kus piim wäikese käsimasinaga ära kooriti. Kuid juba esimese tööaasta jooksul nähti ära, et ruumid ja sissesead mitte oludele ei wastanud ja otsustati wabrikuhoone üles ehitada ja täielik otstarbekohane sissesead muretseda. Wabriku plaani walmistas instruktor J. Emblik, kuna masinad ja muu tarwisminew materjal Eesti Majanduse Ühisusest Tartust osteti. Wabrik ühes sisseseadega läks umbes 25,000 rubla maksma. Laenu saadi Põltsamaa Krediit-ühisusest ja tema eest wastutasid piimaühisuse liikmed proportsionaalselt lehmade arwu järele niisugusel wiisil, et iga liige osa laenu, mis lehmade arwu järele tema osaks langeks, weksliga kindlustas. Nii oli piimaühisus igasuguste sisemiste tülide ja sekelduste eest hoitud. Soowis liige ühisusest wälja astuda, siis teadis ta juba ette, et tema käest weksliseaduse järele kerge on tema läbi kindlustatud wõla osa ilma suurema kohtuskäimiseta wälja nõuda. See teadmine hoidis liikmed koos ja sundis neid oma kohuseid hoolega täitma. Liikmed on suuremalt jaolt kohaomanikud ja rentnikud, umbes 15 wersta kauguselt Põltsamaa ümbruskonnast. On aga ka ühe lehma pidajaid alewi elanikka, kes oma piimanatukese pangedes ühisusesse kannawad, sest wõiks ümbertöötatud piimast saadakse kõrgemat hinda, kui toobi wiisi täispiima müües. Liikmeid on ühisusel 80 ümber. Peale liikmete toowad ühisusesse piima veel umbes 100 isikut; neile maksetakse piima eest selsamal määral kui liikmetelegi, kuid nende wõipiim jääb piimaühisuse kasuks.

Piimaühisuse wabriku saadused müüdi alguses pealinna äridele, siis astuti „Estonia“ liikmeks ja saadeti wõi tähendatud keskseltsi kaudu turule. Sõjaajal aga muutusid olud. Wõi müüdi enampakkujatele wälja, mille läbi sagedasti kõige kõrgemat hinda saadi. Oige suure osa piima ja piimasaadusi tarwitas Põltsamaa alew ära. Alewi elanikkudele on ühisus piimasaadusi kuni wiimse ajani wõrdlemisi odawa hinna eest müünud ja seega neile piimasaamist märksa kergitanud.

Wabriku peahoone on põllukiwiehitus, ühekordne, puust ristehitusega ja katusealuste tubadega. Alumisel korral asuvad piima wastuwõtmine, koorimine, wõiwalmistamine ja masinaruumid; ülemisel korral — piimakoja juhataja ja teenijate eluruumid ja saal koosolekute ja ettelugemiste jaoks.

Sisse wiiwad kaks ust, mille ette nii kõrge trepp ehitatud, et kerge on piimariistu wankrilt ära tõsta. Ühest uksest wiiakse täied piimariistad sisse, teisest tuuakse tühjad välja. Esimene ruum on kahte jakku jaotatud, esimesel poolel on põrand umbes kolm jalga kõrgem kui tagumisel poolel. Siin seisawad pikuti ruumi ühes reas: piima wastuwõtmise kaal, täispiima wann, kaalu kõrwal pult tarwiliste raamatutega, selle kõrwal kooritud piima wann ja tema kohal lae all kooritud piimajahutaja kõrgel malmist jalal. Tagumises, madalas jaos on järgmised masinad: täispiima eelsoendaja, koorelahutaja, koorekeetja ja wäike auruga töötaw pump, mis kaewust wee ülesse weenõusse saadab.

Ühispiimatalituse läbi on karjapidamine Põltsamaa ümbuses hoogsalt edenenud ja põllumeeste jõukus tõusnud. Kuni wiimse ajani on ühisuse asjaajamine kõige paremas korras olnud, mis osalt küll kooliõpetajate arwele tuleb panna, kes ühisuse eestseisuse liikmetena kaasa töötawad. Asjaajamist rewideeriwad peale oma rewisjoni-komisjoni weel Tallinna Ühistegewuse edandamise seltsi rewidendid.

F. Russi.

Weisjärw.

Wiljandi ja Pärnumaa piiril seisab umbes neli kilomeetrit pikk ja peale kahe kilomeetri lai Weisjärw. Pikkus käib põhjast lõunasse. Ühelt poolt piirab teda põline mets, teiselt poolt osalt heinamaa, osalt soo, kolmandalt ja neljandalt küljest imeilusad liiwakaldad ja suurepäralised wiljapõllud. Põhjapoolsesse osasse niriseb wäike ojake kõrgete kallaste wahel järwe, lõunapoolt otsast jookseb välja Ahne jõgi, mida mõned ei tea mis põhjusel, Ohneks katsuwad ümber ristida. Järwest välja joostes on ta alles ojake, kuid kohati wäga sügaw. Siia ja sinna keerusid tehes woolab ta läbi soo, luha ja ümber põõsaste ikka edasi; tee pealt wett juure korjates saab tast jõeke, mis Tõrwa alewist läbi ruttab ja Suislepa jõe nime all Wirtsjärwe hoowab.

Suurt tähtsust ja kuulsust Weisjärwel ei ole, kuid ümberkaudsed elanikud tunnewad temast ka oma jagu lõbu.

Suwel näed sa kalameest oma teisepoolega wäikeses paadis Weisjärwe turjal kiikawat; nad lasewad oma wõrkusid wette suure lootuse peale; kuid neid wälja tõmmates leiawad mõne särje ja kümned kiisad seest. Pühapäewal näed kolme nelja paati, milles noored inimesed lõbusas tujus juttu westawad, järwel liikawat. Kõige rohkem elu on järwel jaanilaupäewa õhtul: lõõtsapill, kannel ja wiul annawad muusikalist lõbu, kuna petrooleumis leotatud lõngakera warda otsas, mis paadi külge kinnitatud, põleb ja noored inimesed laulu laksutawad.

Ahne ehk Õhne jõgi.

Mets ja soo, mis järwe ääres, on täis marjawarsi, warajatest soomurakatest kuni kõigehilisemate kuremarjadeni. Mis-sugune lõbu, marjakorw käes, hommikul enne päikese tõusu marjule minna! Koit kuldab puude latwu, järw on nii waikne, nii pühalik, nagu oleks praegu wiimne jõululaul helisenud. Üksik laineke weereb rahuliselt kaldale, — siis ei liiguta järwe enam tuuleõhk. Paks udu piirab järwe siit ja sealt, nagu tahaks ta oma saladusi wee peal peegeldada. Keset sood näed suurt mäнди, millel jäljed peal on. Muiste olewat seda mäнди mööda mesikäpp üles roninud ja alla libisedes mäanni ära kriimustanud. Jäljed on tänapäew weel näha.

Soos kuuled mõnda püssipauku, mis mõne põdra ehk jänese peale lasti, ehk jälle wikati luiskamist, mis lähedalt heinamaalt kostab. Üks heinakuhi teise järele tõuseb maast üles nagu seened peale wihma. Mõnegi igawa silmapilgu peletab see järw emale. Loojaminew päike maalib wäikese järwe weel ilusamaks, kuldab kaldad kullakarwaliseks ja kaste teeb heinamaa ja karjamaa hallhämaraks. Kõik on nii waikne, rahulik, nagu unes. Lihtne on see paik küll, aga siiski midagi ilusat peitub temas, teatawal mõõdul luuletki. Näe, kes segab seda waikust? Sulps, sulps on kuulda — kala. . . Kust Weisjärw seesugust nime saanud, seda seletab muinasjutt. Järw tulnud musta pilwe näol põhja poolt suure kohina ja wärinaga. Kaks musta härğa käinud tal mürades ja kaapides ees. Kuhu härjad peatama jäänud, sinna langenud järw maha. Sel kohal olnud enne suur laan. Tänapäew on weel järw suuri kändusid ja rampeid täis.

Terwe ennemuistne jutt tõendab, et Weisjärw Wirtsjärwe ema olewat. Weisjärw olnud wanasti suurem, sest tema ümber olew lage soo seisnud siis järwe all. Kui Weisjärw oma wee alla Wirtsjärwe saatnud, jäänud esimene nii wäikseks, et Karksi poolt äärest hobune ühes puu-äkkega läbi ujuda wõinud ja Kärstna poole külge rohtu sööma läinud. Weel iga aasta kuni tänapäewani, saatwat Weisjärw kalu oma tütrele ja olewat ka kõik inimese ohwri nõudmised tütre hooleks jätnud. Wirtsjärw uputab iga aasta palju inimesi ära, kuna Weisjärw wana rahwa mälestuse järele ammugi enam inimeste ega elajate hulgast ohwrit ei ole nõudnud. Kord sügisel, noore jää aegu sõitnud mees Ugala poolt Sakala poole üle Wirtsjärwe. Jää pragisenud hobuse ja saani all wäga waljusti. Hirmu pärast kihutanud mees, mis hobune aga wõtnud, kuni Suislepa alla wälja jõudnud. Siis kuulnud mees häält järwest hüüdwat: „Sina oled esimene, kes noore jää aegu järwest üle saanud, ilma et oleks ohwriks langenud. Wii mu emale Weisjärwele palju terwiseid ja ütle, et ta mu kolmeaastase moonu ära saadaks, mis alles maksmata on. Aga ära sa sellest enne kellegile lausu, kui sa järwest oled üle saanud! Kui hästi asja toimetad, leiad õnne.“ Weisjärwest üle sõites pole muud kuulda olnud, kui ainult hobusekapjade plaginat. Karksi poole kaldale jõudes ütelnud mees ka nii, kuidas kästüd. Selle peale hakanud Weisjärwe jää nii hirmsasti pragisema ja paukuma, et kole kuulda. Suur weelaine käinud mehele tagant järele ja tahtnud teda järwe tagasi uhtuda. Kaldalt leidnud mees suure kotitäie kuld- ja hõberaha. Järgmisel kewadel läinud Weisjärwest Ahne jõge mööda arutu palju

kalu alla Wirtsjärwe, nii et mõnelt kohalt jõgi kuiwalt kalu täis olnud. Peale selle olnud Weisjärw ja Ahne jõgi kolm aastat kaladest puhas.

Kalapüügi olud Wirtsjärwel.

Wirtsjärw on umbes 278 ruut kilomeetrit suur ja ta sügawus ulatab 8 meetrini. Tema kaldad on üleüldiselt madalad, wälja arwatud Tamme mõisa serw Rannus; teda ümbritseb iseäranis põhjapoolt soo- ning metsarikas lame-mik. Kahtlemata on järw enamalt palju suurem olnud ja enne kui Emajõgi Tartu kohal olewast seljandikust tee läbi murdis, suure osa lamemikust weega täitnud. Wirtsjärwe põhi on suuremalt osalt kiwine ja liiwane, ei suuda seega taimedele soodsaid elutingimisi luua. Ja weepinnal elutsewad taimed ei ulata sügawale, sest et järwewesi haruldaselt tume on ning päikse kiired suure waewaga temast suudawad läbi tungida. Kewadel on küll wesi madal, kuid siin ei anna järsud murdlained taimedele mahti juurduda. Ja lähebki pillirool korda suuremates salkades päid weest tõsta, siis on kergesti wõimalik, et kaldale rühkiwad jääpangad kewadel nende juurikadki purustawad. Sellepärast on põhjapoolne osa Wirtsjärwest kuni Wana- ehk Anisaareni taimedepoollest haruldaselt waene. Sissejookswate jõesuude ümber on taimekasw rohkem arenenud. Wanasaarest lõunapoole, kus lainetus wäiksem ja järwe-põhi mudasem, läheb taimekasw seda lopsakamaks, mida rohkem Wäikse-Emajõe suule läheneme. Kõrkjate hulka tekiwad wesitulikad, kuremõõgad, kalmused ja isegi walge wesinupp pole enam haruldane nähtus. Hundinuia Wirtsjärwes ei nähta, ainult Wanasaarel leiduwas tiigis kaswab ta tihedalt koos.

Juba wäikesed tuuled panewad järwe wee põhjani liikuma, ja nii tõuseb suwel ka põhiweesoojus kaunis kõrgele. See on kalade siginemise ja kalapüügide olude kohta wäga tähtis. Uurimised on selgeks teinud, et Wirtsjärw Emajõe ja Peipsi kaladele, kes kudemise ajaks Wirtsjärwe rändawad ja talwel ning kewadel oma noorte poegadega jälle päriwett alla ujuwad, wäga tähtsaks kudemise ning poegade kaswatamise kohaks on. Et suwel madala-wõitu järwes weesoojus wõrdlemisi kõrgeks tõuseb, kaswawad kalad siin jõudsasti. Teiseks on Wirtsjärwe wesi kalade toidu poollest rikas. Lõhki-lõigatud kalade sisikonnas leidub palju mikrooskoobilisi wähiseltsisid ja teisi wee pisielukaid, millega kalad endid toidawad. Iseäranis leidub järwe põhjas üne sääse seltsi

tõukusid ja tuppiesid, mis kalade-riigis laialt tuntud toit. Järwewesi on nõnda tihedalt pisielukatega ja mikroskoopiliste taimedega täidetud, et suur walge taldrük $\frac{3}{4}$ meetri sığawusel waewalt weel silma paistab. Nii on põhjapoolne osa Wirtsjärwest kaladele heaks karjamaaks. Teisiti on lood järwe lõunapoolses osas. Seal on pisielukaid vähem ja järwepõhi ka paksu mudaga ning suuremate weetaimedega kaetud.

Kalad, iseäranis kohad, armastawad kudemiseks suuri kiwilademete waresid walida, mille poolst Wirtsjärw väga rikas on. Nagu teada, leidub Wirtsjärwes, enamasti kallaste lähedal kiwilademeid, mis madala wee ajal wahest üle weepinnagi ulatawad. Suurem hulk käib neist pikuti järwe. Mõned on üsna kalda ääres ja muda ning kõntsaga kaetud. Jung loeb neist waredest 19 tükki nimepidi üles ja annab ka nende suurused teada. Suurem neist, Ranna ware, on üle seitsme kilomeetri pikk. Kuidas need wared järwe said, selle üle walitseb mõtete lahkuminek. Grewingk arwab, et neid kõwa jää on muinasajal kokku lükanud. Jung seletab, et kiwiaja elanikud järwe wette enestele eluasemete alusteks kiwilaagrid on kokku kandnud, mis tol ajal weel weest wälja ulatasid. Need täitnud siis waiachituste aset. Nagu öeldud, on nad kaladele armsaks kudemispaiagaks.

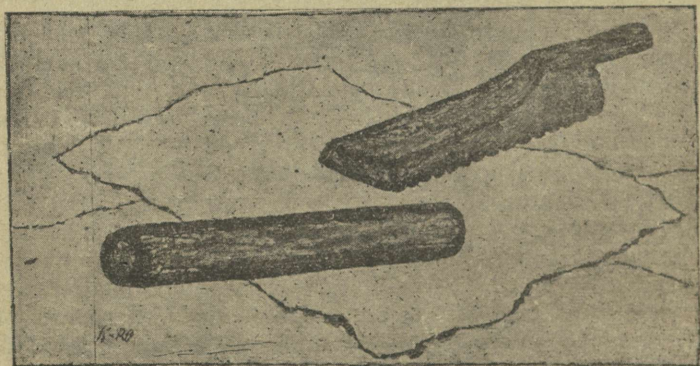
Üleüldiselt wõib Wirtsjärwe õige kalarikkaks nimetada, ehk siin küll kalakude ja kalapoegi suuremal mõõdul häwitatakse ja üleüldse halwasti kalanduse eest hoolitsetakse. Wirtsjärwes elab alaliselt 22 tõugu kalu, peale nende on ajutiste külalistena 4 tõugu nähtud. Kõige harilikumate kalade hulka kuuluwad: räabis ja ihes, siig, purikas ehk haug, latik ehk praks, wiidikas, säinas, särg, luts, kiisk, koha ehk sudak, ahwen, sirulane ehk norg, liiwarull ja taugjas. Peale nimetatud kalatõugude elutsewad Wirtsjärwes, nagu kohalikud kalamehed teawad rääkida, linask, angerjas, turw ja aasta kümne eest olewat keegi kalamees siit säga kinni püüdnud. Tähendatud kalatõugudest on koha ja latik järwele suureks rikkuseks. Rööwpüügist hoolimata, millele Jõesuu ümbruses sığiseti 50—72 mm pikkused kohad lugemata hulgal saagiks langewad, leidub seda hinnalist kala Wirtsjärwes ikkagi weel suurel arwul. Seda tõendawad üheaastased noored kalad, keda kitsasilmalise sääsewõrgu abil lugemata hulgal wälja tõmmatakse. Suwe jooksul pea iga päew weonooda „käänu“ abil püütud kohad on 3—5 aastat wanad ja 20—30 sentimeetri pikkused. Praetult on nende liha väga maitsew toit. Kohast weel wäärtuslikum on latik ehk praks, arwurikkuse ja liha headuse poolst waidlemata Wirtsjärwe tähtsam kala. Suuremaid eksemplare, kes

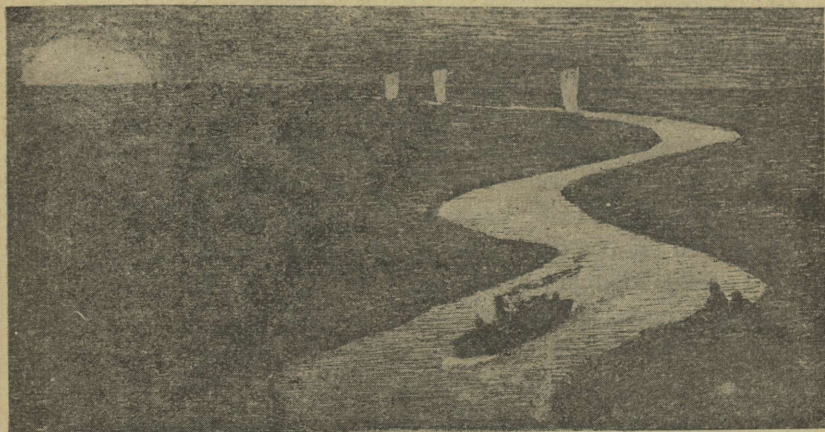
200—1800 grammi kaaluwad, püütakse suuresilmalise tõmbnoodaga, mida kalewõrguks kutsutakse, selle wastu annab kään ainult 20—100 grammilisi supikalul. Läänud aastasaja wiimisel weerandil leidus Wirtsjärwes ka wäikseid tinta, nüüd on nende sugu siit kadunud; tintide asemel sigib siin nüüd jõudsasti wäiksekaswulise rääbise tõug.

Kalapüügi korraldus Wirtsjärwel jätab paljugi soowida üle. Jõesuust 5—6 kilomeetrit allapoole, see on niikaugele, kui wesi kiirelt woolab, tarwitatakse püüst, mida sääsewõrguks nimetatakse. See on 6—8 meetrit pikk kotinoot, mille suu 2 meetrit ja pärauk 60 sentimeetrit läbimõõdus lai on. Laias otsas on silmad, sõlmest sõlmeni mõõtes, 15 millimeetrit suured, kuid lähewad ruttu tihedamaks ja päras on nende suurus kõigest 4 millimeetrit. Seega ei pääse isegi 4 millimeetri pikkused kohapojad temast läbi, mispärast see hirmus püüs õigusega sääsewõrgu nime kannab. Ta seatakse kolme pika teiba ehk ka selleks kokkulöödud parwe abil nõnda jõkke üles, et lai suu wastu woolu seisab. Kangesti woolaw wesi ei hoiä mitte üksnes kotisuud lahti, waid äjab ka kalad sisse, kes päriwett Peipsisse rändawad. Siin juures tõukab wesi kalapojad suurel hulgal seesuguse hooga wastu wõrguseinu, et nad lühikese äja jooksul surnuks pigistatakse. Sääsewõrgu kinnitamiseks tarwis olewad parwed, mis 10—12 meetrit pikad, ulatawad kuni jõe keskpaika ja seesuguseid parwi leidub, niikaugele kui silm nägema ulatab, iga saja sammu taga üks. Wõib kujutleda, misuguse hiiglasumma kalapoegi need sadanded sääsewõrgud ära häwitawad, mis siin Emajõkke üles seatud. Suurem osa noortest kaladest, kes Wirtsjärwest Peipsisse rändawad, peawad tingimata elu jätma, sest et nende tee peaaegu täiesti kinni on pandud.

Kohade wäljaän damine Wirtsjärwest sünnib suwel ja sügisel. Sellewastu tõttawad noored ahwenad kewadel pärast jäälagunemist. Wirtsjärwest Peipsi poole, ja neidki ei häwita hoolimatud kalamehed mitte wähemal arwul. Minnakse parwe peale ja tõstetakse peenikestest pajuwitstest punutud ja pika udja otsa seotud korwiga lihtsalt kalu weest wälja. Wahest läheb korda päewa jooksul suurt paati ääreni wäikeste ahwenatega täita, mis peale nad kuiwatus-ahjudesse saadetakse. Kolmas noorte kalade häwitaja on mutinoot, Wirtsjärwel kõige laialisemalt tarwitataw püüs, mis sulawee ajal alati saaki tõotab. Ta on kokkupandud 10 meetrit pikast pärast, 3 meetri pikkustest tiibadest ja kahest weonõõrist, kumbki umbes 275 meetrit pikk. Nõõride külge seotakse wõrgu räbalad, mis kalu peawad tagasi hirmutama, kes looma piirkonnast tahawad wälja põgeneda. Järwe heidetud muti-

noota weetakse edasisõutawate paatide abil mööda järwe põhja. Noored kalad, kes ei julge üle wõrgu räbalate ja warustatud nõõride põgeneda, satuwad püüsesse, mille tihedad silmad isegi 4 sentimeetri pikkused kalad kinni peawad. Mutinoodaga püütawad kalad käiwad harilikult „kiiskade“ nime all. Juuni- ja juulikuul satuwadki mutinoota peasjalikult kiisad. Neid tuleb häwitada, sest et nad teiste kalade kudet sööwad. Juuni- ja juulikuul häwitawad mutid tõesti kiisku, sest siis on muude kalade wäiksed pojad wee lennus ja nad ei satu nii kergesti muti ette, mida põhja mööda weetakse. Aga kui augustikuul weepind jahtub ja noored kalapojad põhja laskuwad, siis lähewad mutinoodad neile hädaohtlikuks. Külmemal ajal wiibiwad ka kiisad järwepõhjas suurte kalade — ahwena, koha, latiku ja teiste poegade seltsis, ja neil aegadel wäljapüütud kaladest on wast ainult 8% kiisad. Kui iseäranis septembrikuul hulk kalawenelasi siia tuleb oma tihedate mutinootadega, siis püütakse ilma armuheitmata wäikseid kohasid, ahwenaid, purikaid, latikaid miljonite kaupa. Järwel on siis igapäew 60—70 mutiwenet ja iga wene toob läbisegi 400 liitrit 4—6 sentimeetri pikkuseid kalapoege randa, kus nad ahjudes ära kuiwatatakse ja siis müügile saadetakse. Mutinooda tarwitamist septembrist kuni aprillini, mil noored kalakesed järwepõhjas wiibiwad, tuleb tingimata kalasoo häwitamiseks nimetada ja ära keelata. Ainult juuni ja juuli kuul wõiks kiiskade tagakiusamiseks mutinooda tarwitamist lubada. Wiimastel aastatel on kiisad Wirtsjärwest ainult sellepärast wähenema hakanud, et siin palju talwiseid püüdajaid tekkis, kes ainult kiisawõrkudega töötawad.

Tartu maakond.

Geograafiline ülevaade.

Tartu maakond on meie kodumaa kreiside hulgas kõige suurem ja perekam. Tema ulatab Wirumaa rajast Wõrumaa piirini ja Wirtsjärwest Peipsi järweni. Pikuti tuleb 180, laiuti 105 kilomeetrit ära sõita, enne kui ühest äärest teise jõuad. Teda moodustawad 17 kihelkonda, nimelt: Torma-Lohusuu, Laiuse, Palamuse, Kodawere-Alatskiwi, Kursi, Maarja-Magdaleena, Äksi, Maarja, Peetri, Pauluse, Puhja, Rannu, Nõo, Kambja, Wõnnu, Rõngu ja Otepää.

Emajõe madalik, mille põhi umbes 60 meetrit üle merepinna tõuseb ja Peipsi ning Wirtsjärwe lamemikka ühendab, jagab Tartumaa põhjapoolsesse ja lõunapoolsesse osasse, ümbritseb seal juures neid mõlemaid, üht lõunapoolselt, teist põhjapoolselt küljelt. Ainult Tartu linna kohal wõiwad mõlemate kõrgendikkude kaldad Emajõe orgu nõnda ahendada, et nad umbes kilomeetri maad üksteisest eemal seisawad. Nõndanimetatud Taaramägi Emajõe paremal kaldal

tõuseb 68,1, pahem kallas Raadi mõisa juures 70 meetrit üle merepinna. Põhja-Tartumaal leiduvad seljandikud kuuluvad Wirumaal olewa Pandiwere kõrgendiku süsteemi, on õigemini sellest väljajookswad harud; nende hulgast on Laiusemägi, mis 148 meetrit üle merepinna ulatab, kõige kõrgem. Seljandikkude ridasid, mis tema kõrwal ja otsakute seistes loodest kagusse jooksewad, kutsub rahwas wooreteks. Need on selgkünkad ehk drömlinid, mis jääajast siia maha jäänud ja põhimoreeni prügist, nimelt kihistamatust kruusast, sawist ja liiwast koos seisawad. Nende põhiworm on enamasti elliptiline, sest pikkus on laiupest 6—8 korda suurem. Kõige suurem selgküngas siin on eespool nimetatud Laiusemägi, mis 11 klm. pikk ja $2\frac{1}{2}$ klm. lai. Wooremaastik on rikas piklikkudest järwedest, mille peatelt seljandikkudega rööbastikku jookseb. Põhjapoolt alates seisawad need järwed järgmiselt reas: Kiwi, Kuremaa, Kajawere, Elistwewere, Soitsi järw ja Saadjärw, kuna Kaeujärw juba wooremaastiku idapoolsel ja Endla järw läänepoolsel serwal soode keskel asub. Maariba wooremaastikust wastu Peipsit kutsuti wanal ajal Soopooleks, mis nimi weel praegugi teda iseloomustab. Wooremaastikust eraldi, kuid ikkagi põhjapoolse kõrgendiku jalal, asub Laiusel Kuhjamägi ja Tormas Linnutajamägi. Wiimane neist on 12—18 meetrit kõrge liiwaküngas; äkilised küljed on tal tasased nagu kätega tahu tud. Pealt on ta muidu üsna tasane, ainult edelapoolne serw kergib kõrgemale ja moodustab nagu woodi padja, mis pärast mäe kõrgemat otsa Kalewipoja päetsiks ja madalamat jalutsiks kutsutakse. Pikuti möödab mägi umbes 50, laiuti 30 sammu. Linnutaja nimi on mäele wast sellest tulnud, et muiste, kui kodumaa pinda enamasti metsad katsid, waned inimesed siin kõrgemal kohal linnutamas, s. o. lindude lennusihti waatlemas käinud, millest eneste tulewikku tahtnud teada saada. Mäe idaserwalt lookleb weetiremeke alla ja selle taga algab tihe okaspuumets kõrgendikul, mida Linnutaja nõmmeks kutsutakse. Lõunapoolt piirab mäge tasane sooheinamaa väikeste kasejännidega. Kodaweres näeme Peipsi kaldal uuesti maapinna tõusu. Kallaste küla asub kõrgel punase liiwakiwi kaldal, millest küla ka nime

saanud. Järsu kalda kõrgus ulatab 8—12 meetrini. Kewadine lagunew jää ja suur wesi Peipsis õõnistab kalda alt ära, mille tagajärjel osa mäge alla kukkunud. Suwel ehitawad kaldapääsukesed oma pesad kaldasse, kuhu nad noka ja küünte waral $\frac{1}{2}$ —1 meetri sügawused käigud puurinud. Mäeliwast leitakse teo- ja konnakarpe, mis harilikkudest suuremad ja ilusamad.

Tartumaa lõunapoolses osas esinewad wooremaastiku harudena weel mõned seljandikud, millest üks Haaslawal, teine Aakres otse Wooremäe nime kannawad, kuna ühte Elwa lähedal Wapramäeks kutsutakse. Üleüldiselt moodustab Lõuna-Tartumaa kõrgendik kaks astan-

Peipsi rand Kallastel.

gut. Alumine ja laiem wastab oma kõrguse poolest, mis 120 meetrit wäärrib, umbes Wiljandi weelahkmele ja põhjapoolsele wooremaastikule. Tema keskel kõrgeneb teine sõõrikujuline astang, Otepää mägismaa, kuni 180 meetrini. Ehk küll aluspõhi dewooni liiwakiwist, kuid merglise-gane moreenkate on siin nii paks, et liiwakiwi enam kuskil nähtawale ei tule, kuna ta rohkem põhjapoole, näituseks Haaslawa ojakese kaldal paljastatuna esineb. Küngaste wahel on Otepää moreenmaastiku sügawad katlakujulised madalikud, milles ümmarikka järwi ja soid leidub. Otepää mägismaa kõrgemateks tippudeks on Wäike-Munamägi 244 meetrit, Lenardi

215 ja Megaste 209 meetrit kõrge. Munamäe otsast on waade kehwa, sest et see mägi all orus koguni madalal kohal seisab. Ka katab mäekülgi tihe mets, mispärast wõimalik pole kõigile poole waadata. Muidu on mägi tore ja luulelik küll, näitab eemalt waadates nagu päratu suur metsa kuhi wälja.

Wete poolest on Tartu maakond kõige rikkam nurk meie kodumaal. Idapiiriks on tal meie laialisem weekogu Peipsi järw, ühes Pihkwa järwega 135 kilomeetrit pikk ja 50 kilomeetrit lai. Lääne piiril seisab Wirtsjärw, 34 kilomeetrit pikk ja 13 kilomeetrit lai. Mõlemaid järwi ühendab Emajõgi. Emajõe kätki on Munamäe jalal, Otepää kõrgendiku keskel. Pühajärw on oma nägusate saarte ja kauniste kallaste tõttu nägemise wäärt. Pühajärwest jookseb Emajõgi esmalt lõunapoole, pöörab järsku enne õhtupoole, Tellistes pärast põhjapoole ja hoowab siis Pikasilla juures Wäike-Emajõe nime all Wirtsjärwe lõunapoolsesse otsa. Jõesuu kohal woolab ta Wirtsjärwe kirdepoolsesse nurgast Suure-Emajõe nime all jälle wälja, käänab idapoole, jookseb Tartu linnast läbi ja ruttab Peipsi järwe. Harusid wõtab ta wastu paremalt poolt Elwa, Reola ja Ahja, pahemalt poolt Põltsamaa, Pedja-Laewa ja Amme. Põltsamaa ja Pedja jõe ühendust kutsutakse Pedeks. Põltsamaa saab alguse Wäike-Maarjas Wao wallast ja kannab Mustajõe nime, Pedja allikad asuwad Simunas, kus ta ülemjooksu Awandusejõe nime all tuntakse. Suur-Emajõgi on laewadele sõidetaw. Tartust alla poole mööda jõge ja Peipsil sõidawad suuremad aurikud, mis läbikäimise ja kauplemise ühendust Wasknarwa, Mustwee, Kallaste, Tartu ja Wõõbsu wahel alal hoiawad. Tartust üles poole Wirtsjärwele ja Wäike-Emajõkke pääsewad ainult wäikesed aurupaadid ja lodjad, mis üksnes $\frac{1}{2}$ meetrit wette wajuwad. Suure-Emajõe jooks jaguneb karestikukudesse ja lammetesse. Karestiku kohtadel on weelang suurem, siin takistawad paiguti weelused kiwid ja õhuke wesi laewasõitu, kuna nendele järgnewate lammete wagusas ja sügawas wees laewadel hõlbus on edasi pääseda. Kärewere kohal lähnewad Emajõe orule kõrgemad maa-alad niihästi põhjast kui ka lõunast, mispärast oru põhi siin

kitsaks läheb, nimelt orukaldad $1\frac{1}{2}$ klm. peale üksteisele lähenewad. Siin leidubki kõige suurem ja laewa sõidule hädaohtlikum kärestik. Kärewerest peale käiwad Emajõe oruga rööbastikku seljandikud, põhjapoolsel kaldal koguni kolmes reas. Kõige kõrgem neist ulatab Sootagast üle Wasula Wesneri mõisani. Temale wastab lõunapoolsel orukaldal samasugune seljandik, mis üle Tamme mõisa Reolani küünib. Paiguti saadawad Emajõe sāngi 1—2 meetri kõrgused kaldawallid, mida wesi kokku kandnud. Kõige suuremad kaldawallid leiduwad Emajõe põhjapoolsel perwel Muuga wesi ja Jānese silla wahel, kus jōel tuleb madalast luhast läbi joosta, mille ta kewadel laialt üle ujutab. Wāhematest jōgedest, mis Tartumaalt Peipsisse jooksewad, nimetame M u s t w e e jōge, mille suud sadamaks tarwitatakse ja Kaeu järwest tulewat ning Omeduga ūhinewat K ä ä p a jōge. Wiimases magawat muinasjutu järele Kāāpa talu kohal Kalewipoja kuulus mõök.

Et Tartumaa merest kaugemal idapool asub kui teised senini läbiwaadatud maakonnad, on tal ka wōrdlemisi teistest kontinentaalsem kliima, kui seda nimetust üleūldse Eesti kohta wōib tarwitada. Kuna elawhōbe soojamōõtjas jaanuarikuul keskmiselt $-8,1^{\circ}\text{C}$ alla langeb, tōuseb ta juulikuul lābistikku $+17,3^{\circ}\text{C}$ peale. Kõige kõrgem Tartus tāhelepanud temperatuur oli $+32,2^{\circ}\text{C}$ augustikuul, kõige madalam $-36,2^{\circ}\text{C}$ jaanuaris. Nagu 50 aasta jooksul tāhelepanud keskmised temperatuurid nāitawad, on Tartus kõige soojem aeg juulikuu keskel kella 3 paigu p. l., mil ōhu temperatuur on wilus keskmiselt $+21^{\circ}\text{C}$, kõige kūlmem aeg weebruari esimesel poolel, hommikul kella 6 ūmber, mil kūlm keskmiselt 8°C ulatab. Esimese ōökūlma keskmine kuupāew Tartus on 2. oktoober, wiimase — 8. mai. Kõige warem ōökūlm 50 aastases perioodis oli aga juba 7. septembril (1896), kõige hiljem kewadel —8. juunil (1891). Kõige rohkem pilwitab siin taewas nowembrikuul, kõige selgemad on juunikuu pāewad. Kõige rāngemad wihmasajud korduwad siin juulikuul, nimelt tuleb $82,3$ mm. sademeid pāewa peale, selle wastu on sademete hulk nowembrikuul ainult $38,9$ mm. Nii selgub, et kodumaa idapoolsel serwal juulikuul kõige

intensiivsemalt vihma sajab, sügiskuudel selle vastu vähem. Saartel ja mererannal on lugu otse überpööratud. Üleüldiselt võib aga meilgi, nagu mujal Euroopas, konstanteerida, et läänest idapoole nihkudes sademete rohkus kahaneb. Tähelepanemise-wäärt on seegi nähtus, et meie väiksed kõrgendikud sademete jaotuse peale suudawad mõju awal-dada. Otepää kõrgendiku ja wooremaastiku läänepoolsel kül-jel langeb sademeid palju rikkalikumalt kui idapoolsel.

Kõrgemad kohad Otepää mägismaal ja wooremaastikus saawad suwel tihti niisutuse puudust tunda, sellepärast ja ka liiwase ehk kruusase pinna tõttu ei taha nõudlikumad wiljad siin sigida, waid kõrgetel nõlwakutel näeme kõige rohkem kaera- ja tatra-wälju ja wooreseljandikka kasuta-takse sagedasti karjamaadeks ehk lastakse nende peale mets kaswada. Üleüldiselt on Tartumaa pind siiski suuremal mõõdul kui mujal kultuurialadeks kasutatud. Nimelt seisab siin peaaegu 23% maapinnast põllu all, 19% tarwitatakse, heinamaadeks, 16% karjamaadeks, 22% on metsa all ja kõlbmatut maad on ainult 13%. Selle tõttu elab rahwast Tartumaal tihedamalt kui läänepoolsetes Eesti maakondades; läbistikune elanikkude arw tõuseb siin ruutkilomeetri peal 24,1 hingeni, linnaelanikud ühes arwatud 30,8 hingeni. Tartu-maa on see nurk Eestis, kus kõige suurem osa maapinnast keeduwilja ja wiljapuu ridade alla on paigutatud, nimelt 0,91%. Ses tükis on ta isegi Wiljandimaast ette jõudnud, kus aiamaad 0,78% on.

Öökülmad lõpewad Tartumaal alles maikuu lõpul ja juunikuu algul, ilmuwad aga sügisel harilikult septembrikuu keskel. Kewadel teewad nad kahju ristikheinale ja õuna-puu õitele, sügise selle vastu kartuli pealsetele, hernestele ja hilisematele kaerasortidele. Künnitöö algab Tartumaal uue kalendri järele alles aprillikuu wiimaseil päiwil, torutatud põl-dudel wast ka juba aprilli keskpaigu. Tõuwilja külw algab maikuu algul ja karjad lastakse alles maikuu keskel laudast wälja. Rukki külw tuleb augustikuu wiimsel nädalal ette wõtta ja 14. oktoobriks peawad kartulid mullast wõetud olema, muidu wõiwad hõlpsasti talwe alla jääda. Seks ajaks peab ka kõik kõrrekünd lõpetatud olema. Sellest näeme,

kui lühikese aja peale põllutööd tulewad koondada. Erandi moodustab Peipsi rand; et järwewesi sügisel kaua soe on, pole siin warast öökülma mitte karta, sellepärast saawad ka hilja külwatud wiljad siin walmis ja põllumeestel pole mitte waja kewadel külwiga rutata.

Põllupind on suuremalt osalt kerge liiwakas sawi ehk sawikas liiw, ka leidub kaunis rohkesti sawimaad ja mustamulla ehk huumuse pinda. Ka parast kruusa ja liiwapinda on olemas. Kõige paremad põllud Tartumaa talupoegadel on Rannus ja Tartu ümbruses. A. Eisenschmidtite teadete järele kaswatawad Tartumaa wäikepõllupidajad kõige rohkem kaeru. Selle terawilja all seisab kogu põllupinnast 20%; nüüd järgnewad ristikhein 19%, rukis 15%, oder 15%, lina ja kartul kumbki umbes 5%, suwe ja talwenisu kumbki pisut üle $\frac{1}{2}\%$. Suurt hoogu on saanud loomapeedi kaswatus, 100 põllupidaja hulgas teewad sellega juba 70 tegetmist. Soid leidub iseäranis laialt Wirtsjärwe ja Peipsi ligidal, kuid nende harimises ei ole suurt tõusu märgata. Kõige suuremad kultiveeritud soopõllud on Kastre mõisas. Suurte laante poolest rikas on Torma-Lohusoo ning Kursi kihelkond.

Põllutöö kõrwal on rahwa tähtsam talitus muidugi karjapidamine. Emajõe ja tema harude ääres kaswab tugew ja söödaw luhthein, mis loomadele rammusat toitu annab. Hobuste kaswatuse peale ei panda Tartumaal kuigi suurt rõhku, warsu leidub taludes wähe, müügi jaoks kaswab hobust siin harwa mõni peremees. Hobuse kaswatusks puudub siin arusaamine ja huwi. Sellewastu on sarwloomade pidamine õige silmapaistew: suurte kariloomade hulgast on siin weiseid umbes 80% ja pannakse piimatalituse peale suurt rõhku. Käsikoorelahutajaid leidub siin tihti, mõnes wallas peaaegu igas teises, kolmandas talus.

Tähtsa osa aasta sissetulekust saab Tartumaa põllumees linna läheduses piimast ning wõist. Sigu ja põrsaid kaswatatakse suurel hulgal; Tartu turg on nuumatud ja tapetud sigadega hästi warustatud. Rikkalikkude karja-, iseäranis lihaproduktide kõrwal üllatab wõörast waatlejat Tartu turg sügisel oma puuwilja küllusega. Kui lõikus hea olnud,

on linn sügisel õunalaudade ja poodidega otse üle külwatud, hinnad pole mitte kõrged. Õunte kuiwatusega on juba august tehtud. Kui ka wiljapuude harimist siin veel kes teab kui eeskujuliseks ei wõi nimetada, leidub Tartumaal ometi hulga kaupa talusid, kus aias 100—250 kandjat puud leidub.

Suuremate wete ligidal otsib hulk inimesi kalapüügis peatoidust. Laialt tuttawad on Peipsi wäga maitsewad räabised ja tindid ning Wirtsjärwe kiisad, kuid nende järwede kõige tähtsamaks rikkuseks on koha ehk sudak. Peipsi ääres elawad eestlased ja wenelased kaswatawad suurel määral sibulaid ja kurkisid. Neid weetakse laatadel üle kõige Eestimaa ja wahetatakse kodus wilja wastu. Metsarikkas Awinurme wallas tehakse enamasti igas peres suuri ja wäikseid puuanumaid, mis koormate kaupa kodumaa laatadele müüa saadetakse. Pala wallas, Kodaweres, valmistatakse rattaid, wankrid ja regesid. Puurmannis põletatakse head lupja.

Keisri linnaks sai Tartu 1783. aastal. Wanal ajal kaswis tema asemel suur tammemets. Seda kutsuti Taara tammikuks. Kõrgel Toomemäel kohas Uku hiis. Seal wiidi põliste tammede all Uku kiwide peale Wanaisale, Ukule ehk Taarale ohwrit. Sellepärast peeti seda paika pühaks ja hüüti Taarapaduks. Sellest nimest on aegamööda Tartu saanud. Wene suurvürst Jaroslaw Tark wõitis Wõru- ja Tartumaa eestlased ära ja sundis neid maksu maksuma. Et maksualustele wastupanemist wõimatumaks teha, häwitas Jaroslaw nende püha paiga ära ja ehitas kindla linna asemele. Linnale pandi Jurjew nimeks. See sündis aastal 1030, ja seda aastat loetakse linna asutamise aastaks. Wis-tisti on wenelased pärast Jaroslawi surma Jurjewist lahkunud ja linna eestlastele jätnud, kes teda jälle Tartuks kutsuma hakkasid. Kui sakslased siia maale tulid, wõtsid nad Tartu linna eestlaste käest ära. Aastal 1224 sai Tartu piiskopi pealinnaks. Esimine piiskop oli Hermann I.: see ehitas Toomemäele toreda peakiriku, mille suurepärased waremed veel tänapäewani alles on. Tartu linn on mitu korda ära wõidetud ja häwitatud. Wiimast korda sündis see õnnetus temale suure Põhja sõja ajal. 13. juulil 1704 said kuuenä-

dalise piiramise järele linna oma kätte. Aastal 1775 põles suurem osa linnast maha. Keisriproua Katariina II. kinkis linnale Emajõe peale uhke kiwisilla. Ajalooliseks päewaks Tartule on 14. jaanuar 1919, mil wahwad Eesti Wabariigi kaitsjad selle linna enamlaste hirmuwalitsuse alt päätsid. Ausammaste poolest, kui nende arwu peale waadata, on Tartu kõige rikkam Eesti linn. Siin leiduwad mälestusemärgid kindral Barnlai de Tollyle, loodusteadlase K. E. von Baerile ja hirurgi E. Bergmannile.

Ehk küll Tartu Eesti pearaudtee ääres seisab, mis Tallinnat Riiaga ühendab ja ka Emajõgi oma laewasõiduga läbikäimist elustab, pole Tartu tööstuse ja kaubanduse alal suutnud õitsele tõusta. Ärilinna muljet ta ei tee, ja raha on siin wast ainult mõnel üksikul küllalt. Mis weel imeilikum, äriajamise peale waadetakse siin mõnelt poolt päris halwaks panewalt. Tartu üleüldine tähtsus seisab hoopis teisel alal. Ta on senini waimuwallas kodumaa eesotsas sammunud ja jääb Eesti waimlise kultuuri taimelawaks ka weel tulewikus. Mitte üksnes ülikool ei koonda kõiki silmapaistwamaid waimlisi jõudusid siia kokku, waid ka kunsti ja kirjanduse harrastajad wiibiwad siin heal meelele, sest et seltskonnaga kokku puutuwad, kes waimlistele huwidele elab. Nii on Tartust pea kõik Eesti waimlised woolud wälja läinud. Tartus on Eesti Rahwa Museum ja sellega ühendatud kesk-biblioteek, kõige suurem ja täielikum Eesti raamatukogu; Eesti Kirjanduse Seltsi arhiw on aja- ja kirjanduslooliste käsikirjade ja erakirjade panipaigaks. Seega on Tartu Eesti waimlise iseolemise allik, teaduste ja kunstide ja omapäraliste paleuste kolle, Eesti waimline süda, kes kultuuriwõitluses ikka eesrinnas on sammunud. Mitte vähem tähtis ei ole see mõju, mis Tartust põllumajanduse ja ühistegewuse tõstmiseks wälja läinud. Siin tekkisid esimesed Eesti rahaasutused, nimelt Laenu- ja hoiukassa ning Wastastikune krediitühisus, mis nüüd Kaubapangaks muudetud. Põllumeeste seltsid Lõuna-Eestis löid siia edukalt töötawa keskkoha, mille ümber tähtsamad teaduslikud ja tegelised jõud koondusid. 1908. asutati Tartu Põllumeeste Seltsi juure Tartu-Eesti Majanduse-ühisus, 1909 seati esimesed karjakaswatuse ja põllu-

töö instruktorid ametisse, 1910 kutsuti esimesed piima kontrollühisused elusse, aasta aastalt peeti siin pikemaid põllutöökursuseid, millest nüüd Wahi alam põllutöö- ja aiatöö kool välja arenenud. Kuremaa mõisas töötab karjakasvatuse kool.

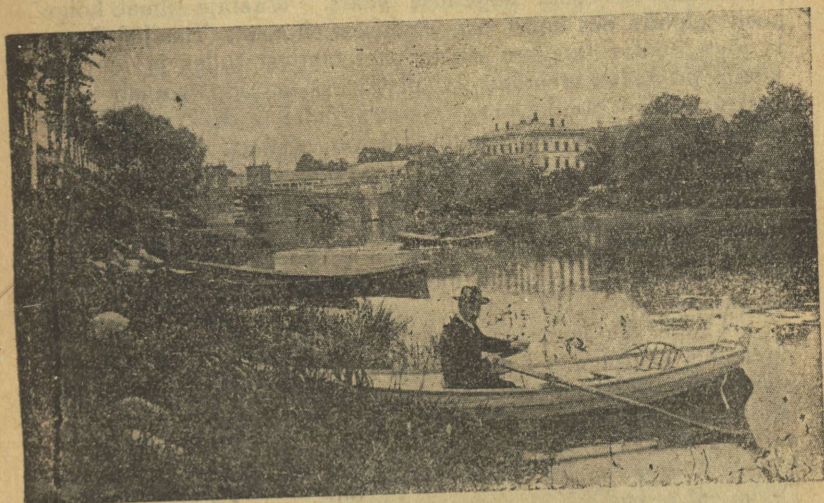
Praegu on Tartu meie maa linnade seast üks kõige ilusamatest. Tal on laiad ja sirged tänavad, nägusad majad, ruumikad aiad. Tänavate arv ulatab poolteise sajani, majade arv kuni 4 tuhandeni. Inimesi elab siin üle 50,000. Linna teeb ülikool ehk uniwersiteet tähtsaks, kus üle 2000 noore inimese kõrgemat haridust saavad. Eesti riigi rajamise kõrwal on Eesti ülikooli awamine tähtsam ajalooline sündmus, mis 1919 aasta enesega kaasa toonud. Et eestlaste keskelt tarwilikku arwu professorid polnud leida, oli tarwis nende hulka muulasi, nimelt soomlasi, sakslasi, rootslasi ja wenelasi ametisse kutsuda, nõnda et nüüd Tartu ülikoolis Eesti, Saksa ja Wene keeles ettelugemisi peetakse. Tartu ülikoolil on seitse osakonda: ajaloo-filosoofia, arstiteaduse, usuteaduse, õigusteaduse, füüsika-matematika, põllumajanduse ja loomaarsti osakond. Siin on ka kooliõpetajate seminar, gümnaasiumid poeg- ja tütarlastele, reaalkool ja kommertsikool, kaubanduskool ja hulk rahwakoolisid. Suuremates tööstuse asutustes valmistatakse masinaid, mööblid, wilti, linaõli ja põllurammu.

Tähtsamad alewid selles maakonnas on Mustwee ja Kallaste Peipsi ääres; esimeses elab 4000, teises 1600 inimest. Raudtee ääre on kaks alewit tekkinud: Elwa ja Jõgewa. Esimene neist on tartlastele tähtsaks suwituskohaks. Otepää kiriku ligidal asub Nuustaku alew 2000 inimesega. Perekam küla on aga ka Warnja, Kawastu wallas Peipsi rannal; temas elab 1300 inimest.

Tartu maastikuline ilu.

Tartut loetakse juba ammu ajast kõige ilusamaks linnaks meie kodumaal, ja kui ainult maastikku tahetakse silmas pidada, nimelt waheldusrikast maapinna tõusu ja lange- mist ning toredat puistikuehet, siis wõiks ta weel praegu

sel aukohal püsida — ainult väljawaade merele puudub, mis näituseks Tallinna nii uhkeks ja külgetõmbawaks teeb. Wistist ei ole Tartu linna asemelt muisteajal, kui Soome laht alles Walgemerega ühenduses seisis ja Peipsi ainult selle wanaaegse põhjamere osa oli, meri ka mitte kaugel seisnud, niisama võib arwata, et siis Wirtsjärwe lamemiku lained teiselt poolt sellele seljandiku-ribale õige lähedale weeresid, mille kallastele hiljem Tartu linn ehitati. Tartu alus ja ümbrus on nimelt ainukene koht, kus kõrgendik lõunast ja põhjast Emajõeale läheneb ja tema madaliku õige kitsaks teeb ning nõnda loomuliku ülekäigukoha lõunapoolse

Tartu kiwisild ja Emajõe kaldad.

kõrgendiku serwalt põhjapoolsele moodustab. Nõnda ei või Tartus siis mägedest juttugi olla, waid ainult enam ehk vähem järskudest kallastest. Isegi kuulus Doomemägi pole muud kui kõrge kallas, mis sügawa ja laia kraawi abil kunstlikult lõunapoolsest seljandikust eraldatud. Võib olla, et selle kraawi kaewamise ja mulla kuhjamise töö weel tuttawale muinasjutule aluseks on saanud, mis Emajõe ja Taaramäe sündimise kohta kord rahwasuus liikunud. Et siin tõesti mägesid pole, ilmub sedamaid, kui nõndanimetatud Doomemäe tippu kõrguse poolest teiste kallastega võrdleme: tähetorni wundament seisab nimelt 6408 sentimeetrit üle Kroonlinna nullpunkti, kuid Maarja kiriku läwe juba 6570 ja rahukohtukogu 6557 sentimeetrit, ja Tammemõis ning Tähtwere seljandik asuwad weel hulga kõrgemal.

Et meie Doome all olewat Emajõe kallast juba narjunud oleme „mäeks“ nimetama, siis jääme selle nime juure. Doomemägi oma wana puiestikuga ning kõnniteedega, tema ümber jooksew Wallikraaw ja sellega ühinewad lõhustikud ongi, mis Tartu maastikule loomuliku ilu annawad — muidugi ainult linnapiirides, sest lähem ümbrus on iseenesest ühetaoline ja wähe külgetõmbaw. Rändaja, kes Tartu maastiku ilu tahab maitsta, ei jäta Doomemäge mitte waatamata. Kõige pealt üllatab silma Doomemäelt saadaw kogõuülewaade. Küll jääb tähtis osa linnast, mis lõunapoolsel kõrgendikul asub, selja taha, kuid põhjas ja idas awanew panoraama on siiski nägemise wäärt. Waataja silmab kõige pealt jalgade ees suurt osa alumisest linnast, Emajõe orgu ja jõe kuidas ta nagu sinine pael loodest tulles ja kergeid keeurusid tehes majadest ja platsidest mööda woolab ning keskhommikul puude ning majade taha ära kaob. Edasi lendab pilk üle alumise linna Emajõe põhjapoolsele kaldale, kus majade merest Peetri kirik oma ilusa torniga ning mitmed puiestikud silma torkawad. Kauget silmapiiri, mis kohati peenikoorma ja weel pikema maa taha ulatab, palistawad kergetes räärjoontes sinisesse udusse ülestõuswad metsa salgad, mis seda meele tuletawad, et maastik põhjapool uuesti kõrgeneb.

Ümber Doomemäe käiw sügaw org ehk Wallikraw on laiaks sõiduteeks ümber muudetud, mille kõrwale osalt puiesteed istudatud. Suwisel kuumal ajal leiab jalutaja siin jahedat warju ja kui talwel mujal külm tuul puhub, on siin ning naabruses olewas Kassidoome orus päris wagune wiibida. Kõigist muinasmälestustest Tartus on see org ning Doomemägi küll kõige wanemad. Wist on juba eestlased wanal ajal selle kraawi omas maalinnale kaitseks kaewanud, ja saksa rüütlid hiljem ta ügawamaks teha lasknud. Doomemäe praegune nurgeline kuju on Katariina II. ajast pärit. Wene walitsus tahtis siia kindlust ehitada ja laskis mullatööd juba kindla plaani järele walmis teha. Sellest siis tulebki, et Doomemäel praegu weel hästi alalhoitud kindluse kuju on: ümberringi jookswad mullawallid muudeti promenaadideks, alustatud kindluse wõlwid tehti keldriteks ümber Igal pool wahelduwad kõrgendikud nõgudega, igalepoole aeti kõnniteed ilusate paksuleheliste puudega ja ühendati hommikupoolne mäe osa õhtupoolsega kahe silla abil, mis nüüd mäest ülewiiwat Lossi-tänawat ehiwad. Idapoolne nendest on puust ja kannab Parroti nime, kes Tatur ülikooli esimene rektor olnud ja selle silla ehitanud, kuna läänepoolne hiljuti uuesti ülesehitatud betoonsild ülikooli asutajale keiser Aleksander I. mälestusele on pühendatud.

Doomemäe ja Tartu linna peaehe on wana doomkiriku waremed, mida ajahammas nüüd jõudsalt hakkab häwitama. Ajaloost teame, et see kirik 1240 Tartu piiskopi Hermann I. poolt ehitatud ja pühale Dionisiusele pühendatud, kelle nime ta kandis. Kirikut ehtisid kaks torni ja terve ehitus, Gooti stiilis järjekindlalt läbiwiidud, oli nii suur ja uhke, et sellesarnast muud kirikut Liiwimaal ei olud. Wõlwisid kandsid 23 pilda, kesklaewal oli kolm ristwõlwi. Hooletusesse jäetud jaanitulest põlema hakates muutus kirik 1596 waremeks, ehitati selle järele küll weel kord üles, kuid 1624 juhtus talle sama õnnetus. Et uuesti ülesehit useks

W. Stadeni üleswõte.

Aleksandri-sild Tartus.

raha saadawal ei olnud, pidi ta sest ajast waremesse jääma. Põhja sõja ajal tabasid teda umbes 500 pommi, mis ta wõlwid sisse löid ja ka muidu seinu ning pildasid rikkusid. Kui uniwersiteet Tartus teistkorda awati, siis parandati kiriku altaripoolne ots ära ja mahutati sinna raamatukogu, mis oma täiuse poolest kuulsaks saanud.

Olgu Doomemäe serwalt nähtud waade küll sügaw ja ilus, täielik pole ta mitte, sest et sealt peaasjalikult ikka Tartu vähem edenenud kolmat linnajagu näeme, mis poolteed nagu alewi osa etendab. Linna tähtsamad asutused ja ilu-

samad hooned seisawad lõunapool Emajõge. Tahame enesete ülewaadet Tartu kesklinna üle muretseda, nõnda et ka tema au ja ehted ühises pildis esinewad, siis peame enesetele Emajõe põhja-kaldal sündsaid seisukohti otsima. Waatleme linna näituseks kingu otsast, mis Resursse aias asub, siis awaneb meile tore panoraama. Tagaseinas seisab nüüd Doomemägi, mille puude latwadest ainult weel Maarja kiriku torn kõrgemale ulatab. Doomewarem biblioteegiga, suur kliinik, tähetorn esinewad weel kaunis selgetes äärjoontes, üle naabri maja katuste wõib ülikooli tema pikast esiküljest ära tunda ja ligemal paistab osake Emajõge silma.

W. Stadeni üleswõte.

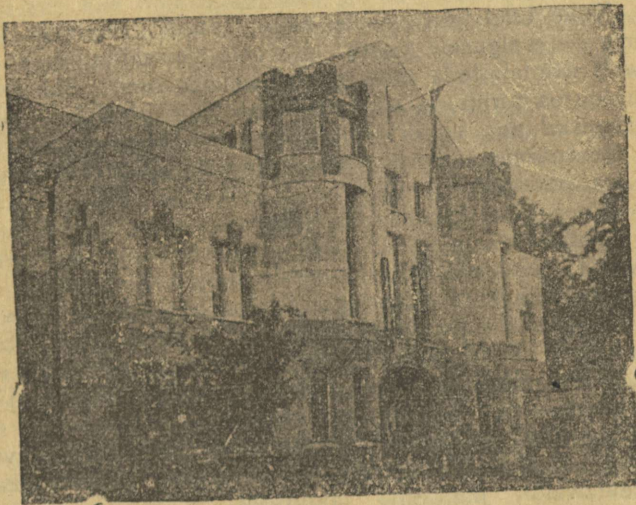
Waade Tartu linna peale Resursse aiast.

Olgu kewade ajal, kui Emajõgi oma luhad laialt üle ujutab, kui õrn roheline juurtest ja pungadest wälja paisub ehk kui majad arwurikaste aedade keskelt õitemerest sõbralikult wälja waatawad; ehk olgu kuumail suwepäiwil, kui lehestik tumeneb, kui kollased wiljawäljad aasade ning metsade rohelisest nii maaliliselt toredalt eralduwad, ehk olgu lõpuks sügisestel lühikestel päewadel, kui tuul lehti ja wilja puudest raputab, ikka, ja isegi talises lumerüües esineb Tartu sõbralikuna, ilusana, nõnda et teda põhjamaa Heidelbergiks on nimetatud.

„Wanemuise“ teater.

Kui Tartus Aia uulitsat mööda mäest üles astud, — ilma hooplemata öeldud — midagi suurepäralist seisab silmade ees, midagi, millel mõju on, midagi, mille juures külmaks ei saa jääda. Majal, mis Eesti kunstikojaks määratud, on oma iseloom, plaanitegija kunstnik on tema sisse midagi pannud, temaga midagi ütelda jõudnud. Meie tunneme eneses toonivad puudutatud, mis meile nagu tuttavad, omased on, — mis meie enestega kokkukõlas seisavad.

Maja uulitsapoolne külg oma kahe võimuka torniga tuletab nagu midagi rasket, kestvat, püsiwat meele, midagi, mida kergesti puruks killustada ei saa, mis ei paendu, mis ennast tahab kaitsta. Kurjalt, natuke irwitades waatawad

„Wanemuise“ teater.

näod, mis mitte selle järele ei näi küsiwat, kas neid ilusateks ja armsateks peetakse, wõi mitte. Aga hoone suured aknad waatawad selle wastu nagu rõõmsasti ja rahulisti maailma, kuna kelp puhtalt ja wabalt ülespoole püüab. — Maja tahaks nagu meid endile kujutada ja ütelda: rasketest oludest oleme tulnud, tugewaks ja püsijaks jäänud, kaitsta tahame endid, rõõmsalt ja lootusega waatame meie maailma ja meie püüded sihiwad ülesse, walguse ja wabaduse poole. — On kunstnik sel wiisil majale uulitsa poolt küljest monumentaalehituse jõu ja mõju andnud, siis on maja aiapoolne külg selle wastu kerge, lahtine, rõõmus. Kahe peaaegu klaa-

sist torni wahel on sambad ja sammaste wahel hiigla-aknad, klaas ja jälle klaas.

Aga astume maja seestpoolt vaatama. Laiad astmed wiivad uulitsalt maja ette üles ja suure wõlwaluse alt kolm kahepoolega klaasust ettekotta. Nüüd oleme suures wõlwid ruumis. Pahemat ja paremat kätt läwe kõrwale jääwad kolm wähemat tuba, uks meie ees wiib einelaua ruumidesse. Selle kõrwal on paremal pool kassa, paremat kätt seinast wiib uks ja trepp ülesse suure saali gallerii peale. Seal ülewal on ka weel kolm ilusat ruumi raamatukogu, lugemisetoa ja ehk weel koguni museumi jaoks. Pahemat kätt eestkojast wiib lai trepp üles. Selle kõrwal on suur, ümmarguste akendega riietepanemise ruum. Sinna anname pealisriided ära ja astume siis trepist üles.

Kohe tuleb meie peale nagu pidulik tundmus. Meie astume — walgusele wastu. Kõrgelt ülevalt ja ümberringi kõrwalt woolab teda meie peale, meie leiame endid awaras, ümmarguses tornis, mis kahest hoone korrast läbi ulatab ja mille seinad pea ainult hiiglakõrgetest akandest on. Mõju on suurepäranne. Tornist wiib trepp ka aeda, kui pahemat kätt ära pöörad.

Weel järk treppi ülespoole, ja meie oleme suures, laias jalutamise ruumis. Oi, ilus on ta, see ruum oma õrnade wärwidega, oma plastikaliste lae-ilustusega, oma hulga lampidega ja oma hiiglaakandega. Siin on hea edenduste waheaegadel jalutada, ennast jahutada ja juttu westa. Sinna paistab linn all orus kui peegli peale. Siit wiivad kolm suurt kahepoolega ust suure saali ja neljas nende järele wähemasse saali. Wiimne on koosolekute, kursuste ja ettelugemiste jaoks määratud. Jalutusruumi pani wana auwäärt hallpea kunstnik Weizenberg kalli kingituse „Wanemuisele“ — Kreutzwaldi, Jannseni, Jakobsoni ja Hurti marmorist rinnakujud — üles.

Ja nüüd astume suure saali. Nagu pühalik tundmus tuleb meie peale, meie waikime ja ei saa sõna suust. Meie ilutseme. Ja ta on suur, lihtne ja ilus, see keskkoh, see maja suur pidusaal. Mitte toredusega ei mõju ta, toredust siin ei olegi, tema mõjub muuga, nimelt oma lihtsusega, oma suurepäraliselt mõeldud arhitektooniliste joontega. Meie teame, et saal suur on, et ta kummitud lagi kõrge on, aga see ei näitagi, et see nõnda oleks. Jah, siin tuleb ehituskunstniku osawust imetleda, kes silma eest warjule peita on osanud, et suures kõrges ruumis oleme. Meie teame, et suures ruumis seisame, aga see ei ole mitte mõni ilmatu küün: kunstnik on seinad koomale, lae madalamale tõmmata osanud.

Kõik on nii armas, lihtne ja kodune. Ja kui vaatame, meie ei leiagi ennast raskete müüride wahelt, kõik on nii kerge, nagu läbipaistew, nagu telgi seinte wahel.

A. Kitzberg.

Ülikooli õpekogud.

Taaralinna au ja ehe on ta ülikool, ilma milleta ta meie wäikeste maakonnalinnakeste hulka alla langeks. Ülikool teeb Taaralinna meie kodumaa intelligentsi keskkohaks, waimlikuks tulepunktiks, mis teaduse ja tarkuse kiiri koondab ja neid uuesti üle kodumaa laiali saadab. Suurem osa Eesti noorest soost, kes kõrgemat haridust taga nõuab, rändab siia, walmib siin oma teadmistes ja ka ilmawaates. Sellest siis tulebki, et ka Eestis ilmuwad waimuwoolud ja intelligentlikud liikumised enamasti kõik Tartus on tekkinud ja siit laiali läinud. Peale üle kogu kodumaa ulatawa tähtsuse on ülikoolil suur hariduslik mõju edasipüüdwate linnaelanikkude kohta. Siin peetakse rahwaülikoolis iga aasta rahwalikka ettelugemisi mitmesuguste teaduste alalt. Iseäranis tähtsad üleüldise hariduse edenduse seisukohalt on ülikooli kabinetid, museumid, ühe sõnaga õpekogud, mida ükski haridussõber, kes Taaralinna juhtub tulema, ei peaks vaatamata jätma.

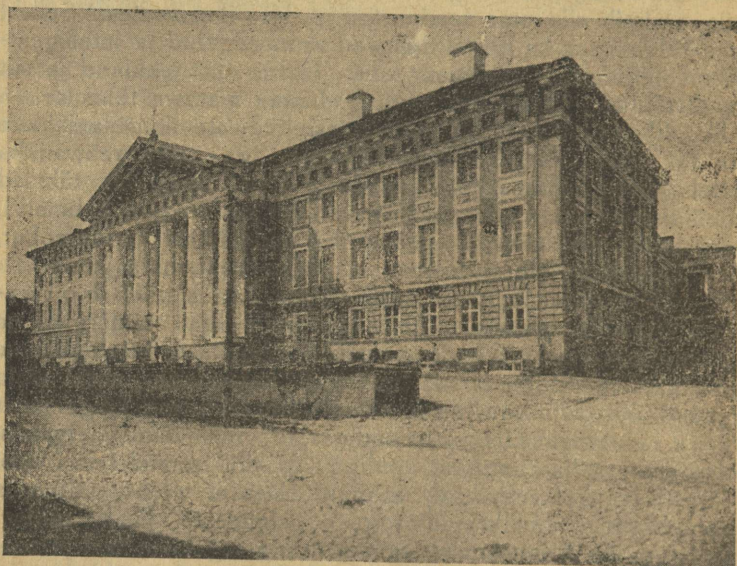
Ülihuwitawaks vaatamise asjaks Tartus tuleb botanika-aeda pidada. Ehk küll selle aia eesmärgiks on eriteadlaste teaduslikkude uurimiste, üliõpilaste ettelugemiste ja praktiliste tööde tarwis materjali kaswatada, siiski wõib igaüks aias palju huwitawat näha. Siin leiduwad kõige pealt terve taimeriigi tähtsamad edustajad, mille nimega igaüks, olgu geograafia tundidel, koolipõlwes wõi mõnel teisel teel pärastises elus tuttawaks saanud. Kes ei oleks näituseks kohwipuust, suhkrupilliroost, palmidest jne. midagi kuulnud, kuid suusõnalise seletuse ning lugemise teel ei saada neist ikkagi weel selget pilti. Siin wõib neid ja teisi wõõramaa taimeid ise oma silmaga näha.

Tegeliku wäärtusega taimede kõrwal leidub botanika-aias palju niisuguseid, millel suur tähendus on bioloogia ehk taimeelu üleüldiste seaduste äramääramise kohta. Keset aeda, ümmarguses katlasarnases orus, leiab waataja triiphoone täis omapäraliseid Mehiku taimi, mida kaktusteks nimetatakse. Isewiisilise warre ja toredate õite pärast kaswatatakse neid sagedasti tubades. Nende lihawa palli- wõi tsilindrisarnase warre pinnal leidub paks nahk, mis wõrdlemisi paksu wahakorruga kaetud; okste ja lehtede asemel on neil okkad. Nende taimede omapärase kehaehituse tarwidus saab meile

siis arusaadawaks, kui taimne kodumaa elutingimisi tundma õpime. Kõige pealt tuleb tähendada, et Mehiko [kiltmaa] kõrwed ja rohtlaaned asuwad, kus kolmweerand aasta jooksu piiskagi wihma ei saja. Niisugused kliimalised olud ongi kaktuste iseäraldused sünnitanud. Nende lihaw palli- wõtsilindrisarnane wars on weetagawara kogumise koht wõimalikult wäikese äraauramise pinnaga. Auramist wähendawad weel paks nahk ja seda kattew wahakord, auramise pinnal wäendamise sihis on lehed nõelakujulisteks muutunud, kuna hariliku lehe ülesanded — orgaaniliste ainete walmistamine — roheline wars oma peale on wõtnud. Nõelakujulised lehed

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte

Tartu ülikool.

aga kaitsewad taimi jänu käes waewlewate loomade eest, kes heameelega palawa ilmaga neid „kõrwekaewukesi“ tühjendaks. Siit näeme, et kaktuse kehaehitus elutingimistega kokkukõlas seisab ja et iga tema osa nõnda on wälja arenenud, nagu wälimised elutingimised seda nõuawad. Kaktuste kohanemise nähtus ongi üks nendest huwitawatest bioloogilistest seadustest, mis taimede ja üleüldse orgaanilist elu juhiwad. Siit hakkame aru saama, et elutingimised pika aja jooksul terve rea sugupõlwede peale mõjudes taimi wäli-

mist ja sisemist ehitust otstarbekohaselt muudavad ja nüüd võime teritatud silmil ka teisi taimi sellest seisukohast tähele panna.

Mitte vähem huvi ei ärata ülikooli zoologia-museum, milles kaunis suur hulk mitmesuguseid loomi kas täistopitult, kuiwatatud olekus või jälle wedelikude sees konserveeritult alal hoitakse. Suuremaid loomi on võimalik ainult täistopitult alal hoida; kuigi need seda mõju waataja kohta ei awalda, mis elavad loomad, siiski võidakse siin oma teadmisi loomariigi tundmises suurel määral täiendada. Siin leiduvad kaunis suured kogud ahwisid, kiskjaid elajaid, närijaid, käsitiiblasti, putukasööjaid, kabiellajaid, kukkurelajaid ja nokkelajaid. Iseäranis vaatamise väärt on lindude osakond. Nende kehaehitus, kehakate, pesaehitamise viisid jne. pakub huwitavat bioloogilist materjali ja suudab waataja tähelepanu kaua aega kinni pidada. Loomade morfoloogia ehk väliste tunnuste tundmaõppimine teeb võimalikuks elajaid liikidesse jagada, kus juures ühtlasi selgub, et võimata on teatawate liikide wahel kindlat wahet teha, sest ikka leiduvad niisugused wahekujud, mida ühte ega teise liiki ei saa mahutada, sest et neil mõlema liigiga ühepalju sarnasust on. Niisuguseid siduwaid wahelülisid arwesse wõttes on võimalik üksikuid liikisid ühte liikide ritta mahutada, mille ühes otsas aga kõige lihtsama kehaehitusega, teises otsas aga kõige keerulisema ja täielisema kehaehitusega loomad seisawad. Veel ülewaatlikuma pildi saame siis, kui iga loomaliigi isesuguse edenemise astme peale mahutame, kõige alumisele astmele kõige lihtsamat, kõige ülemisele astmele kõige kõrgemate loomade liiki seades.

Suudab waataja niisugust loomariigi ülewaadet zoologia-museumist omandada, siis pakub suurt huvi ka geoloogiakabineti vaatamine. Geoloogia on maakera, ühtlasi aga ka taime- ja loomariigi ajalooteadus. Tahad sa teatawat asja igakülgsest tundma õppida, siis pead ka tema ajalugu teadma. Taime- ja loomariigi ajalugu peitub maakera kihtides, kus endistest aegadest pärit olewad taimed ja loomad kiwistuste kujul leida on. Maakihide uurimised on päewawalgele toenud, et mida warematest aegadest pärit maakohad, seda madalamal edenemise astmel temas leiduwad loomad seisawad: mida nooremad aga maakihid, seda kõrgema-astmelisi loomi neis peitub.

Kunsti-museum, mis ülikooli juure asutatud, pakub õige palju vaatamise wäärilist niihästi ajaloolastele, kui ka kunstisõpradele. Museum on hästi korraldatud, temas leidub kallihinnalisi kunstitöid. Tähelepanemist nõuawad iseäranis kujud, millest mõned paartuhat aastat wanad. Greeka kunsti

esimese õitseaja suured meistrid (500 a. e. Kr.), nende seas iseäranis silmapaistew Pheidias, tõmbawad peajaslikult jumalate kujutuse poolest tähelepanu enda peale. Jumaliku suurust ja kõrgust nähtawale toodud kujutustes ei ole nende järeltulejad mitte enam nii wõimsalt ilmutada suutnud. Teise õitseaja järgu, nõndanimetatud Ateena kooli kunstnikkude Skopase ja Praxitelese juures paistab iseäranis silma inimeste wälise ilu, aga ka tundmuste awalduste tabaw kujutus. Meie aja inimesed oma moodsate kunstnikkudega tunnewad selle ajajärgu kunstile juba rohkem kaasa. Näitustena nimetame Niobe, Hermese ning armastuse ja iluduse jumalanna Aphrodite (Venuse) kujusid. Aleksander Suure ajast esineb wiljakas Lysippos. Tolle aja kunstis katsuti jõu kujutust ja realistlikku loodust awaldada, inimeste juures näituseks keha wormide, juuste jne. loodustruu järelaimamise läbi. Lysippos oli arwatawasti esimene, kes alasti inimesi hakkas kujutama.

Ka tutwuneme Roomas alleshoitud sümboolilise reliefiga (500 a. e. Kr.), milles Orpheusi oma abikaasaga Eurydike ja jumala Hermesi kaasas kujutatakse, kuidas suur muinasaja laulik — Apolloni ja muusa Kalliope poeg — altilmast, Haadesest tulles, kust ta pimeduswürsti lauluwäega wõitnud, tõusewa koidu kiirtes tagasi pöörab, et oma naise silmi waadata. Kuid nii murrab ta oma töotuse ja Hermes wiib Eurydike Haadesesse tagasi. Surm on ometi wõitmatu. Kolmest wiimsest aastasajast enne Kr. on pärit Pergamo ja Rhodose koolid. Pergamonlastest on kohalikul museumil peale paari wähema tähtsusega kuju, kuningas Attalos ja enesetapja Gallia mees.

Rhodose koolist on museumil kõige pealt hästi korda läinud Laokoongrupi walang. See raidkuju on pärit umbes 50 a. e. Kr., nagu seda Daani teadusmeeste uemate wäljakaewamiste põhjal Rhodoses tõendada wõib, kuna teda enne palju wanemaks peeti. Selle ajajärgu püüdeks oli kunstiteoseid luua, kus iseäranis erkusid wapustawat kirge taheti kujutada. Greeka kujurid walmistasid oma skulptuurid kullast, hõbedast, brongsist, graniidist, wiimasel ajal ka marmorist ja katsusid neile wärwides loomuliku jume anda, kus tarwis, isegi kalliskiwa appi wõttes. Muidugi said ka riided wastawa wärwi. See wiis nende raidkujud elule märksa ligemale kui nende koopiad praegu on.

Tartu ülikooli kunsti-museum on täielikum kui mõne suure kuulsa ülikooli oma. Siin ülesseatud kujud on aga kõik reproduktsioonid ehk walangud. Mitmed originaalkujud ja hulk kallid waasisid on Wene walitsus sõja päiwil siit ära

wiinud. Õpekäikusid lubatakse museumisse ette wõtta ja lahkelt seletusi annab museumi direktor, kui selleks talle waremalt palwet awaldatud.

A. Bach.

Eesti Rahwa Museum Tartus.

Rahwasteadusliku museumi mõte on meie juures juba aastat kolmkümmend wana. Teda on katsutud mitmel pool rahwasteaduslike kogude asutamisega teoks teha, muu seas Õpetatud Eesti Seltsis ja Eesti Üliõpilaste Seltsis. Kuid need kogud olid rohkem waeseks lapseks nimetatud seltside teiste huwide täitmise kõrwal. Dr. Jakob Hurti surm 1906. aasta lõpul tõi asjasse muudatuse. Wäsimata töömehest jäi tema mitmekümne aastase waewa wili suur, sõnaline wanawara järele. Tarwis oli kallimale warandusele kindlamat paika leida ja selleks asutati Hurti matuse päewal Eesti Rahwa Museum. Pearõhu paneb ta ainelise wanawara korjamise peale, sest et see rutuliselt kaob, kuna sõnalise wanawara korjamise Eesti Kirjanduse Selts oma hooliks wõttis. Teiseks ülesandeks määrati selle eestikeelse ja eestlastesse puutuwa keskraamatukogu korrashoidmist ja täiendamist, mis Eesti Üliõpilaste Selts põhjendanud ja museumile kingituseks toonud.

Mis tahab Eesti Rahwa Museum? Ta tahab meie kodu ja elu täieline ärapeegeldus olla, ta tahab seda kõikide aegade jaoks olla. Meie minewik, olewik ja tulewik leiawad siin aset: Eesti nagu ta oli, on ja oleneb. Eesti maja oma tarbeasjadega, tööõudega, meie riie, ehe, meie kirjandus, meie luule, helitööd nähtawad kujutused ja muud, ühe sõnaga: Kogu Eesti oma käsitöö, waimliste teostega ja kunstiliste awaldustega asetatakse siia, peale selle ka kõik, mis mujal leitakse, mis aga Eestiga kuidagi ühenduses on.

Eks ole selge, et seesugusel asutusel suur tähendus on. See tähendus on teaduslik ja otsekohe kultuuriline. Esiteks pakub museum teadmisi Eesti rahwa kohta, teiseks sisaldab ta kultuurilisi aineid, mis edaspidi uusi kultuurisid tekita wad ja wõimaldawad.

Iseäranis rahwa töödel, mis ikka eht ja kõigiti algupärased, on jäädaw mõju ja wiljakus omased. Rahwas on nagu loodus ise täis otsatumat jõudu, terwust, tarkust, rikkust ja wärskust. Museum näitab meile, kes ja mis meie oleme, ta näitab rahwa isikut oma wõimetega heade külgedega ja

nõrkustega, oma sügawuste ja iseäraldustega. Museum juhib meid omapärest teed, mis meid otsemini täiusele wastu wõib wiia.

Ennewanast tegid eestlased kõik ise, mis neil tarwis oli: kodused tarbeasjad, põllutööriistad, riided jne. kõik olid nende kätetööd. Kui puutumatul algupärasel inimestel läks nende iseäraldus tahtmata nende tööde peale üle. Teisiti ei wõinud see ollagi. Endine inimene ei teinud midagi silmakirjaks, kõige wäheha töö külges rippus ta isik. Töö oli ikka sõna tõsisel mõttes täieline. Oli töötawal isikul luuleand, siis awaldas see muidugi ka ennast ta töös. Need rikkalikud kaunistused, mis mõnel muistsel ajal kaasis, ei ole ju muud kui laulud, mis tegija nende asjade üle on puistanud, helid rütmiliselt korraldatud nähtawas kujus. Armas oli wanasti igähele oma töö. Töötaja wõis ühe joogikannu ehk wõõ nagu kallikese üle wärsisid teha. See oli õige töötamise wiis. Need huwitawad kirjad ja wärwid olid indiwiidide otsekohesed awaldused täis loomulikkust, mitmekesisust ja elementaarset jõudu. Kõigil neil wanadel töödel on ühtlasi tõe karakteri pitsat peal, mis neile teatawa kaju annab. Nii on meie wanawara kogud elawad tunnistajad meie esiwanematest psüühiliste peensusteni. Kes Eesti rahwast pealiskaudselt tundma õppida ei taha, ei saa nendest kogudest mööda. Seda saladuslikku rahwa hingetõmmet nendes asjades aimab muidugi kõige peenikesem ja kaugele ulatawam tundewõime, mis filosoofidel ja kunstnikudel omane. Kunstnikud on siis ka kõige pealt need, kes rahwa loodete sügawusi ära tundes selles päikese paiselises kewade wärskes waimus uuema aja kohaselt uusi kultuurilisi wäärtusi loowad ja nii uutele kultuuridele hoogu annawad. Kuidas rahwawiiside alusel uuetüübiline rahwuslik muusika tekkinud, nõnda on rahwa dekoratsioonidest ja kujulistest katsetest isesugune kunstkäsitöö ja koguni kujutaw kunst wälja arenemas.

Kr. Raud.

Elu ja liikumine Emajõel.

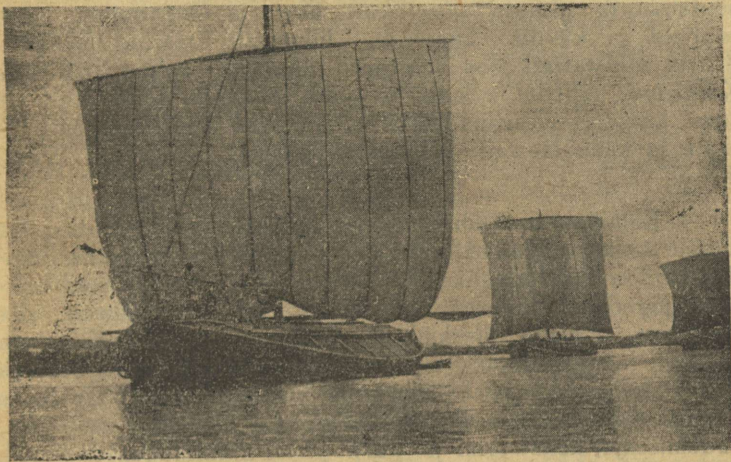
Kewadel, kui lumi sulab, maa-allikad wulisewad ja kui kõik salasooned wett üles keedawad, hakkab Emajõgi paisuma. Tasa heljub ta kewadekülm jääpankades kubisew wesi Peipsi poole, põldusid ja niitusid oma alla mattes, kõrgemaid kohti saarteks ümbritsedes, walitsushimulikult heinaküünide ja wõrgumajade kallale tungides. Ema-

jõe pesa on siis kolmkorda suuremaks paisunud, lai kui suurtel woolastel, ta kollakaspruun wõidurikas wesi rõhub ärawõidetud maad, kus aer sõudes mõnikord wastu rohu mätast satub. Paar kuud hiljem hakkab Emajõgi tagasi tõmbuma. Ta on mõistlikuks läinud, nooruse hullustus kaob suwe kuiwuse eest, kewadine kirk paistab weel ainult kui poisikese põlwe tembutamine kätte. Mõistlikult, natuke häbi tundes, litsub ta ennast endisesse kitsasse pesasse.

Emajõgi, Peipsi ja Wirtsjärw on tähtsamad weeteed Eesti sisemiste turgude ühendamise ja Wenemaaga kauplemise suhtes. Seda weeteed on juba mõnikümmend aastat kasutatud. „Liiwimaa aurulaewa selts“ pidas ühendust alal oma

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

E. Witofi üleswõte.

Lodjad Emajõel.

suuremate ja vähemate aurikutega Tartu ja Pihkwa, Tartu ja Wasknarwa ning nende wahel leiduwate peatuspaikade wahel. Wäiksed buksiirid puulisid ja puuliwad weelgi Peipsi lotje wastu woolu Tartu poole. Need on rannawenelaste alused, kumeralaelised, määrinud, hallid, nagu määratud kilpkonnad, kes praegu oma kõwera selja weest wälja tõstnud ja ikka weel mudast nõretawad. Ammusest ajast on nad ikka niisugused olnud, nad on oma ehitajate käte wahel ümmarguseks ja laiaks lossitud, et nad paremini Peipsi lainetele wastu paneksid. Laewaruumist wilgub osa lastist, kasehalud, mis kord puudena Peipsi kallastel on kohisenud. Kuid mastides tuleb wenelaste meelerõõmsus nähtawale, need

on nagu pilkamiseks nende weeuputuse aegsete elukate selga pistetud. Nad on silmatorkawate wärwidega walge-sinise-punase kirjuks maalitud.

Eesti Wabariigi ülesehituse järele töotab läbikäimine Emajõel mitmekordseks tõusta. Wabariigi laewasõidu-ametil on siin hulk aurikuid rendile antud, nende hulgas „Wanemuine“ ja „Taara“ nii suured, et nendega merelegi wõiks sõita. Esimene neist sõidab reisijate ja kaubaga Tartu Wasknarwa, teine Tartu-Wõõbsu wahet. Samati jätkab Liwi-maa aurulaewa-selts oma tegewust, ehk küll tema uuemad ja paremad laewad Wene walitsuse poolt riigiomanduseks wõetud. Uued eesmärgid seadis endale „Kütte-weo osaühisus,“ mis ainult wäikseid aurikuid ja lotje ehitab, et nende waral läbikäimist Tartu ja Wirtsjärwe kallaste wahel elustada. Juba sõidab aurik „Linda“ korralikult Tartu ja Oiu wahet, weab reisijaid ja kaupu. Laewade liikumist Emajõel pealpool Tartut takistawad jões leiduwad madalad kohad, iseäranis Kärewere lähedal. Saab jõepõhi niiwõrd puhastatud, et suwe keskelgi wesi madalaks ei lähe, siis algab suurem reisijate ja kaubalaewade liikumine pealpool Tartut ja Wirtsjärwel.

Emajõel on läbikäimise mõttes suur tähtsus kalade kohta. Wanad kalad rändawad kudemise ajaks Peipsist mööda Emajõe üles Wirtsjärwe ning neisse suubuwa-tesse jõgedesse, noored selle wastu tulewad päriwett alla Peipsisse. Kalade üleskäik algab, nagu kalamehed tähele pannud, jaanuari lõpul, mil jõgi alles paksu jääga kaetud ja tõuseb kõige elawamaks kewadise kõrgewee ajal. Ühele ja samale kalatõule annawad kalamehed kalade wanaduse, kudemiseaja, kehawormi ja -wärwi järele mitmesugused nimed. Peipsi ihes, rähise sugulane, algab rändamist Emajõkke septembri lõpul ja see kestab nowembri alguseni. Esmalt tulewad, kui Peipsil idatuul puhub, kõige suuremad eksemplaarid, kalamehed nimetawad neid tuuleihesteks. Neile järgnewad oktoobri lõpul keskmised, ja kõige wiimaks ilmuwad üsna wäiksed kudemise wõimulised kalad, kes kalameeste arwamise järele pidawat kogu talweks Emajõkke jääma. Mida kõrgemale sügisel jões wesi tõuseb, seda rohkem tuleb Peipsist iheseid üles. Waremalt wõidi neid igal sügisel Tartu all hulgani püüda, nüüd nähakse neist siin weel harwa mõni üksik. Sellest järeldame, et jõe suus kalade rändamisteed lubamata püüste abil kinni on pandud. Ennemalt saadi Tartu alt püütud ihestest mitu miljoni kalamarja, nüüd tuleb iga aasta Peipsi peale püüdma minna, et Tartu kalakaswatusesse tarwilikku haudumise materjali muretseda. Paarkümmend

aastat tagasi polnud 1—2 kilogrammi rasked ihesed mitte haruldane nähtus, nüüd leidub ühe kilogrammi raskuseid väga harva.

Kograd ja linaskid ei püsi Emajões, vaid elutsewad tema arwurikastes kooldudes; ka suured latikad ehk praksid ei jää Emajõkke kudema, vaid tungiwad Emajõega ühenduses seiswatesse järwedesse, mille seast Keerimõisa järwe kõige paremaks näiwad pidawat. Wähemad ehk kudelatikad heidawad kude sel ajal, mil toomingad õitsewad, mispärast neid toomingalatikateks kutsutakse. Ka teiste kalade kohta anname siin mõned karakterlised nimed: rõawiidik koeb rukki õitsmise ajal, jääsäinas ning küünlapäewahaug weebruarikuul, kollaste laikudega kaetud lillihaug aga maikuul.

Peale jõesuu on Emajõel Peipsiga weel kaks teist ühendust, mis kaladele ka rändamise teeks kõlbawad, nimelt wõiwad kalad Peipsist Emajõkke pääseda pahemalt poolt Koosajõe ja paremalt poolt Kopanka kaudu, mida Emajõe kõrwalsuudeks wõib pidada. Kahjuks tarwitatakse jõesuust ülespoole kuni Kastri mõisani suuri laiatiiwalisi mõrdu, mis tihti talweks wette jääwad ja kaladele rändamise tee peaaegu täitsa suluwad. Nii walitseb Emajõe alumisel suul samasugune rööwpüük nagu ülemisel, muud kui selle wahega, et ülewal tillukesi kalapoegi häwitatakse, kuna siin suured kudemise paikadele ujuwad kalad otsa saawad. Ei tarwitse imestada, et seesuguse süsteemilise tagakiusamise tõttu meie suuremadki weed kaladest tühjenewad.

Õpekäik Saadjärwele.

Ilusa maikuu päewa südalõuna oli mööda, kui röömsatujuline tütarlaste seltskond, Tartu Eesti tütarlaste kooli III klass, 1913 a. oma kooliõpetajate ja kodumaa looduse sõprade saatel Tartust lühikese õpekäigu Saadjärwele ettewõttis, muinaslooliselt klassilisele pinnale, kus Kalewipoeg oma wendadega liisuõnne katsunud ja kuningaks saanud. Erutus ja õhin täidab noorte hinge, kui Tartus wagunisse istume. Kaasawõetud botaniseerimise karbid, päewapildi aparaadid ja muud teised tööriistad näitawad, et lõbusat sõitu ühtlasi ka teaduslikuks otstarbeks tahetakse kasutada.

Woldis astume wagunist ja algame sedamaid jaltuskäiku. Umbes kilomeeter maad waksalist eemal, kui Woldi mõisa pargist mööda jõudnud, awaneb meile Äksi kiriku poole wiival maanteel tore waade. Ees sinendab oma täies pikkuses ja laiuses suur weewäli, mille laintelatwu wali tuul

siin ja seal katsub walgeks koorida. Esiotsa ei saa muud, kui seisa ja imetle. Ei olnud meist keegi osanud Saadjärwe suurust ja tema ilu enesele õieti kujutleda, sest see järw on nagu unustusesse kõrwale jäänud, ehk talle küll õige hõlbus on juure pääseda. Sellepärast pakub ta igatahes waatajale rohkem kui temast loodetakse.

Oleme küllalt ilutsenud, siis astume maantee serwal esimeseks peatuseks koomale ja tuletame lühidalt neid teateid meele, mis Saadjärwe uurijad üles tähendanud. Mis siit kuuleme, wõib meie lugupidamist selle kodumaa weekogu wastu aina tõsta. Järwe pikkus on natuke üle kuue kilomeetri ja laius umbes kaks kilomeetrit. Tema pind on 626 hektari suur. Wördlemine teiste järwedega näitab, et Saadjärw oma pinnasuuruse poolest ainult Wirtsjärwest—Peipsit päris Eesti järweks ei tohi lugeda—taha jääb, kuna ta kõige suurem sügawus, mis tänini üles leitud, 27 meetrit mõõdab. Seega on Saadjärw üks suurematest ja sügawamatest wetest kogu Eestis. Kõige sügawam koht ei ole aga mitte järwe keskpaias, waid lõunapoolse kalda lähedal.

Nagu teised kirdepoolsed Eesti järwed, seisab ka Saadjärw kahe rööbastikku jookswa mäeselja wahel, mis loodest keskhommikusse suunduwad. Need seljandikud on kodumaa geoloogias drömlinite nime all tuttawad, on muistse jääaja jäänused ja näitawad umbes seda sihti, mida mööda jää Skandinaawia ja Soome kõrgendikkudelt allapoole nihkus. Kuid peatame esiotsa weel järwe juures. Kahe põhjapoolse ja ühe lõunapoolse poolsaare läbi jaguneb järw kahte osasse: loodepoolset osa nimetatakse „Woldi järweks“, kuna keskhommiku poolne kaugelt suurem osa kohaliku rahwa suus „Suurjärwe“ nime kannab. Järwe kõige lõunapoolsemast osast Äksi kiriku juures jookseb wesioja wälja, mis järwest rohkem wett ära juhüib, kui kewadised lumeweed ja aastased wihmasajud seda juure toowad. Et järwe wesi siiski ei kahane, seda tuleb järwe weepinna-aluste allikate ja maa-aluste ojadega seletada, mis järwele wett alati juure toowad. Tähen datud wesiojakese waral seisab järw õhtupool raudteed olewa wäikese Pupassaare järwega ühenduses, kust Laewa jõgi wett saab. Saadjärwe lõunapoolsed kaldad on liiwased; paljudes kohtades seisawad liiwa peal suured raudkiwi mürakad. Mõned neist on ka järwes rohkem kui sülla sügawuselt wee alt weel selgesti näha. Neid kui ka teisi wähemaid raudkiwa on liuglew jää omal ajal kaugelt põhja kaljuwallast, kus raudkiwi kodumaa on, kaasa toonud ja kui liustikud lõpuks ära sulasid ning drömlinite wahel järwi sünnitasid, siia maha poetanud. Umbes 5

meetri sügawuses algab järwepõhjas muda, mille kiht seda paksemaks läheb, mida sügawamale järwe põhi wajub ja kõige sügawamates kohtades ligi 4 meetrit paks on. Kuna „Suurjärwel“ pea kõigil pool kõwad kaldad on, ulatab „Woldijärwe“ muda kuni kallasteni ja muutub edasi märjaks wankuwaks sooks. Mis Saadjärwe kaladesse puutub, siis ei ole järw kalade mitmekesiduse poolest rikas. Kõige tähtsamad osa oma arwu poolest etendawad rääbised. Kõige suuremad ja ilusamad rääbised, mida Tartu turul müüakse, tulewad Saadjärwest. Peipsi rääbised ei saa wiimastel aastatel enam täisealisteks kaswada, ehk küll nende elutingimised seal kõige paremad on, sest järwel walitseb hoolimata rööwpüük. Peale rääbiste leidub Saadjärwes weel hauged, ahwenaid ja särge; latikaid wäga wähe. Ka lutsusid on, kuid nende püük on raske ja ei ole nad ka isearanis maitsewad. Rikas on Saadjärw wähekide poolest. Saadjärwe wähid ei ole küll mitte suured, aga neid on palju ja nad ei ole senini weel mitte wähiakatu põdenud.

Rändame edasi. Maantee wiib ümber keskhommikupoolse järwe otsa ja nüüd wõime järwe kaldaid ning ümbrust hõlpsasti waadelda, ilma et sinetawast weepeeglist tarwitseksime lahkuda. Järwe edelapoolsel kaldal seisab Aksi kirik, keskhommikus, järwe wiimse sopi serwal, nägus Kukulinna mõisake ja kirdepoolsel kaldal Saadjärwe mõis. Meie jääme Kukulinna piiridel peatama. Andrese talu põllul, umbes paar sülda maanteest eemal, paistab madal kiwilasu silma. Teades, et meil siin Kalewi noorema wõsu lingukiwi ees seisab, ei hooli meie suuremat wiljast, waid jookseme üle orase üksteise wõidu kuulust kiwi waatama. Oieti ei olnud teda enam olemaski, wähemalt mitte maapinnal, sest ta riismedki ulatasid waewalt 25 sentimeetrit üle põllupinna. Kalewi kiiwmüraka, mis keskelt 7 meetrit läbi mõõta lai, oli kasuahnend inimesed peaaegu kuni maapinnani purustanud. Ainult alumine osa oli weel järele jäänud, mis wistist sügawale maa sisse ulatas. Kogu seltskond, umbes 50 inimest, leidsid kiwi wareme peal istumiseks ja seismiseks ruumi ja sedamaid hakkasid paar herrat oma aparata korraldama, et meie seltskonda ühes kiwiriismetega päewapildiks üles wõtta. Kiwi endist suurust wõime enestele ligikaudu ette kujutada, kui kuuleme, et temast kuus paari weskikiwa on walmistatud. Kaks süllapikkust kiwipakku lõhkus siit weel hiljuti Andrese talu peremees lahti ja pani nad maantee ääre õuewärawa postideks püsti. Siit näeme, et Kalewipoja lingukiwi harilik punase-musta kirju raudkiwi on, mille kokkuseades punase päewakiwi osad peaine moodustawad. Saanud mõned meist enestele kuulsa kiwi kildusid mälestuseks tasku pistnud, siis

ruttasime alla järwe poole edasi, et keskmise Kalewi wenna lingukiwi üles otsida. Juba paistab ka meile üle kahemeetri kõrge raudkiwi mürakas talu heinamaalt kaugele silma. Ta ei seisa mitte enam pooleni järwewees, pooleni kuiwal, nagu Kalewipoja eeposest lugeda, waid järwewesi on juba mõne hea sülla temast eemale nihkunud ja kiwi kuiwale murule jätnud. Suure waewaga roniwad tütarlapsed kiwi otsa, kuhu neid tükki kümme seisma mahub. Nende kahe kiwi seisukoha järele teeme nüüd kiwiwiskamise sihi kindlaks ja määrame ka selle joone ära, mille all Kalewi wanema wen-

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukesse üleswõte.

Töötamine wedruäkkega Tartumaal.

na kiwi järwes peaks puhkama. Tõepoolest seiswatki selle joone all, mis peaaegu otse üle Saadjärwe keskhommikupoolse nurga põhjast lõunasse käib, järwepõhjas hiiglakiwi, millest ainult paari jala kõrguselt wesi üle ulatab. Kuiwale sattunud.

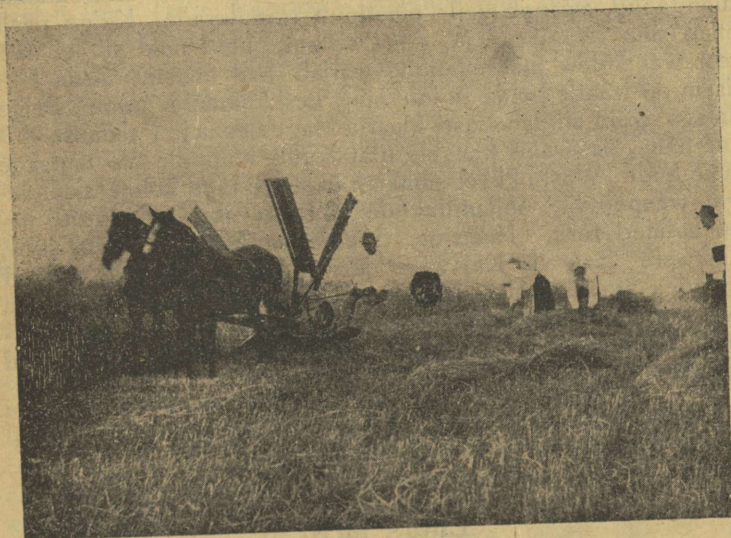
Kalewipoegade lingukiwidest pole praegu enam jälgegi järele jäänud. Kiwid on hoonete wundamendi materjaliks ära lõhutud; piiritu kasuahnus, kel midagi püha ei ole, on toredad luuleobjektid häwitanud. Nõrga ettekujutuse lõhutud lingukiwidest saame, kui Otsa talu

krundil leiduwat rändrahnü üles otsime mis ka järwekaldal asub, pool wees, teine pool kuiwal.

Saanud Kalewite kiwid läbi waadatud, siis jäi weel aega üle Saadjärwe ümbruses muud loodust tähele panna. Geoloogiliseks näiteõpetuseks on Saadjärwe ümbrus õige sün- nis, siin wõib looduses eneses moreenide olu, liustikkudesihti ja nende all sündinud drömlinite tekkimist ning kokkuseadet ära seletada. Saadjärwe lõunapoolsel järwekaldal leidub rohukamara ja kruusa all puhast moreensawi, mis jää-ajal siia kokku aetud. Taimestik ei ole just tüübiline, kuid kir- ju ja rikas. Soostel kohtadel kaswab soowõhk, ubaleht

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Rukkilõikus Tartumaal.

ja sookuuskhein, põõsaste all arumaal metstäh, usslakk ja orawamari ning tõrwalill, liiwikul ja põlluserwal sarwroht, kukehari, kõrgel punahein jne.

Saadjärwest umbes kolm kilomeetrit eemal, sel- jandikul, seisab Kalewipoja säng, meie lühikese teekäigu wiimne eesmärk. Enne kui sinna jõuame, peame weel üle kaunis kõrge seljandiku ja läbi sellele järgnewa oru minema. Tee ääres oru kaldal kaswab tore kuusemets, mille wilus mõnus puhata. Metsast wälja jõudes silmad teisel pool orgu kõrget ja paljast kruusamäge, mille küljed kergelt rohuga kaetud. Üles wiivad keerulised ja järsud teerajad. See

pole muud kui üks neist drömlinitest, mis rööbastikku loodest keskhommikusse jooksewad, ainult teistest palju järsum ja kohati üle 60 meetri kõrge. See ongi Kalewipoja säng. Üles jõudes leiame mäetipul toreda muruplatsi eest, mis umbes 60 sammu pikk ja 40 sammu lai on. Nagu mäekülgedest näha, on selle kingu kokkusead kruusa ja liiwasegane rähk, mille jää siia hunikusse ajanud. Mäelatw ise tuletab elawalt hiiglasäangi meele: loodepoolne päetsiots tõuseb libamisi $1\frac{1}{2}$ —2 meetrit kõrgemale, keset mäge on pikergune plats pisut nõgus, serwad kõrgemad — hõlpamat puhkepaika wõis hiiglane waewalt weel enesele soowida.

Nagu wiimseks tasuks waewa eest, mis ülesronimine sünnitanud, awaneb meile mäetipult tore waade. Kõige pealt otsib silm Saadjärwe ja Äksi kirikut, kuid neid siit ei näe, sest wahelolew mäeseljandik warjab nad täiesti. Seda lah-tisem on waade põhja ja ida-ning keskhommiku poole Selge ilmaga wõib siit lahedasti Maarja-Magdaleena ja Palamuse kirikut näha, iseäranis kaugele ulatab pilk idapoolle üle metsade ja kinkude. Wastu kirret silmame üksteise taga kolme sinendawat weepeeglit, seljandikkude läbi üksteisest lahutatud, nagu helmed reas. Need on Saadjärwe kaimud: Soitsi järw, Elistwere järw ja Kajawere järw. Kaua wiibiwad pilgud orgudes ja kinkudel, metsadel, aasadel ning nurmedel, mis siin esinewas kirjus panoraamas wahelduwad, kuid wiimaks märkame, et päikene ju õige madalal seisab ja meid kujukinekule manitseb.

Endla järw.

Kes postmaanteed mööda Jõgewalt Tallinna poole sõidab, sellele pakub maastik Kärde mõisa taga toredat waadet. Tee käib järsu mäe otsas ja pahemal pool teest awaneb sügaw org, millel kaugel pimedad okaspuumetsad ja kaunid mäekünkad rajaks. Org on rabane ja kaswataw wäikseid saaresarnaseid kasetukki. Oru kõige toredam ehe on suur järw selge weega, mis igal walgusel rändajale puhta hõbedana wastu naeratab. Tahab keegi orgu ja järwe lähemalt waadata, siis on waewa palju ja kasu wähe. Pealekandmatu raba takistab uudishimulise samme, kõrge pilliroog katab kaldal hõbejärwe waadet. Endla järwe ääres elas Wanemuise nägus tütar Juta kuldsete käharate juustega ja imewäelise linikuga. Järw

oli Juta päralt ja tema kaitsmise all seisid oru ja järwe hingelised, hulk linde ja kalu. Mäe otsas kuulasid inimesed imelikku häält orust: Juta laulu ja tema armastuse kurtmisi. Tema oli lauluwanakese Wanemuise kasutütar, tema oli inimeseks saanud luule. Tema peig, Ilmarise poeg Endel, oli surnud, nimelt järwe ära uppunud. Juta nuttis kibedaid pisaraid oma armsama pärast, kuni Ilmarine temale kuldse liniku tegi. Kui ta liniku silmade ette pani, siis nägi ta õnnelist minewikku ja see tuli tal nõnda meele, nagu elaks ta seda uuesti. Mõne korra laenas ta surelikkudele inimestele oma liniku, ja sellest tulebki, et laulus ja jutus minewik uuesti nende waimusilmadele esineb.

Endla järw on umbes 5 kilomeetrit pikk ja 3 kilomeetrit lai. Teda ümbritseb määratu suur raba, mille otsa ega äärt ei näe. Palju on rabas, lauka aukusid, iseäranis seal, — mis männi metsaga on kaetud ja wõiwad sellele, kes nende wahele ära eksib, päris hädaohtlikuks saada: — ta ei leia naljalt enam väljapääsmise teed. Marja-aastatel kaswab nendel legendikkudel palju murakaid ja jõhwikaid; siis ruttab rahwas korwide ja kottidega neid korjama, oma tarwis ja linna saatmiseks. Rikas on see raba ka metslindudest, nagu: tedred, rabakanad, pardid ja metsised; õige tihti on ka metskitsi ja põtru näha. Endla järw ei ole sügaw — neli meetrit ja mitte rohkem; põhja katab paks muda. Madalamad kohad on pilliroogudega täis kaswanud, mis eemalt waadates nagu rukkiwäli näitab. Kaladest elawad järwes: haugid, ahwenad, säinad, linaskid ja iseäranis rohkel arwul särjed; ka kiisku on olemas. Suurematest ja parematest kaladest on waht kohustatud määratud osa omanikule andma, kuna ülejäänud kalad rahwale ära müüb, kes püügi päewa kuulda saades rohkel arwul järele tõttab ja nii palju kui seljas ära kanda suudab, kaasa wõtab, sest hobusega järwe ligi ei saa. Suurem kalasaak on sügisel; siis tulewad kalad Mustjõe suhu talwেকorterisse; siin tehakse neile tõkkes ette ja taha ja wõetakse liiwidega ja nootadega kerge waewaga välja. Saartest on Endlas kõige suurem Männiksaar. Tema kallas-telt tehakse heina, kuna saare keskaik kõiksugu rämpsu täis on kaswanud. Peale selle on vähemad saared: Hei-nassaar ja Waressaar, kus ka heina kaswab. Endla järwe jookseb Mustjõgi, suuruse poolest küll oja. Tema saab omad weed järgmistest järwedest: Tulejärw, Kaasikjärw, Männikjärw ja Linajärw; ka need järwed on rikkad kaladest. Tuttaw „Raba katsejaam“ Wägewa jaama ligi, on hulk raba kraawitanud ja põlluks teinud. Ka nende kraawide wee wiib Mustjõgi Endla rüppe. Endla järwe wee wiib Nawa jõgi

Põltsamaa jõkke. Kewadise suurwee ajal teeb Nawa jõgi neid tegusid, et üks päew ühele ja teine päew teisele poole jookseb, nagu ei raatsiks Endlast lahkuda. Wist selle Nawa kahemõttelise oleku pärast ongi umbes 40 aastat tagasi weel kraawijõgi Endlast Põltsamaa jõeni kaewatud, mis teel ka Sini-järwekese üleliigse wee kaasa wõtab ja Põltsamaa jõge mööda Emajõkke saadab.

E. Jürgens.

Põhja-Tartumaa wooremaastik.

Wooreteks kutsutakse maaseljakuid, millega keskmine osa Põhja-Tartumaast on üle külwatud. Wäikene osa wooretest ulatab ka lõunapoole Emajõge, kus kahes kohas, nimelt Haaslawal ja Aakres Wooremägi pärisnimekski tõusnud. Woored on kõik wanast jääajast pärit, mil kogu Põhja-Euroopat jääliustik kattis. Jää liikus pikkamisi loodest kagusse, Wenemaa lagendiku poole. Jääkihid olid mitu sada meetrit paksud; oma tohutu raskusega rõhusid nad alumise põhimoreeni kihi peale. Liustiku nihkumise ja rõhumise, ühtlasi aga ka jääst sulanud wee tegewuse mõjul tekkisid suured prügihunikud, mida üleüldiselt moreenideks kutsutakse. Kui hiljemini jääaeg mööda läks ja jää ära sulas, kogusid wete hulgad moreenküngaste wahele nõgudesse kokku.

Sel wiisil sündis morn maastikku hulk piklikka järwi, nagu Saadjärw, Elistwere, Soitsi, Kajawere ja Kuremaa järw. Hulk vähemaid järwi on juba kinni kaswanud ja soodeks muutunud. Mõnda neist tunnistatakse algjõgede hauakohtadeks, märkideks soostunud järwist.

Peaaegu kõik kodumaa mäekünkad on jääajal tekkinud. Põhja-Tartumaal on nad pikad ja kitsad seljandikud, mille pikkade telgede otsad loodesse ja keskhommikusse on pöördud. Enamasti järgnewad nad üksteisele, pärlikee sarnaseid ahelikka moodustades, mis paiguti katkewad ja warsti jälle algawad. Woorete ahelikud jooksewad rööbastikku mitmes ahelas. Läänepoolsem neist on Laiuse, Wiilina, Wõikwere, Kuremaa, Palamuse, Sääsküla ja Nawa wooreahelik. Temale järgneb woorewaheline joon, milles Kiwijärw, Kuremaa järw, Prossa järw ja Pikkjärw asuwad. Neist kirde poole järgneb woorete rida, mis läbi Tõikwere, Rääbise, Imukwere, Roela ja Saaremõisa läheb. Lõpuks oleks muude seast weel Laius-Tähkwerest, Kõnnust, Lullikatcult, Tarakwerest, Tormast ja Tuulawerest läbimine wooreahelik nimetada. Üksiku woore

pikkus on tema laiusest harilikult seitse korda suurem. Maatõud, millest woored koos seisawad, on sawi ja liiwa, wahest ka kruusa ja liiwa segud. Laiusemäelt ja Torma Linnutaja mäelt tuuakse maantee sillutamiseks kruusa. Suuremate wooreahelikude wahel leidub wäiksemaid, mis maapinnale lainelise kaju annawad. Mõnes kohas lõikawad neist sood risti läbi, kuid tõusewad uuesti ja jooksewad endises sihis. Piklikka seljandikka, mis jääajal tekkinud, ja kihistamatust põhimoreeni materjalist koos seisawad, kutsutakse geoloogias drömlinitek s. Tartu- ja Wirumaal nimetab rahwas neid wooret ek s.

Niisugune woore on Palamuse kihelkonnas Kassinurme Kalewipoja säng. Ta asub paar kilomeetrit. Kassinurme mõisast idapool. Kes raudteel sõidab, sellele paistab ta Kaarepere ja Jõgewa wahel idapoolt küljelt silma. Kogu maapind on siin kilomeetrite kaupa lainetaoline. Liiwased harjad tõstawad nagu paljaksniidetud lambad omad terawad seljad üles. Nad on laiali paisatud nagu hirmutuse tagajärjel koost lahkunud lambakari. Põhjapoolne osa neist kün-gastest on ilusa kuusemetsaga kaetud. Noored kuused tõusewad nagu küünlad sirgelt üles. Mets lainetab merena, tõuseb ja wajub ühes mägede harjadega. Peaaegu keset mägestikku asub Kalewipoja säng. Ta on ilus, roheline, puudega kaetud, wakamaa pikkune ja umbes 50 sammu laiune neljakandiline mägi. Kummalgi otsal tõusewad sülla-kõrgused künkad üles, mis sängi otslaudude kujutawad. Sängi ehiwad saledad ja hästi korras peetud puud. Ümbruskonna üle awaneb siit tore waade. Kaugel ringis sinawad suured metsad ja põlised laaned. Külad ja talud paistawad sinisest udust nagu wiirastused. Selge ilmaga wõib siit mitut kirkutorni silmata. Sängi päetsis seisab suur kask, mille koorresse hulk nimetähti lõigatud. Trepist alla tulles satume wähe madalamale mäeseljakule. Pahemat kätt seisab ümmargune org. Parem pool langeb mäekülg müürina alla, kaldad puiega kaetud. Mäeküljel on iseäranis saarepuud rohkesti leida. Org pahemal pool on ilus, tasase põhjaga, mille keskel ümmarik auk asub. Rahwasuu nimetab seda Kalewipoja silmapesu kausiks. Wanad inimesed räägiwad, et ta ilma põhjata olewat. Kord jooksnud auku kaks kari-looma ja wajunud sügawusse. Praegu on ta rohtu ja sammalt täis kaswanud. Wesi ei taha siiski wõimust weel käest anda ja tungib läbi sambla. Ümberringi wajub murukallas tema juure liuhka alla ja kannab pikki, rõõmsaid paju-põõsaid. Orgu ümbritseb müürisarnane mäeseljak. Nagu pärjaga piiratud kannab ta lopsakaid saarepuu põõsaid ja kaski, mille keskelt ilus jalutustee läbi wiib. Näib, nagu

oleksid siin inimesed oma mõistuse ja kätega kunagi tööl olnud. Tõsi, siin olewat ju Kalewipoeg puhanud ja elu koduselt sisse seadnud.

Kassinurme seljandikuga rööbastikku jooksewad ühel pool Laiuse ja teiselpool Wisusi mäed. Laiusemägi on loodepoolt otsast kõrge, kuna ta keskhommikupoolne ots pikka alaneb. Kõrge osa on lage, madalamalt paistab waatajale sinetaw kuusemets silma. Tagapool asub Kuremaa mõis oma põldude ja kasepuiesteega. Hommikupoolisel nõlwakul asub saareline Kiwijärw, kuna õhtupool, otse Kuremaa mõisa külje all samanimeline järw puude wahelt wastu peegeldab. Temast kagupool, umbes 1½ kilom. järwest eemal, seisab Palamuse kirik. Räägitakse, järwe mõisapoolses otsas olewat kohati ligi 18 sülda wett, kirikupoolses ainult 7 jalga. Suwel, pühapäiwiti, pakub Kuremaa järw lõbusat ajawiidet. Lootsikud libisewad weepinnal nagu pardid. Mõned weawad wedelat, teised sõidawad lusti. Nagu maa alt kostawad aerude liigutused tumedate kolksudena. Siuh ja säuh wiskawad aerud helki sätendawal weepinnal allawajuwa päikese paistel.

Järwe ümbruskond on küll põllumaa, mis esiotsa tõuseb, kuid siis langema hakkab ja wiimaks sohu ära kaob. Soo on nagu piiriaiaks Kassinurme mägestiku ja Laiusemäe pikenduse wahel. Temagi on oma otsad sinneriiki pööranud, kuhu järw ja mägigi. Soo on läbitungimatu padrik, täis pajupöösaid, kiduraid mändisid ja suuri punaseid kuresambla mättaid. Mõnel mättal wahiwad näsused maarjakased, sinika- ja pohlawarred. Pajud on willased, kaetud karwaste tompudega nagu loomad kewadel, kes wiltsaks jäänud ja talikarwast lahti ei saa. Piki sood läheb lai kraaw. Wesi on pruun, hirmsa limakorruga kaetud. Weetaimedel on wastik, pead pööritaw lõhn. Risti läbi soo wiiw kirikutee on pakkude ja roigastega täidetud. Isegi kuiwal suweajal ei saa siin sõita. Wanker tõuseb ja wajub ühe rampe otsast teise. Oled õnnelik, kui siit sügisel ilma ümberajamata läbi oled pääsnud. Seesuguseid teid leidub wooremaastikus harutihti, kui nimelt läbi soode ühelt seljandikult teise peale tuleb siirduda.

Soo mullapinnaks on wahelduw muda ja turwas. Turba kiht on kaunis paks. All asub kruusaga segatud sawi. Kraawitamise teel püütakse soid kuiwatada ja nende käest põllu pinda wõita. Seda lähebki hädasti tarwis, sest wooretel katab põllupinda ainult õhuke mullakiht, seegi kiwikestega segatud. Mõnes kohas tuleb kruus otse päewawalgele. Kõrgemad mäetipud waluwad nagu kriidiga määritud hüiglaste pead üle orgude. Kogu mägestik seisab kiwilisest kruu-

sast koos. Ainult sügawates orupõhjades leidub harilikku põllumulda. Siia on wihmawesi tema kokku wedanud.

Woorete wahelisi järwi ühendawad sagedasti jõekesed; neist suurem on Kuremaa järwest algaw Palamuse jõgi, õieti Ammejõe ülemjooks, mis lõunapoolse teed otsides Kajawere ja Elistwere järwest läbi woolab. Järwedest wett saades paneb ta terve rea weskid ja willawabrikuid käima. Wooremaastiku weekogud on kas laugasjärwed ehk jälle sügawweelised. Mõlemates on soostumise protsess käimas. Sügawweelistes algab soostumine serwist, keskele sügawat wett jättes. Laugasjärwed muutuwad ka keskel laugassoodeks, hiljem turbarabadeks. Tihti nähakse laugasjärwe pinnal rohelisi saarekesi, mis weekaswudest ja samblast koos seisawad. Suwel on niisugused saarekesed õieehtes, talwel tuiskawad nad lund täis ja saawad siis järwest üleminejale hädaohtlikuks, sest et nad seesuguses olekus kõwasti kinni ei külmeta. Laugasjärwede edustajaks wõiks Prossa-järw Palamusel olla ja tüübiline sügawweeline on Kuremaa järw hobuseraua kujulises sängis, mille lõunapoolsest otsast Palamuse jõgi välja tuleb. Et wana jõgi soostumise protsessi tagajärjel kinni kaswanud, siis kaewati ta kõrwa kanaal, mis wett edasi juhib.

Põlluwiljadest kaswab siin kõik, mis mujalgi. Rukkid ja odrad nagu häbenewad mäeharjale tõusta. Nad jääwad kiduraks ja pead tõusewad mõne tolli pikkuste warte otsas harjastena püsti. Kaer ei kaswata suurt hagu, waid siin tuleb juba mõne ripsmega leppida. Ainult madalamates kohtades saab ta julgust kaswamiseks ja tõmbab põllumehe pale rõõmule. Ainuke wapper mäetaim on tatar, mis julgeb mäeseljaku auks ja iluks uhkelt kaswada. Kõrgemale kohale tõustes näed wooremail kirjut pilti. Wähe weel, et metsad põldudega wahelduwad. Põllud on triibulised, wöödilised, sest iga külwijärjekord moodustab isewärwilise maariba. Wilets on siin maad harida. Ei saa kunagi otsejoont künnda, waid tuleb kas ümber mäe ehk jälle ümber oru ringi lasta. Wilja koristades peab kõik käsitsi sirpidega lõikama ehk wikatitega niitma. Uuendusi põlluharimises ette wõtta ei saa. Masinaga ei tohi põllule siin ligigi minna. Esiteks ei jaksa teda seal hobune wedada ja teiseks ei lase kiwid teda töötada. Põllumees peab wähesse tasu eest palju rohkem higi walama ja enam pihta küürutama, kui kuski mujal. Sügisel, kui igalpool wiljapeksu masinad huluwad, kuuldakse wooremaastikus suitsutaredes wartade kolkimist. Sooserwal wõtub hall igal sügisel warakult kartuli pealsed ära, ja jällegi peab siin põllumees poole saagiga leppima.

Talud norutawad üks ühes, teine teises kohas, nagu eksinud linnud. Kurwalt waatawad nende sammeldanud õlgkatused üle mäeharjade. Elanikud on siin enamwähem waesed. Põllupind ei paku wooremaastikus waewa eest wastawat tasu. Karjaga ei ole asi ka kõige paremas korras. Paljud liiwakünkad oma walgete lubjasarnaste selgadega ei naerata karjadele kuigi lahkelt wastu.

Awinurme puuanumate tööstus.

Olgu nüüd kus tahes idapoolses kodumaa nukas laad, selle peale wõid julgesti kihla wedada, et seal muu laadakauba seas ka puuanumad ei puudu. Terwed koormad tuliuisi, lumiwalgeid, wärskelt lõhnawaid astjaid ja anumaid annawad ülewa mulje. Koormail lebab hulgana tõrsi, kolmjalg, kaljaastjaid, leiwaastjaid, lihaastjaid, länikuid, witsikuid, toobrid, pangi, lähkrid, lüpsikuid, kappasid, kirnusid ja meelitawad, ahwatlewad endid ostma. Et nende waew asjata pole olnud, tunnistab pea iga kodu pööraja walendaw kaaslane reel-rattil, õlal, käeotsas, küüral wõi koguni peas mütsi asemel. Tahad aga teada, kust see pangeke ehk kapake pärit, siis wastab ta ostja: Awinurme.

Awinurm on kõige põhjapoolsem Tartumaa wald, üks kõige suurematest, perekamatest ja rikkamatest Eesti waldadest. Talle ei tihkaks kuidagi enam walla nime anda: missugune wald ehitab ise oma jõuga sarnase toreda kiriku ja õpetajamaja ja peab ise omale õpetaja ülewal, nagu seda awinurmlased teewad? Siin on ka aptek, mitu algkooli, toredam wallamaja Lõuna-Eestis. Maapind on Awinurmes madal, metsadega kaetud, mille keskel soodki ei puudu; põllumuld muist sawisegu, muist paiguti ka wähe wiljasigitaw liiwarebu. Kust siia Awinurme siis rikkus sai? Põliste metsade keskele asusid Awinurme esimesed emigrandid. Saarekestena ulgumerel olid esimesed Awinurme asundused kesk põliseid mühawaid metsi ja põhjatuid soid, mille mälestus tänini säilinud kohanimestiku sagedais „saare“ lõppudes. Tõlga, Kirbu, Kiissa, Punassoo ja Laurissaare külad on praegugi weel saared tihedas metsa raamistikus. Awinurme walla rohkearwulistest küladest wõiks peale ülemal mainitute weel nimetada: Änniksaare, Awinurme, Sälliksaare, Kaewussaare, Lepiksaare jne. Kokku on Awinurmes üle 40 küla, igas 20—60 talu.

Asjata arwab mõni awinurmlasi [nende metsade keskel kultuurist mahajäänuteks. Need metsa-üksiklased teewad oma kultuuriga mõnelegi lagemaalasele häbi, rääkimata asjust, milles meiesugusel neile näolegi ei maksa tükkida. Seesuguseks loeme küll nende puutööstust, eriti anumate walmistust, mille eest awinurmlastele kord esimene auhind antud. Loodus wanameistrina on awinurmlast karedal käel kaswatanud, õpetanud, karastanud wõitluseks olemise eest. Asudes paksude kroonumetsade ja soode keskele, suure waewaga põllu-lapikest teise järele kändude wahelt enesele wõites, mis ometigi oma harijat ei jõudnud toita, pidi asunik miskit kõrwalteenistust otsima ja seks pakkus see muidu wõõras waenulik mets nüüd oma aitajat kätt, kuigi mitte tagamõtteta: ohwerdades osa omast perest, wõimaldas mets sellega suurema hulga lemasolu. Metsa pakutawa tarwispuiega, „riistapuiega“ wõis peale hakata, kellel julgust ega agarust algamiseks ei puudunud. Et awinurmlastel mõlemaid leidus, tunnistawad põlwede kestes saawutatud tagajärjed: puutööstus, eriti anumate tööstus seisab Awinurmes niihästi tööpuhtuse kui ka hindade sobiwuse suhtes igast wõistlusest kõrgemal. Wisadus, hool, püsimatu püüdmine ja rohke tööarmastus on Awinurme puuanumale hea kuulsuse andnud. Awinurmlane seab seni ajani rehetare elutoaga ühe mütsi alla. Kuskil katuse räästa all wõi kuuris kuiwawad kuiwal aastaajal riistapuud. Ennemalt, kui koorelahutajad tundmatud, wõisid kaewupingil ilusail suwepäewiloma 20 kuld kollast-helewalget 3—4 tolli kõrgust jala-laiust kõrwtumaid piimapütti ülestikku laotult, põhjad ülespidi, kuiwamas näha. Majariistad on Awinurme taludes kõik puust, enamasti omakodu töö. Joogiriist pole ka mõni kardtoop, tass ehk klaas, waid puhas puukapp, mida käega annab tõsta: eks ta mahuta oma 3—4 toopi wett ja luba pead lahedasti sisse pista, kui sarnane joomise wiis meeldib. Talumajad on enamasti palkidest, seest tahatud, wäljast kooritud, krohwimata. Tööriistu on puuanuma tegijal, kohalikus keeles „riistategijal“, peale harilikkude saagide, peitlite, winklite, sirklite, hõõwlite, weel spetsiaal-tarwituseks: 1) u u r i n u g a—tera hariliku taskunoa oma pikkune, pea pooleteise jalane, toetakse riista uurdeid lõigates wastu õlga; 2) kõwer u u r i—peitel, millega uurded wälja puhastatakse; 3) 3—4 jala pikkune p i k k - h ö w e l, pannakse seliti ja hõõweldatakse riista laudade serwad tema peal tasaseks; 4) l ö i k r a u d riista witsade ja laudade wäliskülje puhastamiseks; 5) w o o l m e d—kõwer lõikraud, jalgratta tüüri kujuline, riista seestpoolt puhastamiseks; 6) k õ w e r r a u d—riista laudade lõhkumiseks parajas kumeruses; 7) k õ w e r a w a r r e g a k i r w e s—riista

laudade tahumiseks; 8) pa en ik lina kolgispuu taolisel pingil, millega suured riistawitsad puhastamise ajaks kinnitatakse. Riistalaua puieks walitakse kõige paremad, siledad, puhtad kuuse pakud, lõhutakse poolteks, ehk—paku jämedusele wastawalt—ka weeranditeks, kooritakse ja pannakse kuiwama. Riistategemise algul saetakse lõhendikud wastawa riistalaua pikkuseks, tehakse esiteks riista põhi, milleks ka harilikka saelaudu tarwitatakse, lõhutakse kõwerrauaga siis ka küljelauad walmis, tahutakse kirwega parajaks õhukeseks ja pannakse rehetarre partele, ehk ka kööki lae alla talade külge löödud õrrele kuiwama. Riistalauad lõhutakse harilikult nii, et pinnapool riista sissepoole jääb. Kuiwad lauad pannakse kokku. Küljelaudade serwad hõoweldatakse pikal hõowliil üksteisega hästi klappiwalt tasaseks, märgitakse laua sissepoole, põhja paksusele wastawalt, uurde laius, lõigatakse uurded uurinoaga ja puhastatakse seest uuripeitliga. Uuratud küljelauad lüüakse põhjale külge ja pannakse wastastikku ülemise äärest plekitükkidega ankrusse, misjärele anum pealt siledaks hõoweldatakse ja witsad nõule peale aetakse. Witsutakse wiimisel ajal enamasti ainult puuwitstega, ennem tehti seda palju ka raudwitsul. Alt uurded ja pealt serwad puhastab lihtne käänispea wõi puss, pole lugu just, kumb.

Keeldun rääkimast awinurmlase tööosawusest, riistapuu jalapeal tundmise terawusest, igasugu riistade abil küljelaudade klappiwaks tegemise tarkusest, witste sõlmimise wiisist jne. On aga ka asju, millest oletada wõime awinurmlase suurt osawust. Terawa kirwega tahub awinurmlane kiwi pakul laua igat kanti ülemisest otsast alumiseni siledaks, kordagi kiwi kirwega riuwamata ja temap see jällegi on, kes parema käega wirutab kirwe täies hoos selja tagant üle pea wasaku käe arali aetud sõrmede wahela pakusse, iga kahe sõrme wahekohta raks, wähemagi nahakõlu ühes wõtmata.

Päewa jooksul wõib osaw aamissepp oma 3—5 toobrit, ehk 10 wõi weel rohkem pange walmis lüüa. Puuanumata tööstus käib üle terve Awinurme, wäljawõetud mõned suuremad talud, kus tööjõud kõik põllu juure kulub. Wõib siin wäikest wahet teha metskülade ja põllukamate wahel: esimestes on puutööstus märksa elawam wiimaste omast. Üksikud muude hulgas on Awinurme külimittude, sõelte, sarjade, korwide tegijad, nimelt peergudest kalakorwide ja sibulakorwide tegijad, kuna anumategemisest saadud hõowli-laastudest naised igal pool wäikseid käekorwikesi punuwad, neid osalt ka primitiivselt roheli-roosa-sinisega wärwides. Peerukorwide lõim ja kude kistakse toorest, kuumaks aetud männipakust järjepanulise pool-poolitamise teel, mille lõpu resultaati $\frac{1}{8}$ - tollipaksune peerg on.

Puuanumate tööstuse suhtes wõiks awinurmlasi kahte osasase jagada: esimesse kuuluksid maatamehed, kes oma perekonnaga aasta läbi puutööd tehes ülespidamist teeniwad, teise — wäiketalunikud, kes põllutööde waheajal riistu walmistawad. Suurtalunikkude puuanumate toodang ei tõuse nullist palju kõrgemale. Peale nende on weel inimesi, kes ainult puutöö saadusi üles ostawad ja laatadele laiali weawad. Ülewallane tööhooaeg on rohkem talwel, ka suwel põllutööde waheajal. On ju puutöö awinurmlaste meelustöö: nõder ja põdur wanake wiidab ta kallal oma aega, kümneaastane poisike katsub juba kappi meisterdada, terve talu meeskond leiab tas meelega, milles ühtub ainelise kasuga töönauding. Riistapuud saab awinurmlane metsast ostuteel ehk — seitsmendat käsku unustades — ka muidu. Muidusaamine tuleb aga suuremalt osalt minewiku kirja kirjutada, kus halwad riistade müügihinnad puid osta ei lubanud. Riistapuuks kõlbab ainult täiskaswanud sale tusedas mehees ja priske terwisega kuusiku kodanik, kuna noored kollanokad okslised on ja kõlbmatuteks osutuwad. Nüüd on aga lugu nii, et kõigi Awinurme kuusikute ja männikute tihedusest waatamata seal parajad puuduwad, nii et Awinurme riistapuu otsijal wahel kaua tuleb metsi mööda ümberuita, kuni kõlbaw käes ja paras peos. Aastate jooksul on nende eneste poolt kõik kõlbaw kuusikust korjatud ja männikust mahawõetud, nii et, nagu rahwasuust kuulda, „jaht ikka jänese häwitab.“

Riisturid, puuanuma meistrid, on Awinurmes oma 500 kindlasti, räägitakse koguni 800st. Ehk küll anumatoöstuse waral suuri summasid teenitakse, on puutoöstuse hiilgeaeg Awinurmes mööda ja see tööstusharu palju oma endisest tähtsusest kaotanud. Põhjusi selleks on nii mitu: teiste tööstusharude wõrdlemisi suurem sisseand, iseäranis praegustel oludel, kõlbawate riistapuude wahesus, korraliku walgustuse puudus talweõhtutel ja weel mõnda muudki. Wõib ka olla, et anumatoöstuse harrastajad enam-wähem wälja surnud ja ainult diletandid jäänud, kes nende eneste tunnistuse järele — „ainult ajawiiteks mõne riista walmistawad.“ Awinurme puutoöstust ei piira ammugi ainult anumate walmistus. Awinurme tublid tiserid teewad kõiksugu toamööblid: kappe, toole ja laudu ja muid majariistu, rääkimata regedest, wankritest ja muist lihtsamatest talu tarberiistadest. Wähemaist metsatööstuse harudest olgu nimetatud kasetohust tökatiajamine, leiwamärsside ja wiiskude punumine.

Mustwee alew ja tema ümbrus.

Wist ei ole idapoolses Eestis ühtki kihelkonda ega küla, kus Mustwee nime ei oleks nimetatud ega Mustwee mehi nähtud. Olgu see Soome lahe wõi Läänemere rannal ehk Munamäe jalal: aeg-ajalt on ikka wäikeste hobustega mehi külawahel, kes Wene murdes, puudulikus Eesti keeles konta ja räbalaid nõuawad ja kaussa ja muid kiwiriistu ja praetud ning praadimatuid sigurid pakuwad. Küsimuse peale saad wastuseks, et ta Mustweest ehk sealt lähedalt Kükita külast pärit on. Sügisisel wiljakoristamise ajal ilmub jälle mees koormaga külawahele — iseäranis Tartu- ja Järwamaal ja pakub selges „moa“-keeles häid sibulaid rukiste wastu wahetada. Ei ole waja küsida: kust suguwend pärit on? Wastus on: Mustweest ehk Mustwee poolt. Jõhwi, Narwa, Rakwere ja Tartu turul leiad siguri-, ahwena- ehk kiisa-koormate juurest jälle tuttawaid Mustwee ehk Kasepää mehi eest.

Mustwee seisab Peipsi järwe õhtupoolsel äärel, Tartu maakonnas Liiwimaal, 84 kilomeetrit Tartu linnast ja 40 kilom. lähemast raudteejaamast, Jõgewalt. Mustwee ümbruses on palju metsa. $\frac{1}{100}$ osa metsamaa pealt müüakse iga aasta mets ära, nii et 100 aasta pärast paljastatud kohad jälle metsaga täidetud on. Metsa ostab kohalik rahwas ja metsaga-kauplejad tiinu-wiisil enampakkumise teel. Palgid ja puud weetakse järwe ääre, kust neid suwel lotjadega Tartu ja Narwa saadetakse. Nüüd on Peipsi ääres ka mitu lauasaagimise-töökoda, mis kohaliku rahwa tarwituseks ja wäljasaatmiseks laudu walmistawad. Peipsi ääres on rahwal wõimalik põlluharimise kõrwal weel muud tööd leida, nagu kalapüüki, puulõikust ja -wedu.

Lohusuu wallas elada ühes külas endise 4 talu maa peal nüüd 40 perekonda. Lohusuu küla on alewiks muutunud, kus umbes 1500 inimest elab. Lohusuu tähtsust on Lohusuu jõgi tõstnud, mida mööda palka järwe lastakse ja mille suus lauasaagimise-töökoda on. Lohusuu on mitu kauplust, aptek ja kool.

Lohusuust Mustweesse, 16 kilomeetrit, on peaaegu kõik järwe äär harilikkude küladega kaetud. Lohusuu ja Mustwee wahel on endine „Nina“ jaam. Nüüd on see pidalitõbistemajaks muudetud. Mustwee alewist Emajõe poole edasi minnes on 8 kilomeetri maa peal suured alewi-taalised külad, Rajaküla, Kükita, Tiheda ja Kasepää. Nüüd on nendel küladel weel pisut wahet, aga kui nad endist wiisi paisuwad, siis on küll 20—25 aasta pärast Mustwee kohal 13 kilom. pikkune alew, kus maja majas kinni on. Maapind

Lohusuust kuni Kasepää küalani on tasane, ilma kinkude ja mägedeta, madal wesiliiwak pind, kohane maa siguri-kasvatamiseks, mida siinsed põllumehed rohkesti kasutawad, sest et sigurid rohkesti head saaki annawad. Ka sibulaid kaswatatakse rohkesti, nende wastu wahetab mõni mees omale ja perele wilja aastaleiwa tarwis. Põlluharimiseks kõlwuline maa piirab $\frac{1}{4}$ —1 kilom. laiuselt ümber järwe. Selle taga on rabasood, wesised heinamaad ehk metsad.

Wenelased on agarad kalamehed, aednikud, käsitöölised, angeldajad ja kaupmehed. Põllutöö-armastajate ja kauplemist põlgajate eestlaste seas läheb nende äri hästi. Nende perekonnad elawad Peipsi ääres, kus maajagamise wiis neile wõimalikuks teeb tihedasti asuda. Mitmed wenelased on kõigi oma perekondadega süda-eestlaste sekka asunud ja kiriku juure poed asutanud, kus nad jõukaks on saanud. Endisel ajal ei osanud paljud neist lugeda ega kirjutada.

Kewadel lähewad Mustweest ja sealt ümberkaudu wenelaste seast noored inimesed wälja tööd otsima. Ümberkaudsed talud saawad ka oma karjased Mustweest. Kodused tööd teewad enamasti naised, wanad ja alaealised. Sügisel ilmuwad nad jälle koju oma suweteenistust ära sööma. Agaramad mehed ostawad talweks hobuse ja lähewad kiwiriistu ja sigurid närude wastu ümber wahetama; teised hakkawad kalu püüdma ja kolmandad nendega maad-mööda kauplema. Mõned jälle hakkawad puid saagima ehk wedama. On ka alalisi kalamehi, kes Peipsist suwel ja talwel püüawad.

Umbes 7000 elanikust, kes Mustweest kuni Kasepääni elawad, on läbikaudu 5000 wenelast. Nende küladesse tulles leiad end nagu Wenemaale sattunud olewat: Külad ja ehitused on Wene plaani järele tehtud. Tõuseb küsimine: Kuidas on nii suur hulk wenelasi siia kesk eestlaste sekka sattunud? Mõned nende eneste seast räägiwad, et esimesed Wene asujad Eestimaa poole Peipsi järwe olla jooksikud olnud. Endisel ajal olnud Peipsi ümber läbipääsmata metsapadrikud ja järwe kallast katnud pilliroog. See pakkunud Wene jooksikutele, kellel paadiga hõlbus oli üle järwe pääseda, julget warjupaika. Ülespidamiseks oli järwes kalu küllalt. Jooksikud põgenenud kõige rohkem usu tagakiusamise eest. Nüüdki on weel Mustwees ja ümberkaudu wenelaste seas üle poole wanausulised. Räägitakse, et lisaku kihelkonnas wõtnud kohalik Ew. Lutheruse usu õpetaja jooksikud oma kogudusesse. Nende järeltulijad olewat weel praegu lisakus, räägiwad Wene-Eesti segakeelt, aga on truud Ew. Lutheruse koguduse liikmed. Esialgsed Mustwee elanikud olid rahwuse poolest kõik eestlased. Pärast Liiwimaa talu-

poegade wabastamist algasid siinsetele elanikkudele ka natuke paremad päewad. Nad pääsid raskest mõisaorjusest ja said 1869 omawalitsuse. Wenelased wabastati, nagu teada, hiljem ja pidid kauem mõisnikkude omawoli all kannatama. Kui wenelased kuulda said, et Peipsi taga orjus ära kaotatud, hakkas neid Pihkwa ja Peterburi kubermangust suuremal arwul siia woolama. Esmalt tuldi muidugi häbelikult maa senise harija ja kasutaja poole palwega: „Luba minule ka tjukike moad maja ja kapusta alla ja järwest kiisku püüda.“ Eestlane, kel alati tulewiku kohta kaunis lühike nägemine, oli nõus, unustas oma wanasõna: „Lase sant sauna, sant tahab ka lawale, lase sant lawale, lükkab su enese lawalt maha.“ Selle lahkuse tagajärjed, mis wenelastele näidatud, annawad endid meile tunda: lubatud sõrmele tahtakse praegu kogu kätt järele tõmmata. Praegu on wenelaste käes Mustwees wõit; kõik siinpool Peipsit asuwad wenelased loewad Mustweed oma baasiseks ja on neil siin tõesti arwuline ülekaal. Usu poolest walitseb wenelaste keskel suur kirjodus. Kõige rohkem on wanausulisi, kellest arwatakse, et nad Wene riigi kiriku tagakiusamiste eest siia on põgenenud. Neid on siin mitmet liiki. Mõned neist ei tunne pappi, teised tunnewad; ühed ei luba abielusse astuda, teised lubawad. Nii pole siis mitte ainult majanduslikud põhjused wenelasi siia paisanud, waid ka usulised ja lõpuks weel hirm wäeteenistuse eest.

Peipsi ühes Pihkwa järwega mõõdab pikuti 135 ja laiuti 50 kilomeetrit kõige laiemast kohast. Ta põhjapoolset osa kutsutakse Kõlmjärweks ja lõunapoolset osa Lämmijärweks. Peipsi enese pind on 3600 rtklm. suur ja ta sügawus ei pidawat 15. meetrist mitte üle minema. Lõunapoolses otsas asub Piirisaar, millest idapoolt Eesti-Wene piir läbi läheb. Tormisel ajal on Peipsil wäga järsud lained. Peipsi pind seisab 30 meetrit üle merepinna; et temasse 30 jõge jooksewad ja ainult Narwa jõgi wett merde wiib, on weepind tõusmas ja ähwardab ümbrust aegamööda sooks muuta. Peipsis leidub kiisku, särge, ahwenaid, latikaid, haige, lutsusid ja tinta. Muud kalad olewat kahanenud, aga tinta olewat rohkem saadawal. Tindikalad saawad suurtes ahjudes kuiwatatud ja siis Tallinnasse ja mujale müügile saadetud. Talwine kalapüük Peipsi peal on raske ja hädaohtlik, nagu üteldakse, „wiimne leib.“ Püügi tarwis lähewad kalamehed 20—25 kilom. eemale järwele, kust nootadega jää alt püüawad. Järwele jääwad nad terweks nädalaks. Öömajal on nad kaasawetud kindlates laudputkades, mida nad ka soendawad. Kalad ostawad ülesostjad sealsamas nende käest ära. Mõnikord juhtub, et südaöö-

sel torm jää liikuma ajab, putkad jääwad ühele ja hobused ja püügiriistad teisele jäätükile. On ka ette tulnud, et hobune jäälöhesse kukub ja sinna upub, kuna tuul jäätükid ta üle kokku ajab. Käre külm wõtab mõnikord kalameestel käed ja jalad ja lõhub püügiriistad ära. Kalu püüawad wenelased ja eestlased ühtlasi, agaramalt siiski wenelased. Kewadel märtsi- ja aprilli-kuul on Peipsi wood kalatoidu poolest kehwmad, kui ühelgi muul ajal terve aasta jooksul. Muidu aga ei wõi Peipsi planktoni sugugi kehwnaks pidada: kõige rikkam on ta weekogu lõunapoolses järwes. Pihkwa järw on kala toidu (planktoni) poolest rikkam, kui mõnigi teine seni põhjalikumalt läbi uuritud järw, nagu näituseks Saadjärw, Pangoti järw. Peipsi järw on nende järgmine. Ja isegi teistes Europa maades ei tunta sisemisi weekogusid, mis Peipsi-Pihkwa wetega selle poolest suudaks wõistelda. Kui aga niisugustest haruldaselt headest looduslistest kalarohkuse eeltingimustest hoolimata Peipsi kalamehed järjest kalasaagi wähenemise üle kaebawad, siis peawad sel nähtusel ka oma põhjused olema. Kuid neid põhjusi ei tule mitte järwe juurest otsida. Kui rammus maa wiltsalt lõikust annab, siis naerdakse põllumeest. Kas sedasama ei peaks Peipsi kalamehega tegema? Peipsi kalameeste elukorra uurijad jõuawad otsusele, et m a a p u u d u s peatõukejõud on, mis Peipsi rannaelanikka sunnib kalapüügist ülespidamist otsima. Peipsi lääneranna kalamehi elatabki peaasjalikult järwesaak. Kalapüügi wiisid ja abinõud on loodusliste tingimuste järele mitmesugused. Kuid weel enam mõjub selles asjas kalamehe perekonna suurus: paljuid püüseid saab alles siis tarwitada, kui mitme inimesega juures ollakse. Üleüldiselt on Peipsi Wene kaldal kalameeste elujärg parem, kui Eesti kaldal. Wiimasel on wähem iseseiswaid ettewõtjaid, suurem hulk on maata, puuduwad kallimad püügiriistad ja selle järele on ka nende saak kehwm.

Eestlaste seas elades on wenelased oma wiisid alal hoidnud. Nad kannawad rahwuslisi riideid, armastawad tihedasti ehitatud külades elada, „prasnikiuid“ pidada ja salkades külawahel lõõtsapilli kääksutades laulda. „Prasnikutel“ tarwitatakse tublisti „elustajat.“ Suuremalt osalt elawad nad suures waesuses. Jõukamad ja rikkad on kaupmehed ja podrätsikud. Naisterahwad on tublid töötelijad.

Wanausulised on kindlad oma usukommete täitmises, selles wõib neid juutidega wõrrelda. Wanemad inimesed nende seas on kirjaoskamatud. Nüüd on nende külades ka koolid, aga nad põlgawad neid, sest kooliskäinud noorsugu ei tahtwat enam wanemate usule küllalt truud olla.

Wenelaste pesapaigaks Tartumaal wõib Mustwett lugeda. Ta on hästi suureks paisunud ja kannab nüüd alewi nime. Nimi Mustwee — wanade kirjade järele Must wetti — tulewat sellest, et Mustwee lähedal wesi Peipsis iseäralist musta karwa olewat. Kohaliku Wene rahwa seas liigub jutt, mis alewi wenekeelse nime „Черный“ sellest tuletab, et ranna ääres must sepikoda olnud, mis kaugele järwe peale kalameestele kätte paistnud. Seppa hakatud mustaks sepaks nimetama ja aegamööda pärinud kogu alew omale selle nime.

Majad ehitati alewis esiotsa kuidas juhtus, mispärast ka tänawad kitsad ja kõwerad said. Praegu on kõige õigem ja laiem Peeterburi tänaw, Mustwee Newski prospekt, mis kahes peasihis läheb: Esmalt läänest edasi Peipsis langewa Mustwee jõe jooksu sihis ja siis järweäärega rööbastikku lõunast põhja. See uulits on üks osa kiwiteest, mis mõlemale poole üle alewi piiri nelja kilom. pikkuseni kumbki poole ulatab. Kuna alewi põhjapoolses osas tänawad puhtad on, on nad lõunapoolses jaos seda porisemad. Tänaval lasub seal muda, sõnnik, wäljaheited ja mitmesugune muu prügi ja kõnts. Sead hulguwad tänawatel wabalt ümber ja tuhniwad prügi ja sõnnikuhunikutes enestele toitu otsides. Mustwees elab umbes 3000 wenelast ja 1000 eestlast. Oma ümbruses täidab Mustwee linna aset. Iga teisipäew ja reede on siin turupäewad. Kauplusi ja ärisid on umbes 40. Ka mõnesuguseid käsitöölisi elab siin. On tohter, aptek, hobuste-postijaam, postkontor, rahukohtunik, adwokat, arrestimaja, keskkool, paar algkooli ning raamatukogu endises teemajas. Waremalt oli selles majas kurikuulus Mustwee kõrts olnud, tähtis peatuspaik Riia-Peeterburi maanteel, mida mööda sõjawäed ja kaubawoorid mainitud linnade wahel liikusid. Suuremad töökohad on kaks lausaagimise-töökoda. Teise juures on ka willakraasimise ja ketrusmasinad ja jahuweski.

Linna õigusi on Mustwee alewile pakutud, aga ta ei ole neid wastu wõtnud, sest et linna ametipaikade ülewalpidamise kulu oleks palju suurem, kui tulu, mis linna õiguse läbi saaks. Mustwee on waene asupaik. Rahwast on rohkesti ja majasid ka, aga majadel ei ole suurt tähendust. Enamasti on majad peremehe oma elukorteriks seatud. Käsitöölised ja ärid on kehwad. Kauplemine on waikne, sest et ümberringi maal ka kauplusi on, kes samasuguste tingimistega kaupa saawad muretseda kui Mustwee kaupmehed. Kahtlemata tooks raudtee Mustweesse rohkem elu. Kaupa wõiks odawamalt kohale wedada ja suuremaid kaubaladusid siin pidada. Kaudtee edendaks ka aiawilja kaswatamist, sest siis wõiks seda hõlpsamini linnadesse turgudele saata. Kahtlemata saaks raudteewaksaliga ühes ka sadamasild Mustwee alewisse

ehitatud, siis muutuks ka Mustwee rohkem rahwa läbikäimise paigaks. Mustwee jõgi on kaunis sügaw ja lai, suwel kahaneb ta kitsamaks ja madalamaks. Üle jõesuu on kaunis wilets puusild ehitatud. 1909. puhastati jõesuud masinatega. Jõe puhastuse juures tuli kiwi wälja, millel iseäralised tähed peal. Kiwi, mis poole mehe kõrgune, ja paari jala laiune romboidi, oli—nagu hiljem selgus—Tartu katoliku piiskopkonna maade piirikiwi. Ta seisis Mustwee jõe paremal kaldal teemaja kohal.

Tindikojad.

Peipsi äärseid tindikodasid ja suuri kohmakaid Peipsi puulotje nähes tuleb ikka Noa laew meele ja waldab tunne, nagu peaksid need ausad wanaaja jäänused kuskil museumis haruldaste asjadena wälja pandud olema. Ei tea küll, mis nende asemele tuleks wõtta, usun igatahes, et see

Peipsi rand Kallastel.

midagi paremat, kui ka tarwitamiseks hubasemat wõiks olla, millel ei tarwitseks meie ilutunnet nii rängalt haawata, töölise terwist nii barbaarselt rikkuda, ega tööd neis nii wastikuks teha. Iseäranis mis puutub kodade — kohalikus keeles „kõdade“—kohta, siis on need küll jäänus, millel natuke wana rehetare maiku juures, kuid millest see, kes neid ise

pole näinud, kui ka nendes töötamise nuhtlusest ilmiski õiget pilti ei wõi saada. Kojad ise ei ole ei tea mis kunstitöö: neli seina hariliku maja kõrguses, ühes ehk ka kahes otsas laiad kahepoolega uks-wärawad, peale mille muid meistri tehtud aukusid seintes ei leidu; hästi püstak laud-wõi ka laastukatus ja seinapalkide peal ülewal lebawad talad on ainukesed pealae warjud: lage kojat ei ole; põrandaks on puhas rannaliiw; laudkorsten katuses wiib selle osa

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Näotüübid Alatskiwilt.

suitsu wälja, mis ustest hõredaks kuiwanud katuse ja seinapalkide wahelt ei mahu minema. Kui nüüd kodadest üleüldse juttu teeme, siis tuleb selle all kõiki Peipsi äärseid tindikuiwatusahjusid, kui ka siguriahjusid mõista: oluliselt nende wahel mingit wahet ei ole, on ainult suuremad ja vähemad kojad; kõige wäiksemad nendest on küll eriti siguri-

kuiwatused, aga ka kalakodades wõib sama hõlpsasti sigurid kuiwatada ja nende omanikkudel sellepärast iseäralisi siguriahjusid ei ole. Kodade suurus oleneb muidugi peasjalikult ahjude rohkusest. Ahjud on kodade hing, nende sisu ja kasu, tähtsus ja tegewus. Seinad ja katus on kõrwalised asjad. Kodade wenেকেলne nimigi ja kuiwatajate nimetus („petsnikud“) kriipsutab seda tugewasti alla. Ja ahjude järgi on ka kodasid suuremaid ning vähemaid: 1 ahjulisest kuni 50, wõi weel enama, ahjuliseni. 1—2 ahjulised on sigurikuiwatused, suuremad kala kuiwatamiseks. Siguri kuiwatused on muidugi lihtsamad, ainsa sissekäiguga, üks, wõi paar ahju kõrwuti; suuremates kodades on, nagu ülemal mainitud, sagedasti kahes otsas wärawad nagu rehealusel ja wõib wabalt koormaga ahjude wahelt läbi sõita. Ahjud seisawad mõlemil pool külgeinte ääres külge külges kinni, wahiwad üle toa ja haigutawad suust suhu. Muidu ei teaks neid ahjusid, pealt silmitsedes, suhu waatamata, sugugi sõsart sõtsest lahutada, aga meister on armuliselt igäühele neist oma ette tanu, wõlli, wõlwi kummi ehk kumeruse näol, kinkinud ja nii nad kükitawad nagu kaardimoorid mustade päiega üksteise kõrwal. Ahju seina paksust mõõdab terve ehk poole telliskiwi pikkus, seesruumi arwake põranda pinnasuuruseks ühte ruutsülda ja kõrguseks wõlwi kumeruse kõrgemalt kohalt kolm jalga wõttes. Ülewal ahjude kohal aga haigutab nõgine tühjus, mille sekka ilusa päewaga katuses leiduwate pilude wahelt mõni hämar tolmune kiireke eksib, kuna pilwise päewaga suitsew petrooleumi i- pea wõi peerg ülevalt katuse harjast maharippuwat pimedust weel õudsemaks maalib.

Astume nüüd asjale ligemale ja wõtame näituseks keskmise tindikuiwatamise koja 12 ahjuga. Ahjud on kahe külgeina ääres pikuti reas, kummaski seinas 6 ahju. Nende koja külgeinte pikkus ulatab siin 10—12 süllani, otsseinte oma on 3—5 sülda. Ahjude wahel, kesk koda, on kuni 2 sülla laiune waba ruum. On aga koda 14 wõi koguni 20 ahju jaoks määratud, tuleb ka see lobudik wastawalt pikem ja 40—50 wõi weel enama kuiwatusahju peremees peab mitu wäiksemat hoonet ehitama, ehk ühe suure kolme-nelja kanti kokku keerama, et sinna soppidesse kõiki oma ahjusid ära mahutada. Kujutame nüüd ette, et kas wõi selles 12-ahjulises kojais kala kuiwatamine käsil on. Kuiwatajad wirutawad hea püügi aegu kõik ahjud korraga kuiwi kuuse puid täis, need hakkawad praginal põlema ja nüüd näib nagu oleks kojais terve tosin kinni pandud tulihändu, kes sädemeid ja suitsu oma suudest wälja ajawad ja tuliste keeltega omi musti ülemisi huuli lakuwad. Koda tuleb maani suitsu täis,

ahjudest kühweldab kui kotiga uut juure, ei wii teda wärawad ega korstnad wähemaks, katsu kui enne lämbumist wälja saad, kõhi, turtsu, aewasta, hõõru wesiseid silmi ja imesta, kuidas kuiwatajad ses põrguleegis lendawate madude suude wahel käiwad, wehkeldawad, segawad, kohendawad orkide ja roopidega. Terwe koda nagu põleks: seinte wahelt, katusest, igalt poolt, kus wäikene praokene wõi pilukene leidub, kütab paksu suitsu wälja, iga saepuru suurune osake nagu ajaks enesest suitsu. Aga ega asjata lendawad maod suitsu ajama hakanud; sealt tuleb nende saak: rüsameded tintidega wõi muti-mehed kiiskadega.

Ahjusid köetakse nii kaua, kuni nende nõgised pead, küljed ja rinnad walgeks lähewad, muidu ei wõi kindel olla, et paras „särü“ saab. Söed lastakse suuremalt osalt tuhaks põleda, tõmmatakse siis roobiga söed ja tuhk ette ahju suu kõrwale kahele poole koldesse ja pühitakse ahju pörand männiokstest luuaga hoolega puhtaks. Nüüd, kui tinta kuiwatatakse, wisatakse esiti 6 naela soola ahju pörandale laiali, pillutakse puu kühwliga küna täis tinta ahju ja 20—25 naela soola pärast peale, oodetakse umbes tund aega, kuni tindid soolaga läbi keenud, tõstetakse ja segatakse nad siis raudlabidaga läbi, lisatakse, kui tarwis, 5 naela osa soola juure, lastakse $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ tundi weel kuiwada, segatakse teist korda ja nüüd on peremehe asi järele waadata, kui rasked tindid tahab teha (16—20 naela setwerik). Kuiwad tindid tõstetakse ahjust kühwliga künasse, pühitakse ahju pörandale jäänud sool kotti loomade jaoks ja hõõrutakse ahju pörand raudlabidaga soolast ilusasti puhtaks. Sarnane protseduur wõib tindi kuiwatusel ööpäewa jooksul kolm korda ette tulla iga ahju kohta. Iga aasta tuleb ahjule uus pörand panna: sool sööb ahju pöranda läbi. Siguriahju köetakse hagudega: tuleb odawam ja soojus saab üle ahju ühetaolisem. Et, nagu ülemal mainitud, siguri ja kalakuiwatuse ahjude wahel oluliselt mingit wahet pole — siguriahjud öeldakse natuke suuremad olewat — kuiwatatakse sigurid tindikodades, muidugi tarwilisel korral ahjupörandaid uuendades. Suurtes kodades kuiwatawad paljud perekonnad korraga sigurid. Ahjud aetakse kangesti heledaks, puhastatakse ja pühitakse ahju pörand nagu kalakuiwatusel, wisatakse loobiga wakk pestud, lõhestud, lõigatud sigurid ahju pörandale 2 tolli paksuselt laiali. Sigurid pistawad esiteks suure waluga keema, aga kes sest waatab: ahjule laud ette, koja uks kinni, las kuiwawad 5—6 tundi ühe jutiga. Siis liigutatakse pika warrega rehaga segamini, wõi saadetakse — harilikult mõni laps — ahju segama. On paras tubli sauna soe ja mõni kord tubli nohu rohi ja higistamise abinõu, kui aga seda

tolmu nii tublisti ei tõuseks. Arusaadaw, et ahjuskäija pärast must nagu murjan wälja näeb. Peale segamise antakse siguritele weel aega tundi 3—4 kuiwada, siis hakatakse roobiga wälja kiskuma wõi minnakse käpiröömakili, wäikese luuaga warustatud, sigurid kokku pühkima. Need on tööd, mis peasjalikult kodades tehakse. Ütleme nüüd, et järw on põld, kiisk ja tint tõuwili, siis on koda rehetare, kuiwamine rehepeksmine — ikka rängem, mustem ja higi ning pisarrikkam, kui wiljarehes, seda peab uskuma ja kõige tähtsam osa selles draamas on roobimehel ja luualeotajal.

Hendrik Adamson.

Wirtsjärwe idapoolsel kaldal.

Wirtsjärwe kaldad on suuremalt osalt madalad; nende peal asuwad kohati suured kiwiriidad, mida jääpangad ja lained weest wälja ajanud. Iseäranis ilus on Wirtsjärwe kallas Tamme mõisa kohal. Järw on tüki maa peal mõne sammu järsust kaldast eemale põgenenud ja liiwa ning kiwa maha jätnud. Näib nagu oleks ta oma järksusid kaldaid, mis kuni 5 meetri kõrguseni ulatawad, kartnud, ehk nagu tahaks ta kaugemalt oma kõrget kallast waadata. Ta on siin tõesti waatamiswäert. Kallas on nagu kihtidest kokku laotud ja iga kihi wahel on keerulised koopad, kus karjalapsed suwe ajal wihma eest warju leiawad ja ilusa ilmaga peitmist mängiwad. Kõrgelt kaldalt ripuwad mõned wäätained allapoole, ka kaswawad kaldal mõned lepad ja kadakapõõsad. Kõrgel kaldal asub ilus Tamme mõis suurte tammede ja pärnade wahel. All järwe rannal ajab tuul määratuma hulgal tuisuliwa kokku, millest rändaw luide tekkinud. Tükk maad siit põhja pool omandab kallas juba teise kaju. Kallas on siin madal, tema ligidal asuwad wiljarikkad põllud, ilusad heinamaad ja turbarabad.

Kaugele üle lainetawa Wirtsjärwe pinna paistab puudega kaetud roheline Wooremäe tipp. Just nagu mõni wanaaja hiiglane kergib ta kaugelt waadates lausa weest üles, aga kui ligemale jõuame, siis tuleb järwe ja mäe wahel seisew kitsas heinamaa riba nähtawale. Mägi ise on suur mutimulla huniku sarnane punasest liiwast koosseisaw kungas, mille turjal suured männid endid uhkelt taewa poole sirutawad. Mäe ümbrus on iseäralik. Ühelt poolt ümbritseb teda Wirtsjärw, kuna kahelt poolt mädasoo kuni mäejalani ulatab,

nii et ainult ühest küljest kuiwa jalaga mäele wõib ligineda ja sealtki ainult teerada mööda. Mäeharjale pääseb ainult lõunapoolt küljest, kust mägi libamisi järwele ligineb; kõigilt teistelt külgedelt langeb ta peaaegu loodis alla. Siin asus Wana-Eesti maalinn, selleks on see koht nagu loodud. Keset mäge on kaunis laialine lage, muruga kaetud plats, mille tasast pinda siit ja sealt wälja paistwad augud ja künkad rikuwad. Plats on wist inimeste kätetöö. On ju ilus kõrge mägi Wirtsjärwe kaldal igaühele ligitõmbaw ja sõitu järwel ei põlga ka wist keegi. Kuid tore on pilt, mis waatajale Wooremäe tipult awaneb. Teiselt poolt Wirtsjärwe kergiwad inimeste elumajad, õitswate rohtaedadega ja wiljapõldudega ümbritsetud, siit ja sealt üles ja mitte kaugel lõuna pool, kust Emajõgi enesele Wirtsjärwe tee on leidnud, seisab jõekaldal Pikasilla. Edela poole waadates paistab Tarwastu kirik ja ümber seiswad majad wastu ja ja silmapiiril sinab paksu wõsaga kaetud Tondisaar. Iseäranis luulelik on waikselt suwehommikul Wooremäel wiibida. Sile, lainteta järw on paksu udulooriga kaetud, wagusi seiswad sirged männid—Wooremäe ainsad elanikud, just nagu mõttesse wajunud kangelased waatawad nad uhkelt alla järwe pinnale; mingisugust elumärki mägi ei awalda, ainult järwes kaswawate kõrkjate sees sulistajad pardid segawad hommiku rahu. Aga juba kuldab tõuswa päikese kiir Wooremäe mändide latwu; ikka rohkem ja rohkem tuleb hommiku-päikese punane äär metsa tagant nähtawale ja warsti särab terve mägi punakas walguses. Pikkamööda hakkab ka udu järwelt kaduma, juba paistawad majade mustawad kogud teiselt poolt kaldalt ja tuhandetes wärwides särab tuules õrnalt puudutatud järwepind. Koguni teine pilt ilmub siis, kui kange põhituul järwepinna liikuma paneb. Wihaselt tormawad siis mühisewad lained wastu kallast ja kõrgele pitsib kollakas-walge waht, kaldal kaswawaid puid ja põõsaid niisutades. Waatajale paistab siis ülewelt ainult puude latwade wahelt pilwedega kaetud taewas ja all mässaw, üleni wahuga kaetud järw silma.

Kui ilm talwel külmaks läheb, siis hakkab järwe peal jää mürtsuma, nagu tahaks weepind ennast jää katte alt wabastada. Kõwa mürin ja järwel ilmub sinine joon, mis mõne tunni jooksul kaunis laiaks läheb. Niisugused praod on hädaohtlikud. Häda sellele, kes üle järwe sõidab ja prao ette jõuab, millest hobune ei jõua üle hüpata. Iseäranis paha on lugu siis, kui pime on ja loom pragu liig hilja märkab ning enam ei saa seisma jääda. Kukul hobune sisse, siis purustab ta enese ning riistad ja sõitja pääseb harwa eluga.

On talw lõpule jõudnud, siis saab ometi Wirtsjärw omale wõidu. Ta lõhub oma kaane pealt tükkideks ja ajab jää suurte riitadena kaldale. Tore on Wirtsjärwe jääminekut waadata. Juba kaugelt järwe pealt hakkab suur walge kogu ranna poole liikuma, ise särab ta päikese paistel, nagu oleks ta pärlitest kokku seatud. Wiimaks jõuab ta randa ja suure kohinaga wiskawad lained suure jääriida kaldale ja warsti teise järgmise riida sinna peale. Nüüd näeb järw nagu walliga ümberpiiratud linn wälja. Hakkab jää järwe kaldal sulama, siis paisub järw suureks, tuleb kallaste wahelt wälja ja ujutab heinamaad üle. Nüüd on aga Emajõel suur töö; tema peab ju selle wee kõik ära wiima, nii et heinamaad jälle kuiwaks saawad. Küll rabeleb ja keerleb ta ja warsti ongi wesi heinamaadelt läinud. Ja nüüd järgneb kirjeldamatu iluaeg. Heinamaad on nüüd mitmewärwiliste lilledega üle külwatud. Siit ja sealt kuuldub lindude laul. Wirtsjärw kohiseb lindude laulu hulka, ja sa imetled, kui ilusasti tema tasane kohin linnulauluga kokku kõlab. Lõpniatu rõõm ja mõnutundmus asuwad südamesse.

Midagi saladuslikku on „Jõesuu wälu“ nimega ühenduses. Esimese suurema sügisese külmaga tõmbab Wirtsjärw ühes Emajõega omale jääkatte peale. Ometi, külmast hoolimata, läheb jõgi nädala päewade järele täiesti lahti. Jää sulab ka järwes Jõesuu kohal laialt ära. Sagedasti on siin talwel, külma peale waatamata, 10—20 ja rohkem wakamaad lahtist wett. Kuidas seda saab seletada? Emajõe wesi jookseb läbi Wirtsjärwe. Tõmbab külm järweewe kaane peale, siis ei jahtu järwes wesi mitte mujal, kui üksi jääpinna all. Kogu järwe wesi on wastu põhja mitu kraadi soe. Jõesuus woolab soe järwe wesi alla ja häwitab jõe peal olewa jää. Nõnda sama sulab jää wee wäljajoolamise kohal aegapidi ka järwes ja sünnitab „wälu“. Wälu ja ka lahtise jõe kohal seisab alati tihe aur ja ei lase wett ära külmata. Üksi tuulisel külmal ajal tuleb jääkirmeke, mis aga peale tuulte jälle ära sulab.

Wälul ja jää pragudel on wee-elanikkude kohta suur tähendus. Siit saab järw hingata. Wesi wõtab siit enesesse õhku, ilma milleta kalad ei saa elada. On järw ummukes, siis on wälu läheduses palju rohkem kalu märgata. Iseäranis asuwad lutsud talwel wälu läheduses. Sagedasti näikse wälus ja lahtises jões põhjapoolseid weelindusid, nagu kirjusid jääparta ja wäikseid raswahanesid, kewade poole ilmuwad siia ka haned ja luiged. Emajõe kinnikülmamine algab Peipsi poolt peale ja nihkub samm sammult Wirtsjärwe poole. Lahtiminemine kewadel sünnib ümberpööratud järwes ja mida rohkem Wirtsjärwele läheneme, seda warasemalt Emajõgi jääkattest wabastub.

J. Kompus.

Sangla soo.

Rannu ja Puhja kihelkondi lahutab 70—80 ruutkilomeetri suur maatükk, mis muistsel hallil ajal suure männi- ja segipuu metsaga kaetud oli. Kindlaks määramatu aeg on selle päratuma metsa hävitanud ja asemele on soo ja raba tekkinud. Selle tõenduseks tuleb igalpool turvast lõigates 2—3 meetri sügavusest maaalune, maha murtud mets nähtawale. Päratu suured kännud, pikad sirged, mädanema hakanud männi ja tamme palgid, isegi pähkla koored ja tuleaseme jätised on olnud metsa jäänustes sagedasti leida. Muiasjutt „Emujärwe“ ümbrusest, kus ilusad tammikud, kaunid taasikud ja mühawad männikud olnud ja kuhu Wana-Isa inimese kristallselge wee juure seesuguses ümbruses elama asendanud, kus ta kurjuse ilmumiseni õnnelikult elada wõinud, näib tõendust leidwat.

Nagu kurjuse karistuseks wõetakse õnnistust toow wesi järwest. Wirts jääb järele. Toredad metsad kaowad. Soo ja raba on asemele tulnud. Osa Sangla soost on suurepärase kanalisüsteemi abil kuiwatatud ja raba ühes temas asetsewa Kõrgesaarega maatameestele ära jaotatud. Wististi ei ole aeg kaugel, mil rabas kartulite ja kapsaste, sibulate ja kõr-witsate kõrwal ka põllu-wiljad lokkawad. Kaugel näen endist õnnepõlwe Emajõe kaldal jälle õitsewat.

Umbes kolmas osa suurest soost, nimelt lõunepoolne ots, käib „Heinasoo“ ehk „Koowiluha“ nime all, nõndasama wersta laiused soo-rannad ümberringi. Koowiluhas ja soorandadel kaswab härjapõlwlane maarjakask, peale selle päris ilusaid kaasikuid, mis heinamaa tükkide läbi üksteisest on lahutatud.

Põhjapoolne kakskolmandikku soost annab aga koguni isesuguse pildi. Ei ole siin haljast heinamaad, ei kohawaid kaski. Ainult walendaw soosammal, millesse rändaja jalg põlwini wajub. Igaw waade leiab waheldust üksikutest kanguskaswuga männikestest ja mustawa weega sügawatest mülgastest ehk laugastest. See on raba, kõrge sambla-raba, mis oma sees olewa wee, peale lõunapoolse külje, igale poole wälja saadab.

Raba on mitmete kilomeetri kaugusel inimeste asukohtadest ära. Wõiks arwata, et seal ei ole elu, ei ka liikumist, nagu seda talude ja külade ümbruses tähele wõime panna. Ka siin on oma wäikene elu, omawiisiline liikumine ja häälitsemine. Wara kewadel rikuwad öösiti metshanide parwed mülgaste ümbruses raba rahu oma reisijuttude todistamisega, nõndasama teewad seda suured hallid sookured oma heleda huikamisega. Pärastpoole hakkawad tikutajad ehk mõhitajad, nõndasama tedred ja rabakanad hommikutel

ja õhtutel oma pulmalulu lööma. Rebane ja kütt on nüüd hoolsasti saagi peal väljas. Oma rööwkäikudel on ettewaatlikult ja wiledasti ussid, öökullid ja siilid platsis. Päewal ei ole peale wäikese halli soosirgukese ja mõne lookese midagi kuulda ega näha.

Soolinnud toidawad ennast murakatest, sinikatest, kikka- ja kuremarjadest. Murakad ja kuremarjad meelitawad ka

Huulhein.

külanaisi korjama, kes õhtul koju jõudes pea-uimastuse ja südame-pöörítése üle kaebawad, mis sookailude kihwtine hais nende juures korda saatnud.

Suwe lõpu poole ilmuwad isegi silmale meeldiwad lilled raba peale. Need on sihwaka warre otsas wiie walge õielehekese- ja tolmukatest kollase keskkohaga „tudengi roosikene“ ja walge, willane jäneshill. Teadja silm näeb isegi

koheda sambla süles lihasööja taime—huulheina—oma punaste lehtedega ära, mis tema nagu peod välja sirutab. Ta peo on ka ühtlasi ta keha ja seedimise orgaan, mis magusa mahla tilgakeseга täidetud pisikesi putukakesi juure meelitab, et siis oma pikad sõrmed eluka ümber waju-tada, kust see enam ei pääse ja taim teda oma toiduks wõib ära imeda.

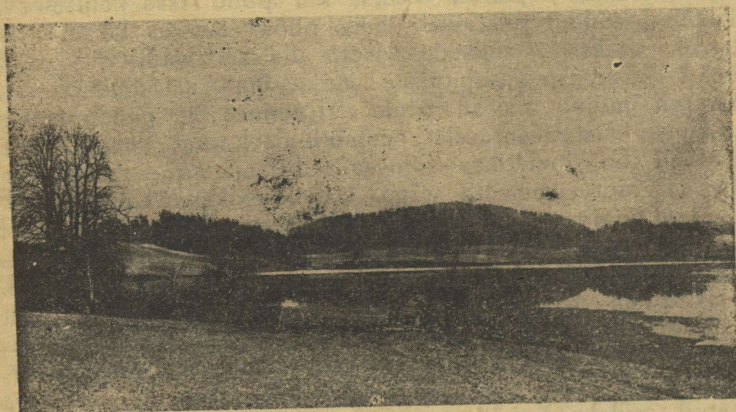
Põnewusega ootawad kütid seaduslikku jahiaega. Mööda on 28 juuli. Näe ja kuula, mis nüüd soos ja rabas sünnib! Warajatel hommikustel ja jahedatel pealelõunastel tundidel lüüakse raba randadel päris sõjalahinguid. Üksikud püssi paugud wahelduwad kogutule paukudega. Platsis on noorelinnu jahil soonaabruses elawate küttide kõrwal nende seltsimehed Wiljandist ja targast Tartust oma tarkade, kalliste luustre koertega. Minugi sees lööb jahihimu lõkkele. Mitte werejānu ei ole see, ilmsüüta metslinnukesi häwitada. Sellepeale waatamata, et kodus perenaise osawust jahisaagi supäraseks tegemisega proowida, on weel midagi muud, mis mind wälja wabasse loodusesse, kõigest igapäewasest tüütawast kārast-mürast eemale kihutab. Oieti ei saagi seda kohaselt ära ütelda, waid seda peab ära elama, kuidas ma käies oma truu jahiseltsilise ja armsa abilise „Waldi“ kannul, tundide kaupa, kes lindude jälgil ehk ka kaugelt alttuule nende haisu ninasse wõttes, mind põlwini sügawat samblarabapidi talutab — wäsimust mitte nii kergesti ei tunne, et aga järsku surmawat tina oma osawa silma ja sõrme abil sihile saata. Ergud kistakse linnu otsimisel ja leidmisel kangesti pingule, pingutus tõuseb lindude põriseswas, mürisewas lendutõusmises kõrgemale tipule ja toob tehtud paugu järele kas kiitwat, rahulist tunnet wõi jälle põhjatumat pahameelt ja äritust hinge, mis alles aegamööda kahaneb. Tahad nüüd uuesti wiimsest tundest lahti saada ja esimest enesele ära teenida, siis sea sammud aga raugematult oma koera järele, kes wististi ka neidsamu tundeid oma isandaga jagab.

Juuli kuu keskpäewa päike kõrwetab. Ihunahk nõretab higist. Isu saab käskijaks isandaks. Ei muud, kui istu maha, toida ennast ja lase pehne sambla süles leiba luusse. Inimeste seas tunned ennast nõnda wäikese, tähtsuseta, koguni wiimaste hulgas olewat. Siin aga paisub rind. Unustatud on inimesed, unustatud kodused mitmekesised mured ja piinapigistused. Siin sead wabalt oma äramääramise järele oma sammud, oma teod. Sa oled looduse peremees.

J. Kompus.

Otepää kõrgendikult.

Otepää kõrgendik ulatab kaugele üle Otepää kihelkonna piiride Sangaste, Urwaste, Kanepi ja Kambja kihelkonna rajadesse, peaaegu ümmargust, umbes 25 ruutkilomeetri suurust maatükki kattes. Kui muiste jääkihid üle meie kodumaa pinna keskhommiku poole nihkusid, siis kogus nende all ja ees suur hulk prügi kokku, mida moreeni ajurühaks kutsutakse. Pärast jäähulkade sulamist jäid need prügihunikud paigale ja sünnitasid künklise *moreeni maastiku*, nagu meie seda Otepää ning Haanja kõrgendikul ja ka Põhja-Tartumaal näha võime. Otepää mägismaale on iseloomulik tema põhja-, loode- ja lääneosa. Neil külgedel piirab maastikku katkeline kõrgendiku ring. Põhjapoolne osa sellest on Pangoti kõrgendik, mille põhiäär väikese kallakuga alla

Waade Väikse-Munamäe peale üle Nüpli järwe.

langeb. Pangoti kõrgendikul leidub kirjus segis ümmargusi ja pikergusi künkaid pajakujuliste aukudega ehk jälle väikeste lohkudega. Mõni kilomeeter kõrgendikul edasi sõites jõuame ta kõrgema tipuni, kust enam kui 20 kilomeetri tagant Tartu kiriku tornid silma paistavad. Seesugune äärekõrgendik leidub Otepää mägismaal ka loodepoolses serwas, mida tähele võib panna, kes Pritsust Pühajärwe poole sõidab. Mida lähemale Pühajärwele, seda rohkem hakkavad üksikud kingud kõrgemale tõusma, seda sügavamad paistavad ka orud olewat. Kõige kõrgemad nende seast on väike *Muna*-, *Megaste*-, *Lenardi*- ja *Harimägi*. Esimene seisab paar wersta lõunapool Otepää kirikut, kõrgus mere pinnast

umbes 244 meetrit. Teine ja kolmas seisawad kirikust õhtu pool ja on üle 200 meetri kõrged, wiimne asub Sangaste kihelkonnas, 13 kilomeetrit Otepää kirikust edela pool küljes ja möödab merepinnast 210 meetrit. Harimäelt ei saa kaugele ümberringi waadata, sest et mets wäljawaadet takistab. Megaste mäelt wõib ka kaunis kaugele waadata, kuid Wäikselt-Munamäelt on waade kõige kehwe, sest et mägi koguni madalal kohal, all orus seisab. Ka katab Munamäe külgi tihe leht- ja okaspuu mets, mis pärast wabalt kõigile poole waadata wõimalik ei ole. Muidu on mägi tore ja luulelik küll, näitab eemalt waadates nagu päratu suur metsakuhi wälja.

Ta ümbermõõt on umbes kolm kilomeetrit. Mäe küljel on kaks kaunis sügawat orgu, mis poolest mäest algawad ja kuni mäe jalani ulatawad. Orgude põhja mööda niri-sewad selge wee allikad. Kui ilusal suweõhtul nende orgude kallastel juhtud olema, kui puud tasa kohisewad, künnilind südant sulatawalt halja põõsa ladwas laksutab ja allikad waikselt wulisedes wett alla sadawad, siis usud ennast kuskile muinasjutuliste imede ilma sattunud olewat, sest nii mõjub see su peale. Looduse ilu paneb meele mõlkuma, elustab fantaasiat, soetab luuleelewust. Ilusa Otepää elanikud on luulerikas rahwas. Pühajärwe ümbruses on Otepää moreenmaastik väga waheldusrikas. Künkad ehk mäed on poolkera kujulised, tihti pealt lamedad, nende wahel kohati katlakujulistes, harilikult aga kindla wormita madalikkudes järwed, mülgassood, heinasood, turwasheinamaad. Künkad on tarwitusel põldude all, milleks kõige pealt muidugi madalamad walitud, kus põlluharimine hõlpsam. Leidub aga ka põldusid küngaste serwal, mille kallakus 46-60° wälja teeb. Suur osa järsumatest küngastest on metsaga kaetud, millele Otepää maastik oma romantilise, tihti muinasjutulise ilu wõlgneb. Näituseks 2—3 kilom. Nuustakult Neeruti poole sõites läheb tee esiotsa mööda tasast kiltmaad, mille pealt mitmekümne wersta tagant sinetawad metsad silma paistawad. Siis aga läheb tee metsa tukast oru ääre ja awaneb maastik, mis oma ilu poolest mitte „Liiwimaa Schweizi“ pargimaastikust alamal ei seisa. Orud on järsumad, sügawamad, kui harilikult Otepää maastikus. Küngaste kontuurid on terawamad, nurgelisemad, mitte nagu harilikult igal pool ümmarikud, mis tihti maastikule magesentimentaalse ilme annab. Mitmekäärulises ja sopolises orus wäiksed järwed, enne kahtlemata suuremat järwe wõi weewoolust tekitades, nüüd aga üksteisega ligistikku ja kinni kaswamas. Mis aga ikka kõik elustab, kõik tarwilise kokkukõlaga seob, on mets, mitte tihnik, waid vähemates

salkades ja siin just kõige mitmesugusem: all järwede äärel heinsool, kohati üksikult, kohati salkades, seisawad terawalt silma paistes hõbepajud. Siin-seal kasesalgad, haawad, lepad, pihlakad; üksikud kasetukad, männid annawad maastikule isesuguse mahlaka tooni. Aga metsmaastiku ilu! Mis oleks Pühajärw ja ta ümbrus metsata? Wesi üksi ei suuda loodust elustada. Orgudes, käärulistes ja sopilistes kausisarnastes aukudes on järwed mitmekesisemas kinnikaswamise järgus. Nemad koondawad eneses ja äärtel täiesti isesuguseid taimeühinguid, millest Otepää mägismaa, iseäranis Pühajärwe ümbrus ülikas on. (Waata: H. Bekker, Pühajärwe ümbruse taimeühingud.)

Kinnikaswawa järwe wiimne staadium on mülgassoo. Siin on järwest järele jäänud ahastawad sinised wõi õudsed mustad silmad s. o. mülkad, mis nagu midagi weel ütelda tahaksid endisest elust, endisest lustilisest laintemängust. Aga aeg ja iseäranis roomawate ja mättaid sünnitawate juurtega taimed, nagu: soopihl, soowõhk, soosõnajalg, tarnheinad ja teised ei tunne halastust ja lõpuks kaowad ka need silmad. Tekib heinsoo wõi sammalsoo ja turwas-heinamaa.

Endiste üksikute jändrikute pajude, mändide, kaskede asemele kaswab turwasheinamaale aegamööda segamets, kus paljud warju ja niiskust nõudwad taimed ulalust leiawad. Otepää mägismaal imetleme sagedasti, et kõrgele künkale wõinud soo tekkida. See tuleb sellest, et õhukese huwmuskihi all sawilade lamab, mis wett läbi ei lase imbuda.

Otepääs on mitmed wanad tähtsad kohad, linnamäed, järwed, jõed ja allikad, mille kohta mõnesugused jutud rahwasuus liiguwad. Üks linnamägi — rahwas nimetab teda Hobusemäeks — on kuulsa Pühajärwe lõunapoolsel kaldal, jalalt arwates umbes 90 meetrit kõrge. Teda katab peaaegu üleni kase- ja kuusemets. Ta on õhtupoolt küljest hobuse keha kujuline. Mäe kõrgemate otsade wahel on kaheastmeline lohk. Näib nagu oleks kustki kõrgemalt langew wesi trehrikujulise augu walmistanud, siis alla poole woolanud ja siis weel sügawama trehrikujulise augu teinud. Järwe poolt küljest on Hobusemägi õige järsk, paiguti on kallak 60°—70°. Hobusemäe all olewa talu wastu alaneb mägi aegamööda ja on siin juba põllu all, kuna muu osa metsaga on kaetud. Hiljem olewat eestlased seda mäge linnamäeks tarwitanud.

Teine linnamägi on paartuhat sammu Nuustaku alewist hommikupool küljes, umbes 60 meetrit lähedal olewa järwe pinnast kõrgem. Mäge ilustawad mõned kuused, männid ja kadakad. Mäeküljed on otseti järsud, ainult põhjapoolne külg on lamem. Nuustaku poolt waadates seisab

linnamägi nagu sügawas orus. Mäge piirab heinamaa. Arwatakse, et heinamaa wanasti järw on olnud, mida teisel pool mäge wäikesest järwest, endise järwe jätisest, selgesti näha wõib. Nii oli see mägi, kui püssirohtu weel ei tuntud, esimene hea loomulik kindlus, mida esmalt eestlased, pärast sakslased ja wenelased kantsikohaks tarwitasid. Arwatakse, et mäes mitmed salakäigud ja wõlwalused olewat, mille awauseid aga ajajooksul kinni kaswanud. Selle mäe olewat rahwas mälestusmärgiks ehitanud ühele neiule, kes oma peiule truuks jäänud ja ennem surma läinud kui tema wastu oma sõna murdnud.

Otepää linnamägi, kirik ja alewijärw.

Otepää kihelkonna keskpaigast algawad kolm jõge: Emajõgi, Elwa ja Wõhandu ehk Wõõma jooksu ja igaüks neist saadab wett isekaare poole. Emajõe allikat tuleb Munamäe jalalt otsida ja jookseb ta wäikese ojakesena Pühajärwe, tuleb jälle lõunapoolt otsast wälja, kus ta juba hästi laiem on. Siin on ta Wäikse-Emajõe nime all tuttaw. Järwi on siin rohkesti leida, öeldakse juba Otepää kihelkonnas umbes 80 suuremat ja wähemat järwekest leiduwat. Nende hulgast on tähtsamad: Püha, Nõuni, Nüpli, Neitsi- ja Kaarnajärw. Neitsijärw seisab paarsada sammu põhjapool Pühajärwe, heinamaa sees. Suurus on umbes 18 wakamaad. Aga kui suur on nende järwede wahe ilu poolest! Kuna Pühajärw meid oma kaunidusega üllatab, ei paku Neitsijärw ainustki ilusamat waadet. Ta kaldad on

soised ja pind ära rohtunud. Weenupud on ta ainukesed ehted. Wähe on neid, kes seda järwe tähele panewad, ehk küll iga suwe siit palju rahwast mööda käib. Muistne jutt räägib, et selle järwe asemel ilus org ja oru keskel wäike küngas olnud. Selle künka peal kaewanud iga widewiku ajal noor neiuke oma kaduma läinud au ja eluõnne taga, mida petis peigmees temalt riisunud. Ta elu olnud wäga kurb, sest sõbrad ja sugulased ning isegi wanemad põlanud ja wihanud teda. Aegamööda täitnud tema pisarad selle oru ja moodustanud järwekese, millesse neiukene ise ära kadunud. Järwele aga pandud Neitsijärw nimeks. Kui soojal suweõhtul sealt mööda lähed ja tuul kõrkjaid järwe ääres kahistab, siis on nagu kuuleksid sa praegugi neitsikest tagasihoitud häälil kõrkjate taga nutwat.

Pühajärwest pisut maad kirde poole seisab Nuustaku alew. See on kaunis laialdane, pikuti kilom. ja laiuti $\frac{2}{3}$ kilom., kuid hooned — alewi keskpaik maha arwatud — on liiga harwalt ehitatud. Majad on alewi kohta enam ehk wähem nägusad, leidub ka kahekordseid majasid. Alewis on politsei, postkontor, postijaam, reaalgümnaasium, raamatu-kauplus, apteek ja haigemaja. Elanikka on umbes 1800. Alew seisab kaunis kõrgel kohal, paistab juba kaugelt silma. Iseäranis ilusat waadet pakub ta mäe otsast, mis 7—8 kilomeetrit õhtupool Nuustakut on. Sealt waadates näib alew nagu mõne määratuma suure walli peal olewat: kaugusest sinaw kõrgustik, walged punaste katustega majad, uhkelt taewa poole sirutaw kiriku torn, see kokku moodustab suurepärase pildi, mida waadates ei wäsi.

Teekond Pühajärwele.

1. Pukast sinna.

Pukast Pühajärwe poole minemine on õieti üksainus wahetpidamata kestew: „Minge üles mägedele!“ Tee wiib mäest üles ja mäest alla. Aga iga järgmine mägi on ikka jälle kõrgem ja wäljawaade ikka jälle ilusam, juba Pukast hakates. Waewalt oled Puka alewist wäljas ja Töldsepa mäest üles sõitnud, kui juba kõrgele Oti ja Kompsi talu põldudele jõuad. Need on küll kühmlised ja lohklised, aga kaunid. Kaunilt kaswab wili ja rohke rukis hällib uhke nurme nõl-wadel: tubli töö ja wisa waewa tagajärg. Aga kõik see nähtus kitsas ringis on ainult wäike osakene sellest suurepärasusest, mida waataja silmad näha saawad, kui nad üle põl-

dude kaugemale loode, õhtu ja edela poole lendawad. Juba see waade tasub reisi ära! Kui kaugele lehwib siit waataja waimustatud pilk! Ja missugune wördlematu panoraama awaneb tema imestawate silmade ees! Siin seisab Otepää ja Arula mägestiku wiimne õhtu- ning loodepoolne piir, mis keskhommiku ja lõuna poole ikka kõrgemale ja kõrgemale tõuseb, kuni Suur-Munamägi temale Haanjas kui kõige tusedam meie maa mägi piiri paneb.

Oleme Otepää kõrgendikul. See on kokku kuhjatud lugematuist mägedest ja kinkudest, mis oma kuju poolt mitmesugused, paiguti kui pikad seljandikud kilomeetrite wiisil edasi jooksewad, paiguti aga nagu ümmargused kupud kõrgema aluse peal seisawad, ehk madalalt maalt, wõi koguni soopinnalt pilwede poole ulatawad, kord kõrgete äkiliste kallastega, kord jälle pikkamööda weerewates külgedes alla langewad ja madalaks maaks muutuwad; osast halja lehtmetsaga ja hulgas uhke tugewa tammedega, osast okaspuudega kui halja pärjaga warjatud wõi, kui madalamad, halja orasega, ehk waluwa wiljaga kaetud harjadega waataja silma röömustawad, ning järk järgult üheteise üle kõrgemale tõustes kaugemale waatust warjawad ehk paiguti sinawates joontes silmapiiril kaugele õhumerde ära kaowad. Nende kallastelt nirisewad sagedasti allikad alla, kuna all orgudes hiilgawad järwed oma laiade lahtete ja kitsaste käärudega wastu läigiwad ja toomingatega ning teiste puudega kaetud kena saarekese sisse piirawad. Siin ja seal käiwad siira wiira wankriteed ja jalgrajad läbi sügawate orgude ning üle kõrgete kinkude, teekäijat mõnest saare- ehk tammesalgastikust mööda wõi läbi wiies, mille kaharad oksad ja laiad ladwad rändajat oma waiksesse rahusse meelitawad ning wäsinud puhkajale salakeelel wanast hallist ajast ja Eesti poegadest juttu westawad.

Seisame praegu selle laialdase mägestiku loodepoolsel serwal. Nagu kupitsad seisawad meist loode pool weel mõned mäed, kuid kord korralt ikka enam ja enam alanedes ning madalamaks muutudes, nii et nad wäljawaadet enam ei piira.

Nende wahel põllud ning metsatukad ja talud. Üks siin, teine seal — Aakre talud. Nagu siia ja sinna mäeweerule asetatud õlekuhjäd. Palkidest tehtud, õlgkatusega elumajad, rehed, aidad, laudad. Harwa mõni ka laastukatusega. Ja iga talu kõrwal õunapu- ning marjaaed. Ühel vähem, teisel suurem. Nende taga all madalikus Aakre mõis oma wiinawabriku korstnaga. Tema taga, weel madalamas, jälle talud ja põllud. Siin-seal ka wäikesed metsatukad. Ja siis nende taga — laia madaliku teises ääres — mets, suur ja

lai ja tihe. Aakre ja Rõngu ja Walguta mets. Nagu määratu wõõ mustõndab ta kauguses. Ja siis . . . mis see on? Päike tuleb korraga eemal metsa taga pilwe peidust wälja ja walgustab kaugel, kaugel midagi, mis meie waate ees helkiwalt särama hakkab. Särama ja helkima nagu hiilgaw elawhõbe. Huwitusega wahiwad meie silmad seda haruldast nähtust. Wahiwad ja wahiwad. Imestades, ilutsedes, ikka weel enam näha tahtes.

Päikese walgus laieneb. Säraw pind, mille peale ta paistab, suurdub, kirendab ja kiirgab. Kirendab ja kiirgab. Kirendab ja kiirgab, woogab ja wirwendab, nagu säraks seal sada päikest! Mis see ometi on? See on muinasjuttudega ümbritsetud Wirtsjärwe peegeltasane pind, mis meile sealt silma paistab! See on järw, mis Tartumaad Wiljandimaast lahutab, järw, mis kilomeetrit kolmkümmend wiis pikk ja kõige laiemast kohast kilomeetrit kolmeteistkümmend lai. Kuid meie silma paistab ta siia kaugele ainult nagu lai, walendaw, kiirgaw, säraw jõgi.

Päike läheb jälle pilwe taha. Kirendamine kaob. Järele jääb ainult helkiw hõbejoon kaugel silmaringi ääre ligidal. Aga meie waade lehwib edasi. Otsib uusi imesid. Weel ei ole tal piiri. Ta tungib üle järwe. Seal seisab jällegi mets, pimedalt mustendades. See on juba Wiljandimaa mets. Enam õhtu pool Suislepa mets ja selle taga Kärstna mäed ühes metsadega. Enam loode pool Tarwastu mets ja metsa taga jällegi põllud, aasad, orud, metsatukad, talud, Tarwastu talud.

Ja siis? Siis helendab meile midagi iseäralist silma. Midagi, mis sambana walendab. See on Tarwastu kirik, mille torn siia selgesti silma paistab. Selle taga jälle põllud, aasad, orud, metsad. Siis tuleb pilgule piir. Paljas silm ei seleta enam. Wahe on juba kilomeetrit nelikümmend lai. Meie wõtame pikasilmä appi. Ja waata. Selle läbi lööb taewaäär selgemaks. Näeme weel midagi. Näeme Paistu kiriku walget ja sirget torni, mis nagu sõrm üles taewa poole näitab. Siis on waatel sealpool piir. Kui Loodi mägesid ees ei oleks, meie wõiksime siit Puka mäelt ka wiljandlasi terwitada. Nüüd terwitame neid ilma silma nägemata.

Pöõrame õhtu poole. Jälle põllud, jälle metsad. Seekord Kuigatsi ja Jõgeweste metsad. Ja metsade taga, selgesti nähtaw, Helme kirik, kilomeetrit 20 kaugel, teisel pool Emajõge. Selle taga jälle põllud, metsad, mäed. Siis silmapiir. Waade sinna poole wäga kaugele ei ulata. Tuhalaane mäed teewad tõket.

Pöõrame edela poole. Jälle metsad. Seekord Tõliste ja Uniküla metsad. Ja nende taga Hummuli mäed, kust põllud meile nagu kirjud kangad wastu walendawad.

Silmapiiril mustendab mets. Põhja, hommiku ja lõuna poole siit waade ei tungi. Mäed on ees.

„Kui ilus!“ hüüab mu sõber waimustatult. Nikutan waikides pead. Ja siis jätkame teekonda. Mäest üles, mäest alla. Üks mägi teisest mehisem. Üks org teisest huwitavam. Põllud, karjamaad, ojad, aasad, metsatukad, talud. Onnelikud inimesed, kes siin elawad, arwame.

Mees tuleb wastu. Põllumees. Nähtawasti talupidaja. „Tere, külamees!“ „Jumalime!“ „Kas olete siitpoolt mees?“ „Kost sis mojal?“ „Teil on siin ülitoredad kohad. Elate siin wist küll kui paradiisis?“ „Härra omma wist kostegi kawwest tullu?“ „Jah, mõnesaja wersta tagant.“ „Noh, sis ei tunne te wiel siist nuka ellu. Si nukk ei ole siin kelleki paradiis — si om põllumihe põrgu.“ „Ohoh — kudas nii?“ küsin mina imestades. „Noh, mes pikkä sellätust sis wiel waja om?! Tiiäte, kõik, kes siist läbi sõitwa, ütlewä iks, et me Arula mäe ilusa ollew. Noh, ilusa nä ju omma — mägi ja org, org ja mägi ütstöse kõrwan ja mäkki wahel siinsääl ka wiel järwe. Neid näewa kõik reisja. Aga medä nä ei näe, om si raskus, kuiswiisi siin põllumies omma põldu piäp harima. Mäest üles, mäest alla, siin mägi, sääl mägi, üits mäekülg põhjan, töne lõunan, kost wihm kõik maa üten siemnega orgu uhap! Lõunapooline mäekülg om joba kewäjä warra hallas, põhjapuol küllen sais mõni aasta wiel maikul lumehang, mes kõik meie rüüpõllu Türki pand. Hari sis wai ole. Ja ti — kas sis meil ka mõne ti omma? Suure ti päält minuki talu manu om enämb kui kaits wersta maad — selle pääl äkilidse mäe, roni kui saina mööda üles, nii et kuormaga kuiki läbi ei saa — murra wankre ja tapa hobene. Ja mõnel mihel om nisukest tied wiis, kuus wersta. Selleperäst om si meie nukk üte sõnaga ja lühidelt ära ütelda põrgu. Jumalaga!“ Ütles ja lahkus wiisakalt kübarat kergitades. Nagu pärast mitme mehe suust kuulsime, rääkis see mees sula tõtt. Ilus ümbrus iseenesest ei tee inimesi, kes seal elawad, weel õnnelikuks, nagu läbisõitjad usuwad. Igal pool on oma hädad ja waewad, millest wõõrastel aimugi ei ole. Neid tunnewad ainult kohalikud elanikud. Meie sõidame edasi. Teisel pool Arula mõisat muutub ümbrus weel ilusamaks. Palju on seal lehtpuumetsatukki. Palju on mägesid, palju on orgusid. Ühed lagedad, teised metsaga kaetud. Tee lookleb kollase paelana mägede ja orgude, põldude ja aasade wahelt läbi, suuri kõwerusi ja käänakuid sünnitades.

Mäed seisawad siin-seal nagu hiiglakupitsad, nagu suured heinasaod. Mõned nagu hiiglakalmud. Mõned nagu hiiglapead. Mäeküljed täis sarapuid, mis nagu rohe-

lised kräsujuuksed pead ümbritsewad, ja pealagi — sile. Seal kõrgel pealael seisawad haritud põllud. Imestades mõtled, kuidas seal ülewal ometi põldu saab harida ja kuidas sealt wilja sügisel alla saab wedada. Ei ole kahtlust: põllumehe järg ei ole siin sugugi kerge.

Teised mäed on jälle üleni tiheda metsaga kaetud ja näewad wälja, nagu karwased hiiglamütsid, mis maahiiglased enestele silmini pähe pistnud. Ja nende wahel sügawad orud. Ühed kui kaewud, teised kui kausid, kolmandad kui hiiglakraawid, mis siin-seal haljasteks, luhtawateks aasadeks muutuwad. Siin-seal ka järwed. Wäikesed, aga selged ja — sügawad. Selged ja sügawad nagu noorusetules särawad silmad. Ja, nagu kuulsime, kalarikkad. Jõuame juba Pühajärwe walla piiridesse. Terwe ümbrus muutub nähtawalt weel lopsakamaks ja rohelisemaks. Järwede hulk tiheneb. Sõidame pikemast mäest alla, mille kõrwal pahemat kätt kesk põldu üksik nelja- wõi wiieharuline kuusk kaswab. See on pikk ja käher ja kaunis kui hiiglane. Nagu Kalew seisab ta üksinda mäeweerul ja wahib mõtetes alla haljendawatele aasadele ja puhmendawatele põldudele. Suurepäraline puu, mis kunstniku kätt ootab. Kahju, et meist kumbki päewapiltnik ei ole. Teda peaksid laiemad ringkonnad nägema.

Siis teeme suure käänaku. Pahemat kätt eemalt metsatuka tagant särab jälle kena järw. On see Pühajärw? Ei, Weel mitte. Pühajärw ei ole mitte kaugele näha, sest et ta ehk küll 120 meetrit üle merepinna kõrgel, siiski kaunis sügawas mäe kinkude ja metsasalkade wahel warjus seisab. Samati otsib rändaja silm ilmaasjata Wäikest-Munamäge. Temagi ei paista kaugele ära, sest et ta oru põhjast üles tõuseb.

2. Pühajärwe kaldal.

Sõidame jälle mäest üles. Juba paistab Pühajärwe mõis ja selle taga—paar kilomeetrit eemal — särawad Otepää kirik ning Nuustaku alew. Mõlemad kõrge mäe otsas, kesk metsatukki. Siis jõuame jälle mäe peale ja — imestushüüe tuleb suust. Paremat kätt seisab meie ees — Pühajärw. Helkiwalt ja kutsuwalt, nagu sinine helm kesk tumedaids metsatukki ja rohelisi mägesid. Süda hakkab kiiremini tuksuma. „Nõõ!“ Warsti peatame Pühajärwe wõõrastemaja ees, mis teisel pool mõisat suure puiestiku ääres mäeweerul seisab. Pühajärwe pind kirendab ja kiirgab meie ees kui sula hõbe. Sest päike on waheajal heledasti paistna hakanud. Ajame hobuse ulu alla, kinnitame keha ja

läheme kõige pealt järwekaldaid vaatama. Jääme siia pisut peatama ja katsume Pühajärwe ning ta ümbruse kohta teateid koguda. Pühajärw kuulub wete hulka, millel rikas plankton, kuid Peipsi järwest jääb ta ses suhtes ikkagi palju maha. Pühajärwes elutseb palju wetikaid, sagedasti kuni herne-terera suurustes kogukestes. Waikse ilmaga tõusewad need weepinnale, sünnitawad kollakasrohelist kihti, mis pärast wesi nende rohkuse mõjul paistab rohekas olewat. Sügawuse pool-est on Pühajärw wõrdlemisi madal, wee selgus väike. Walget portselani platti ei ole suwekuudel 1 meetri sügawusel enam näha. Planktoni rikkuse mõjul on Pühajärwes palju kalu. Iseäranis suurel arwul on siin leida latikaid, kes noorel eal end just planktonist elatawat. Noorte latikate tõttu on ka kohadele ja haugidele toidumaterjali küllalt. Planktonist elatawat end noores eas weel särg, ahwen, ja siiakalad. Sellepärast ongi Pühajärwe toimetatud Tartu kalakaswandusest iheruse marju. Pühajärwes elutsewad peale latika, koha ja haugi weel koger, linask, luts, kiisk, ahwen, särg, roosärg, kuid kõige suuremal määral on noodapüügis leida latikaid. Järwe lähedale jõudes lähed wõõrastemaja otsast wassakut kätt kõrwale, järwe kalda peale kenasse puiestikku, kuhu mitmesse paika istepingid asetatud. Siin elatunud kaskede wilul, kõrgelt kaldalt waadates, seisab kolm kilomeetrit pikk ja kuni 1¹/₂—2 kilomeetrit lai Pühajärw oma saarekestega ja kääruliste kallastega, mäekinkudest, metsasalkadest ja wiljapõldudest sisse piiratud, kui pilt roheline raami sees terwelt silma ees. Ohtupoolset kallast, mis siit waadates puiestiku nurga warju kannab, ehib mõisa rohtaed, kus järwe äärt mööda paksult kaswawad pajud, lepad ja haawad kaswawad, kaugemal neis aga peale wiljapuude, lõhmuste ja jalakate ka mitmed wõõramaa puud ja põõsad, nagu mitmet seltsi kuused, korgitammed ja mõned muud. Sammu 150 järwe äärest tõuseb kõrgemal pinnal puie tagant uhke kiwine elumaja üles, mis oma torniga, hiilgawa katusega, balkonitega ning päikse kiirtes särawa hulga akendega nagu walitseja toredasti üle ümberkaudse maa alla waatab. Lõunapoolset järwekallast katab keskkohast suur kuusemets, kus ka haabu, pihlakaid ja lõhmuseid leida on, mis oma heleroheliste lehtpärgadega mustjama okasmütsiliste hulgast juba eemalt waatajale endid eraldawad ja paiguti üle kalda weepinna kohta kummardawad, nagu oleks neil wetewaimudega iseäranis salajuttu westa. Põhjapoolne kaunis kõrge kallas on suuremalt osalt põllumaa, siiski mitte ilma iluta, sest mitmed suuremad ja wähemad poolsaared tungiwad kaugele järwe ja annawad kaldale mitmesuguse kuju. Ühel niisuguse suurema poolsaare kallakul seisawad kaks Kolga talu. Teisel pool talusid

wahelduwad orud ja mäekingud, metsasalgad ning wiljapõlud, waataja silmale armsat kuju walmistades. Järwes kujutawad endid weepeeglis — nagu noored neiud — iluehtes wiis kena saarekest. Neid tahame sedamaid waatama minna.

3. Sõit Pühajärwel.

Oleme kaldal järwest ülewaate saanud, siis astume paati. Peab ütlema, iseäralikud tunded ärkawad rinnas, niipea kui juba järwepinnal kõigume. Lained laksuwad wastu paadi laudu. Päike kirendab ja kiirgab. Wesi walendab ja wirwendab. Tasane tuuleõhk paitab meie palgeid ning silitab järwe siledat pinda kui siidikätega. Siin-seal lööwad kaldad laksu. Ülehel õhus löö-

Pühajärw. Waade Hobusemäelt.

ritawad linnud. Siin-seal piirawad pääsukesed. Ja kõige selle kohal ja all särab ning sätendab sinine taewas oma päikesega. Taewas ülehel ja taewas all ja järwe kaldal ilus hiis. Kas see ei ole paradiis? Tasakesi, nagu kartes, et ehk seda ilu eksitame, sõuame edasi. Järwepind laieneb. Meie ees seisawad kaks saart. Wäiksed, kuid ilusad. Just kui kupitsad kesk wirwendawat wett. „Sõsarsaared.“ Nagu kaks rohelist kübarat seisawad nad teineteise kõrwal, rikkalikult sulgedega ehitud. Kuid „suled“ on puud, suured, tugewad lehtpuud. Tammed, saared, wahtrad, jalakad, lepad. Terwe saar on neid üleni täis. Ja just järwe pinna äärest tõusewad nad üles, nii et saarepinda järwele ei paistagi. Nagu suurel kupitsal kaswawad nad. Puu

puu kõrwal. Üks tugewam kui teine. Üks lopsakam kui teine. Pikad, sirged puud. Nagu sõsarad üksteise kõrwal, üksteist oma okstega paitades, üksteisega tõsiselt juttu ajades. Minewiku üle mõtteid mölgutades, olewiku üle pead raputades, tulewikule tumedalt silma waadates.

Sõame saare kaldale ja astume Sõarsaare pinnale. Paks tihnik wõtab meid wastu. Põliste puude all walitseb mõnus wilu. Kosutaw tuuleõhk sahistab järwelt tulles meie ümber seiswate puude lehti ülewal kõrgel. Siin-seal sirtsu mõni linnukene. Siit-sealt waatab kõrgete puude wahelt sinitaewas alla suurte sõna- ja kuuskjalgade peale, mis saare pinda puude all tihedalt katawad. Nende all seisab sammal ja kaswawad marjad. Siin-seal ka metsikud mustasõstrapõõsad ja wabarnapuhmad.

Jalutame ja jalutame. Imestame ja ilutseme. Puude wahelt helgib meile säraw järwepind wastu. Pühalik waikus walitseb. Jõuame saare teise otsa. Kruusane kitsas, kõwa tee wiib sealt pilliroogude ja kalmuste wahelt teisele saarele. Nagu purre. Saared seisawad ju nagu sõsarad teineteise kõrwal ja kitsas teerada ühendab neid kesk järwepinda. Teine saar on samasugune ja samasuur kui esimene. Ainult pisut kõrgem ja ümmargusem. Ka teda katab mets. Ka tema puude keskel leidub tugewaid tammi ja siledaid, sihwakaid saari. Teiste omaduste poolest on ta täiesti oma „sõsara“ sarnane. Kuid midagi on seal weel ometi, mida esimesel sõarsaarel ei ole. Seal seisab wäike torniga majakene. Tahutud palkidest tehtud. Omal ajal on majakese tornis kell seisnud, mida need, kes saare peale paadist maha jäänud, kõlistada wõisid, et paadimees neile järele teaks tulla. Nüüd on kell ära wiidud ja torn tühi, nagu majakenegi. Nähtawasti ei kannu enam keegi siin korra eest hoolt. Nii on siis ka majakene hooletusesse jäetud, tuule tõugata ja tormi tõmmata. Ta on alles weel wõrdlemisi uus, aga juba akendeta ja usteta. Keegi teda enam ei tartwita, olgu ehk ainult wihmawarjuks. Waikne on ta ümborus, katkenud ta katus. Ainult tuul sahistab ta tornis ja hulwab ta seinte wahel.

Aga tema seinad ja lagi — need räägiwad. Räägiwad mitut keelt. Nimi nime kõrwal seisab seal. Waewalt leidub weel kusagil tühja ruumi. Igaüks, kes siin käinud, on oma nime ühes kuupäewaga ja aasta-aruuga seinale, lae wõi torni peale kirjutanud, wõi — sisse löiganud. See on päris nime rägastik. Mitukümmend tuhat hunikus. Ja mitmesugused tähendused peale selle Eesti, Wene, Saksa, Läti, Prantsuse ja Inglise keeles.

Ka mina kirjutan oma kaduwa nime majakese seinale, kus weel pisut ruumi leidub. Weel kord rändame mõlemad saared risti ja põigiti läbi, siis lahkume nendest ja astume jälle paati. Tarwis pikka järwe ka mujalt poolt tundma õppida. Saarel oli mitu tundi ära kulunud. Ohtu saabub.

Loksudes teretawad meid lainelagled uuesti, kui Sõsar-saarte õhtupoolsest otsast mööda sõuame. See koht olewat Pühajärwes kõige sügawam.

Siis walendab lai wetepind meie ees: Järwe kõige laiem koht. Paremät kätt seisab suur mets, mis ennast järweees imeselgelt peegeldab. Enam kui kilomeetripikkune mets, mille kallast nähagi ei ole. Nii weepinna ääres kaswawad puud. Pahemat kätt, teisel pool enam kui kilomeetrilaiust järwe, haljendawad jumekad mäed metsatukkadega, ja mägede weerul seisawad talud, siin ja seal laiali. Need on Nüpli walla talud.

Wesi walendab ja wirwendab, särab ja sinetab. Kaugelt kajab karjapoisi huikamine. Teiselt poolt järwe tuleb wastus. Pääsukesed peawad järwepinna kohal pillakaari, aeg ajalt nii madalalt järwepinda riiwates, et tiiwa otsad wette sulpsatawad. Ikka jälle, ikka jälle. Metsast kostab lindude siristamine. Kusagil laulab kukk. Ja meie kohal särab päike. Waikime. On, nagu kardaksime, et meie hääl selle nõia-ringi, mis meid ümbritseb, katki käristab. See on ümbrus, mis inimest kõiki elumuresid unustama paneb, ümbrus, mis ta waimu üles kannab iluriiki.

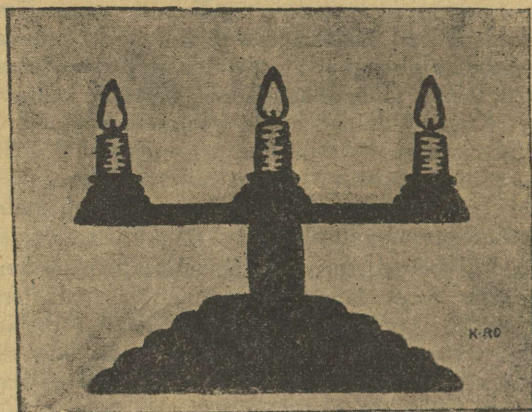
Enam kui kilomeeter maad on sõuda, siis jõuame metsa ääre, kus järw weel laiemaks laguneb ja tema teine haru metsa taha kaob. Poolsaare tagant paistawad Pühajärwe walla talud ja suwemajad. Önnelikud, kes siin suwitada wõiwad! Ilusamat suwituskohta ma meie kodumaal ei tea.

Siis pöörame paadi pahemale poole ja meie ees seisawad jälle saared. Üks ilusam kui teine. Aga kõigil metsaga kaetud kupitsa kuju. Paistab, nagu kaswaks mets otse järwest üles. Nii äärest ääreni on nad lopsakaid lehepuuid täis. Süda ihkab sinna, ihkab ka neid ligidalt näha. Kuid paraku ei ole meil enam aega. Päike hakkab juba looja weerema. Nii kaua aega on meil Pühajärwe ilu imestades ära kulunud. Ka on pilwed taewaärest jälle üles tõusnud ja taewa oma halli wammuse warju peitnud. Wahtewahel, nagu katset tehes, langewad juba mõned wihmatibad meie käte ja näo peale. Ka isu ilmutab ennast juba mitmetunnilise sõidu järele. Tarwis tagasi sõuda. Aga nii kahju on lahkuda. Heameelega jääksime siia weel mitmeks päewaks. Jääksime mitmeks päewaks ja waataksime terwe

Pühajärwe, kõik ta saared ja kaldad põhjalikult läbi. Aga elu ei anna aega.

Pöörame paadi ümber ja hakkame kärvesti tagasi sõudma. Tuul tõstab tiibu. Lained on tinahallid ja loksuwad elawalt. Nüpli poolt kaldalt hüütakse karjapoissi: „Tule koju! Ko—ju!“ Päew lõpeb. Ka meie päew Pühajärwel. Sest meilegi hüütakse: tule koju! Ehk me seda küll ei kuule. Kuid meie teame seda. Ja tuleme. Aga meie ei lahku Pühajärwest igawesti. Kui elupäewi, aeg lubab ja terwist jätkub, läheme uuesti. Lähme ja jääme sinna mitmeks päewaks. Pühajärw oma nõiduwa iluga on seda wäärt.

P. Grünfeldt.

Wõru maakond.

Geograafiline ülewaade.

Wõru maakond on see osa Eestist, mis kõige rohkem lõunapoole ulatab. Tema kuju on nelinurk, mille kitsam ots lääne poole pöördud. Põhjast ja loodest piirab teda Tartu maakond, idast Peipsi järv ja Petseri maakond. Läänest piirab teda uus Eesti Walga maakond ja lõunast Läti-maa osa. Kihelkondi on Wõru maakonnas 7, nimelt: Rāpina, Põlwa, Kanepi, Urwaste, Rõuge, Wasteliina ja Wõru.

Wõru maakond on suuremalt osalt mägine moreeni-maastik. Tema põhjapoolsesse osasse tungib Otepää mägis-maa serw. Tartu- ja Wõrumaa piiril on Ahja jõel parem kallas paiguti 42 meetrit kõrge, kuna pahem tasase lagendi-kuna esineb. Kõrge kalda nimi on Taewaskoda. See olnud muistsel ajal eestlaste ohwri-paik. Taewaskojast mõni kilomeeter läänepoole jookseb Ahja jõkke Tille haru, mille kaldad maaliliselt ilusad. Kaunis org Põlwa kihelkonnas on Tille oru nime all tuttaw ja tema kaldal seiswat kõrget liiwa-kaljut kutsutakse Merehooneks. See ja kaks Wõru-maa Taewaskoda, millest üks Ahja ja teine Wõhandu kal-

dal, on keskmisest dewooni ajast päritolewad punase liiwa-kiwi kaljud, millesse jõed sügawad lõhustikud uhtunud, allika-weed sagedasti sügawad koopad uuristanud. Selles liiwa-kiwis leiduwad kwartsiterakesed ja sädekübemed on rauase-gase sawi abil kokku liidetud, mis talle punase wärwi annab. Wesi wõib nad kergesti lahutada ja õhus laguneb see kiwi peagi iseenesest peenikeseks liiwaks.

Lõunapoolse Wõrumaa keskmise osa wõtab oma alla neljanurgeline Haanja ehk Kukelinna kõrgendik, mis serwaga Lätimaa piiridesse ulatab. Otepää kõrgendikust lahutab teda ühelt poolt Wõhandu, teiselt poolt Mustajõe org. Ühenduses Otepää kõrgendikuga seisab ta kitsa seljandiku läbi, mis Antslast kirde poole jookseb ja Wäike-Emajõe, Mustajõe ning Wõhandu lamemikku üksteisest eraldab. Haanja kõrgendiku alus seisab 180 meetrit üle merepinna. Wõtame siia juure weel kõrgendiku enese tõusu ja relatiivse mäekuppude kõrguse, siis leiame, et Wõrult Wõhandu orust Haanja poole minnes $10\frac{1}{2}$ kilomeetri peal üle 210 meetri tuleb märke ronida. See on maapinna kõige järsum tõus kogu Eestis. Kogu Haanja kõrgendik tõuseb 180 meetriliselt aluselt 240 meetrini ja moodustab neljanurgelise lawakõrgendiku, mille pealt üksikud kuplid 300 meetri piiristki kõrgemale kergiwad. Selles moreenmaastiku kuningriigis kaotawad mäed juba sõbraliku ilme, sest nende tippudel on aluspind kehwa ja selle tõttu taimestik wilts. Puudub sagedasti mets, mis maastikule ehteks, esinew pilt on teraw ja külm. Haanja mõisa lähedal on kodumaa kõrgem tipp, Suur-Munamägi, mis 324 meetrit üle merepinna tõuseb. Kogu ümbrus kergib juba kaugelt, ometi on Suur-Munamäe relatiivnegi kõrgus silmapaistew, sest tükk maad tuleb ära käia, enne kui tipule jõuad. Waatamata tähtsa kõrguse peale, ei saa siit ometi kaugele näha, sest et mäeladwalgi suured puud kaswawad, kus ainult õuesuurune hari metsast wabaks jäänud. Nöörsirged sihid, mis wäljawaadet peawad wõimaldama, on wõsaga kinni kaswanud ja waatetorn, kust waremalt mitmekümne kilomeetri taha ümbrust wõis waadelda, on sõjaajal häwitatud. Siiski paistawad idakaarelt puude wahelt mäetipud, nende wahel wirwendawad järwed ja üle

mägede looklewad teed. Munamäe idapoolse naabri ladwalt awaneb juba laiem waade. Mäejalal wirwendab Waskna järw, eemal Wastseliina ja Petseri sihil sinawad piramidaalsete küngaste harjad nagu rohtaiad ja kaugel silmapiiril näeb teraw silm, kui ilm ilus, wirwendawat Peipsi wett. Munamäest põhjapool asetseb 308 meetrit kõrge kaheladwaline Wellamägi, mille hari eemalt waa- dates nagu sadul wälja näeb.

Haanjast läänepoole Rõugesse tulles laskub maapind tuntawalt; ilmuwad pikad seljakud, mis üles alla lainetawad. Kõrgel künkliisel pinnal waldawad suured sügawad orud, käies enamasti edelast kirde poole wõi hoides sihti põhjast lõunasse. Nähtawasti on need orud dewooni lademetesse pärast-jääaegse woolaswee mõjul uuristatud. Lai org, mis lõunast tuleb, aheneb Rõuge kiriku poole; tema põhjas asuwad üksteise ligidal seitse järwekest. Seda järwede rida ning orgu peetakse muinasaegse suurema jõe jäänuseks, kus wesi alanenud ja algoru ebatasasesse põhja järwekesed järele jäänud. Rõuge järwede reas, oru kitsamal kohal, otse kiriku ees, asub kõrgete kallaste wahel $\frac{1}{2}$ klm. pikk ja $\frac{1}{3}$ klm. lai Suur- ehk Näkijärw, mis 41 meetrit sügaw, seega kõige sügawam nõgu Eesti pinnal. Nii asuwad meie kõrgem mägi ja sügawam järw üsna ligistikku, nende wahet on umbes 6 kilomeetrit. Suurjärwe põhi tundub kõwa olewat, nagu ta kaldadki dewooni liiwakiwist koos seisawad. Teades, et järwe põhjast kõrgemad kohad kuni 20 meetrit üles tõusewad, jäädes 7 meetrit weepinna alla, lausub rahwas: „Meie järw on samuti mägesid täis nagu maagi.“ Oru kallastest purskawad kümned allikad wett wälja. Tulles dewooni lubja- ja liiwakiwi kihtidest, puutub lubi hapnikuga kokku ja moodustab kiwinedes tuffi. Seda wiiakse siit suurte tükkidena surnuaeda ja rohtaedadesse lillepeenarte ilustamiseks. Mõned sälkorud, mis weetegewuse mõjul perpendikulaarselt suure orulammi juhitud, on siin õige sügawad ja huwitawad, nagu näit. Ööpiku org ja Hundi org. Orgude põhi on kitsas, dewooni liiwakiwist, samast materjalist on ka järwede kaldad, mis uhtumise ja murenemise mõjul punase-halli kirjuks muutunud. Kihtide wahelt nõrgub wett alla, mõni kord kümne-

meetri kõrguselt. Harilikult on kogu sein nõretawast weest märg.

Wiisteistkümmed kilomeetrit Rõugest läänepoole tulles, läheneme Mustajõe orule ja leiame endid juba Haanja kõrgendiku jalal. Moreenmaastiku serwadel näeme künklist üleminekut tasandikule, näituseks Räpinas, kus maapind aegamööda Peipsi madalikule alaneb. Soodest on siin Esaku ja Wõõrksu nimetamise väärt. Karta võib, et nüüdsed Peipsi kaldaäärsed niidud ajajooksul sooks muutuvad, kui Peipsi weele Narwa jões suuremat waju ei anta, sest Peipsi weepind on iga aastaga tõusmas. Peipsikallas on siin üleüldiselt madal, ainult harwa kergib ta mõne meetri wõrra, näituseks Mehikoorma ligidal, kus ühendus Peipsi ja Lämmijärwe wahel kõige kitsam, kuid siiski 25—30 meetri sügawuse weete moodustab. Küngastest Räpina tasandikul nimetame Petseri maakonna piiril olewat Meste- ja Kergomägening Kureküla all soos seiswat Liinamäge. Mestemäe olewat wanasti miilitsamehed rüppega kokku kandnud. Kergomäel kergotawad ehk ilutsewad Setu kabesed esimesel suwiste-püha hommikul päikese tõusu ajal.

Tüübilise moreenmaastiku iseloom on see, et seal suured jõed puuduwad ja ühes nendega ka laiad luhad. Need, mis olemas, on weewaesed, looklewad küngaste ümber, kuiwawad suwel ära, sügawamat wett wõrenditesse järele jättes. Silmapaistwad on Wõrumaal ainult paar weesoont. Wõhandu ehk Wõojõgi jookseb alla Otepää kõrgendikult, ühendab Wagula ja Tammula järwe ja suubub Wõõbsu alewi juures Peipsisse. Muistsed eestlased pidasid seda jõge pühaks ja töid tema kaldal Ukule ohwrid. Teine suurem weesoont on Karulast tulew, ja oma keskmise jooksuga Wõrumaale kuuluw Mustjõgi, Koiwa jõe haru. Mustjõe keskmisel jooksul, kus ta Luhasoost läbi woolab, on mudane põhi, mis suurel arwul wesitaimed sigitab, ja aeglane jooks. Mustajõkke jookseb Rõugest tulew Pärlijõgi, mis oma nime sellest saanud, et siit endisel ajal pärliid leitud. Ainult wähe maad jookseb ta kõrgete kallaste wahel kitsas sängis, mujal tõuseb ta suurwee ajal üle kallaste.

Nagu üleüldiselt tähele pandud, nõnda iseloomustab ka eraldi Wõrumaa moreenmaastikku suur järwede arv. Suuremad neist, nagu Wagula, Tammula, jne. asuwad tasandikul, on wõrdlemisi madalweelised ja ähwardab neid, nagu tasandiku järwi harilikult, soostumise hädaoht rohkem, kui waikseid aga järsukaldalisi ning sügawweelisi moreenmaastiku järwi. Sootaimede formatsioonid arenewad iseäranis lopsakalt umbjärwedes ja peawad jõudsalt wõitlust weekogudega, suurendades järjekindlalt wõidetud maa-ala. Lahtistes järwedes on kinnikaswamise protsess wee woolu tõttu minimaalne, samati ka sügawweelistes mägismaa järwedes. Kõige wähem suudawad wastu panna tasandikul leiduwad umbjärwed. Iseäranis ruttu edeneb järwede kinnikaswamine edelapoolsel kaldal, sest et meie maal kõige sagedamini edelatuuled puhuwad ja tuulepealsel kaldal taimed rahulikult saawad juurduda, kuna tuulealused, kus lainete lokse tugevam, taimekaswu poolest waesemad on. Hulk Wõrumaa mägismaajärwi, mille seast juba Rõuge Suurjärwe kirjeldasime, on pikad, wäga kitsad ja asuwad kõrgete kallaste wahel. Mäejärwe laadi awaldab ka Urwaste kiriku lähedal asuw Uhtjärw, mida põhjast ja lõunast kõrged, paiguti metsatukkadega kaetud kaldad ümbritsewad. Järwerikas on iseäranis Põlwa kihelkond; siin Tsolga küla juures asuwad ligistikku kümme järwe, mille nimed neid osalt juba iseloomustawad: Pikkjärw, Kõwerjärw, Mustjärw, Marujärw, Kogrejärw, Pillejärw, Kärstna järw, Laugajärw, Linaleo ja Karujärw. Mitmel Wõrumaa järwel, näituseks ühel Tsolga külas ja Kawatsi järwel Salusis on liikuwad saared, mis tuule mõjul paigast teise rändawad. Seesugused saared on weel Preeksa järwel Wastseliinas ja Lõõdla järwel Waabinas. Wõrumaa järwed on kunstlikuks kalakaswatuseks sündsad, seda toimetatakse, näituseks Antslas, kauni eduga.

Mis Tartumaa kliimast ning sademetest öeldud, on enam ehk wähem ka Wõrumaa kohta maksew. Siin tuletame weel meeles, et Eestis aastaisotermid mitte idast läänepoolse ei jookse, waid kagust loodesse. Nii on Wõrul, Tartul ja Tallinnal ühesugune aasta keskmine temperatuur, nimelt $+4,5^{\circ}\text{C}$.

Seega ei tule seda kohta, kus Eestis kõige soojem ja pehmem kliima, mitte lõunapoolsemalt serwalt Wõrumaalt otsida, waid kodumaa edelapoolsest nurgast, Saaremaa läänerrannast. Meie kliima ei jahene mitte lõuna-põhja sihis, waid lähenedes edelast kirde poole.

Et Wõrumaa aluspõhjaks raskelt mureneward dolomiidi lademikud, pole suur osa ta maapinnast, näituseks Haanja kõrgendik, mitte wiljarikas, waid kruusane, liiwane ja kehwa. Suuremaid soid on Wõrumaal wähe, wälja arwatud tсандikujärwede, Wõhandu ja Mustajõe soostunud kaldad. Selle wastu on künklises maastikus iga wäike lohk metsas ehk põldude wahel tingimata kas praegu weel soo wõi ennewanast soo olnud ja nüüd kraawide abil kuiwatatud. Ka Wõrumaa suuremat sood, Luhasood, millest Mustjõgi läbi jookseb, on hakatud kraawitama. Soo keskel asuwasse Peeldemäesse on sügawad koopad uuristatud, kuhu wanasti sõdade puhul inimesed paku põgenenud. Suurematest metsadest Wõrumaal nimetatagu Zooru Kantsi laant, mis rikas põtradest ja metskitsedest. Wõrumaa pinnast on kasutatud põlluks 19, heinamaaks 11,5, karjamaaks 15⁰/₀, kuna metsa all ligi 23⁰/₀ seisab ja kõlbmatut pinda 18,5⁰/₀ olemas. Aiamaaks on haritud 0,72⁰/₀. Seega käib Wõrumaa üleüldine maapinna headus siiski weel Pärnumaa omast ette. Wõru ümbruses, nimelt nõgudes ja orgudes, samati ka Räpina kihelkonna lõunapoolses osas leitakse paiguti wiljarikast sawimulda, mis head lina kaswatab, ja see põllusaadus ongi Wõrumaa kuulsaks teinud. Põlluheina kaswatatakse wähe, sellepärast ei ole ka karielajate pidamisel suurt edu. Puuduwate karjasaaduste asemel püütakse turukaubaks linu, kanepid ja kaunawilja kaswata. Kuiwa põhjaga liiwa- ja kruusa segastel põldudel sigib hästi tatar, mispärast seda wilja nii rohkesti külwatakse, et üle poole Eesti tatra lõikusest Wõrumaa peale langeb. Ka herne kaswatuses seisab ta meil eesotsas.

Arwustik tõendab, et üle kogu Sise-Eesti Wõrumaal maaelanikka kõige tihedamini koos elab, nimelt 26,8 inimest keskmiselt 1 rtklm peal; arwatakse weel linnaelanikud juure, siis leidub siin 1 rtklm. peal läbistikku 27,6 inimest. See sugust kõrget elanikkude arwu wõrdlemisi kehwal maapinnal

wõib seega põhjendada, et Wõrumaal palju wäikseid talusid ja popsi-kohti on. Kus talud wäikesteks tükeldatud, seal ei suuda maa enda harijale igapäewast leiba anda. Wäikeste kohtade pidajad on sunnitud kõrwalist teenistust otsima. Haanja mehed olid wanasti osawad kaabumeistrid, wokkide treialid ja piipude tegijad. Tautsa külas walmistatakse meie päiwil talwel regesid, wankrid, looki, rattakodaraid, suwel käiakse müüritöös. Tautsa külas töötab ka Kriisade orelitehas. Rápina mehed käiwad kaussidega ja seebiga kauplemas, otsiwad räbalaid ja wiivad nad Rápina paberiwabrikusse, mis neist, ilusat siledat paberit walmistab.

Wõrumaa idaserw on rohkem sõjatallermaaks olnud, kui mõni muu osa Eestist. Iseäranis Rápina ja Wastseliina on sagedasti wenelaste poolt saanud kannatada, kes harilikult siit kaudu Eestisse tungisid. Ioann Hirmsa ajast peale kuni enamlaste hirmuwalitsuseni on sõjad siia rüüstamise jälgi jätnud. Põhja-sõja ajal jäi Rápina kihelkond inimestest täiesti lagedaks. Esiotsa asusid siia wõõrad põgenenjad. Keegi ärapõgenenud Rootsi soldat uuristas Leewaku küla kohal Wõhandu kaldasse endale urka ja hakkas siin elama. Paari aasta pärast juhtus siia keegi tagaaetud tütarlaps, heitis rootslasega abielusse. Nende järeltulijaid elab Rápinas praegugi weel. Aastate jooksul korjus siia weel muudki wõõrast elementi, kes aegamööda kodunes. Krahw Löwenwolde, kes kord kogu Rápina kihelkonna peremees oli, wedas siia mitmest ilmakaarest rahwast sisse, ehitas neile kõrtsi ja puust kirikukese. Keiserinna Elisabeti wiha alla sattunud, saadeti ta Siberisse ja Rápina langes kroonu kätte. Selle järele walgus Moskwa maalt siia wenelasi, kes paberiwalmistamisega tuttawad olid. 1752 ehitati wenelaste ette wõttel siia paberiwabrik, mis oli kaua aega aimukeseks seesuguseks töökojaks meie maal. Löwewolde pärijad said Rápina jälle kätte; nende ajal walitses siin nurgas nii ränk pärisorjus, et see rahwa wastuhakkamisele ajas ja sundis Wene walitsust wahele astuma.

Kui Liiwimaa kreisideks jagati, puudus selles maakonnas linn. Sellepärast asutati 1784 naiskeisri Katariina II käsul Tammula järwe ääre Wõru mõisa uus linn 40

majaga. Esiotsa kandis ta Kiräpä-Koiküla nime, hiljem määrati talle nimeks Wõru. Endise mõisa herrastemaja loeti linna keskkohaks, kust esimesed tänawad maja seinte sihil pidid algama ja kõik teised tänawad pikuti ja põigiti esimeste tänawatega rööbastikku käima. Nii ehitati Wõru linn väga korraliku plaani järele. Uude linna kutsuti kaupmehi ja käsitöölisi, määrati igale kodanikule 9 wakamaad maad õue, aia ja põllu alla, anti kroonumetsast ehitusmaterjali. Majade ehitamine ei edenenud jõudsasti, ehk küll puumajad kolm ja kiwimajad kuus aastat pärast walmissaamist maksudest wabad olid. 1887 oli alles 57 maja-platsi wälja jagatud. Riigiwalitsus ehitas kodanikkudele kirikudki üles. Mõnda aega oli Wõru kuulus oma koolide poolest, sest et siin tublid Saksa koolimehed töötasid. Eesti ajaloos on Wõru sellepärast tähtis, et siin meie kuulus kirjanik Friedrich Reinhold Kreutzwald elas, Kalewipoja ja palju teisi tähtsaid raamatuid kirjutas. Marmori tahwel ehib praegugi selle maja sein, kus Kreutzwald elas ja töötas. Majanduslik elu wõttis alles siis pisut hoogu, kui raudtee abil Wõru suuremate linnadega ühendati. Nüüd elab siin umbes 6000 inimest. Wiimne aastakümme on Wõru linna koolide poolest rikastunud. Siin töötawad keskkoolid poeg- ja tütarlaste jaoks ja kooliõpetajate seminar. Järwekaela ääres, mis Peipsi järwe Pihkwa järwega ühendab, asub Mehikoorma alew, kus umbes 400 inimest elab; enamasti on nad kalamehed ja käsitöölised. Antsla jaama ümber koondub Hauka alew umbes 700 elanikuga.

Wõru linn ja ümbrus.

Wõru seisab soodest ja heinamaadest ümberpiiratud Tammula järwe põhjapoolsel kaldal. Weetlewat pilti pakub linn suwel Tammula lõunakaldalt waadates. Suurte, roheliste aedade wahelt punetawad üle järwe telliskivi katused ja majade walendawad, walgeks lubjatud müürid. Ei tahaks uskuda, et linnas ainult 6000 elanikku on; ta näeb kaugelt palju suurem ja perekam wälja. Mis linna jõudes kõige pealt silma paistawad, on laiad ja sirged tänawad, mitte

nii kesk-ajaliselt kitsad ja kõwerad, nagu wanemates kodumaa linnades. Oma majadega Wõru uhkustada ei saa. Need on enamasti wanad ühekordsed puu-ehitused. Mõni kodumaa alew jõuab sellepoolest Wõrust ette. Wõru ilusam ehe on tema wana kasepark järwe ääres, kuhu turu pealt alates lai ridas puiestee — Katariina allee — alla wiib. Waatamisväärt on, weel maja oma marmorist mälestus-tahwliga, kus Dr. Kreutzwald elas ja lugulaulu „Kalewipoja“ kirja pani. Uuematest ehitustest oleks nimetada „Kandle“ seltsi maja, Wõru Eesti seltskondlise elu kesk-koht, Umbes kilomeeter maad linnast põhja poole kergiwad Wõhandu kaldal Kirepi (Kiräpä) lossi waremed. Wene wäed häwitasid ta Joan Hirmsa ajal ja sest saadik seisab ta rusudes. Teisel pool, üle jõe, kõige lähem linnast on „Leetwä“ mets, Wõru walla piirides. Selles metsas leidub nii mõnigi ilumaastik, iseäranis Wõhandu kaldal. Muidu on aga suurem jagu metsa soine ja wesine. Lõuna-õhtu pool linna, üle Tammula järwe, seisab nõnda nimetatud „Roosi saar.“ Ta ei ole mitte saar, waid õieti poolsaar, kolmest küljest Tammula ja Wagula järwest ja Wõhandu jõest ümber piiratud. Ka see poolsaar on soine ja madal, madala wõsastikuga kaetud. Aga keskelt läbi wiib Tammula äärest kõrgem kanarpikuga kaetud seljandik kuni Wagula äärel olewani kalameeste külani; ilusa kasemetsa all, lõunapool Tammulat on „Wõlsi“ mõisakene. Mõisa hooneid seal rohkem ei ole kui wana, pikk, walge kõrts, kus rentnik asub. Wõlsi maad kõiges 28 tiinu, on liiwased ja lagedad ning alles nende taga tõuseb wana männimets. Hommiku pool linna, umbes 2¹/₂ kilomeetri kaugusel on Wõru raudtee waksal. Sinna wiib linnast läbi soise heinamaa lai kiwitee. Põhja-hommiku pool seisawad kahe Kaseritsa wallast tulewa Wõhandu jõe haru wahel Wõru linna „nõõrimaad.“ Linna asutamise ajal anti igale linna krundi peremehele ülemalnimetatud maast üheksa wakamaad põldu, selle tingimisega, et sinna ainult wilja kuiwatamise rehesid wõib ehitada, mitte aga eluhooneid. Aegade jooksul on nõõrinurmed üksikute kätte koondunud ja kõigest keelust hoolimata leidub seal ka juba elumajasid. Kuna linna enese looduse ilu ainult Tammula järw ja linna-park tõstawad, algab raudtee taga, lõuna-hommiku pool linna, Kaseritsa ja Haanja mäGINE maa, mille üksikud kõrged tipud, Muna- ja Wellamägi üle sinawate metsade Wõru linna ära paistawad. Wersta neli Wõrust seisab mägede wahel kroonumetsas Kubja järw. Selle järwe ääres on kroonu maade walitsus suwitus-kohtade asutamisega algust teinud. Mõni üksik maja on juba ülewal ja ühtlasi ka suur, puhkust tarwitajate kooliõpetajannade kodu. Kilomeetrit wiis Pihkwa

maanteed mööda Wõrust välja minnes jõuame Werijärwe kaldal seiswasse Wastse-Kaseritsa kroonumõisa. Selle mõisa ja järwe ümbrus on wõrulaste armsam suwine jalutus-

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Kaseritsa järw.

ja väljasõidukoht. Oma looduse ilu poolest wõib ta Wõnnu all olewate Koiwa jõe orgudega wõistelda. Järwe kaldal näidatakse kohta, kust wana jutu järele kutsar kurja herra

kõige tõlla ja hobustega järwe ajanud ja ära uputanud. Mõisast lõuna-õhtu pool leidub Kaseritsa walla „Puiga“ küla. Sinna on ette võetud peremehed suvituskohti asutanud. Kõiki, keda kodumaa looduse ilu huwitab, ei tohiks Kaseritsast ja tema ümbrusest tähelepanematult mööda minna.

J. Lõo.

Taewaskoja kaljud ja Merehoone.

Ahja walla lõunapoolses otsas on metsa ja soo taga Walgesoo küla. Ta on oma nime soost saanud, mis walget sammalt kaswatab. Küla piirab õhtu, lõuna ja ida poolt Ahja jõgi, mis siin Tartu-Wõrumaa piiril looga moodustab. Õhtu-pool Walgesoo küla on Ahja jõe kaldad ütle mata ilusad ja kõrged. Seda osa Ahja jõest kutsutakse Põldjõeks. Põldjõel on lõunapoolne kallas kaljune, kuna põhjapoolne lageda tasase muruna esineb ja kaljukaldaga suures wastolus seisab. Kaljukallas kaswatab mustawat männimetsa, mis tumeda müürina latwa taewa poole sirutab. Kange tormi ajal woogab mets üles alla, lainete harjad tõusewad ja langewad, kuna madalad wahed Kalewipoja wirgesid tekitawad. Mets esineb laenetawa rukkiwäljana nõlwakul põllul, mis ilusa waate loob ja waataja hingegi lainetama paneb. Seesugusel puhul täidab ümbrust wägew muusika: männimetsa mühin.

Kõrged kaljud metsa all seisawad muutmatult nagu müür. Seal on „Wanakiwipalo“ mäealune, mille ilu kaljuserwalt waadates tuleb maitsta. Jõgi tuleb rahulikult metsa wahelt, jookseb wihaga wastu kaljut, millesse ta ajajooksul augu õõnistanud. Kuid wastu paneb ta siiski, sellepärast peab jõgi oma jooksu sihti muutma. Tükk maad weest kõrgemal leidub kaljus „Wanakiwi õõs“; see on keldri taoline koobas, mida mööda 18 meetrit wõib edasi pääseda. Lõpuks jaguneb ta mitmeks haruks. Rahwajutu järele olewat see õõs sügawam olnud, kuid kord otsinud seal keegi kulda, kaewanud seina ja lage, nii kukkunud palju liiwa maha ja matnud käigu kinni. Uhte haru mööda olewat Hull-Jakob Riias käinud ja teist haru mööda ajanud keegi kütt jänest taga, kuni see Kiiwisse wälja jõudnud. „Mõsumäel“ käiwad külanaised pesu loputamas. Sellesse kaljusse on kullendale pesituspai ga leidnud.

„Saemäe kohal“ naruneb jõgi kaheks ja moodustab saare. Siin on wanasti weski olnud. Natuke maad allapoolle leiame pika ja madala kalju, millest allik jõkke jookseb.

See koht kannab Wäike-Taewakojja nime. Kõige toredam koht Põldjões on Suur-Taewakoda, mis 42 meetrit kõrge. Järsk nagu hiiglase otsaesine on see kalju, mis juuste asemel männimetsa kaswatab. Jõgi jookseb otse kaljugalalt mööda ja saab oma weele kalju alt tulewast allikast pisut lisa. Ülewal pool kalju leidub jões kärestik, millest pääsedes wesi kiiresti kaljut poole jookseb. Kalju kohale jõudes jääb wool tasasemaks, aeglaselt kaljuseina puudutades pöörab ta oma jooksu sihti, kuni alumine kaljuots teda jälle sunnib käänakut tegema.

W. Stadeni üleswõte.

Ahja Taewaskoda.

Ilus on Taewaskoja kalju igal ajal, kuid kõige toredam on ta siiski sügisel, kui waljud tuuled ta ümber huluwad. Kalju on endale siis õudse rüü selga tõmmanud. Saemäe poolt tulles märkad, et sarapuu lehed koltunud, haabadel lehed punaseks läinud; siis näib, nagu oleks Taewaskoja kalju punane. Talwel, kui kalju jäätanud ja härmas, on ta pale kahwatanud, külm ja kalk. Tulewad soojemad ajad. On kewadisel õhtul õrnad õhud kaljut ümbritsemas, siis on ka Taewaskoja pale pehme ja lahke; jõgi jookseb nii armsasti, mets kohiseb nii õrnalt, et kuuljal hinges kewadised tundmused ärkawad. Siis on Taewaskoda suurepärase. Tema

eel seisew muru muutub suwiste teisel pühal rahwapidu platsiks, kuhu noored inimesed kaugelt ja ligidalt kokku tulewad.

Ahja jõe pahempoolne haru, mis Põlwast tuleb, on Tille. Selle koha lähedal, kus Tartu-Wõru maantee Tillest üle läheb, moodustab Tille jõgi ilusa oru, mille kõrget ja järsku liwakiwikkallast Merehooneks kutsutakse. Ta seisab Warbuse lähedal pool kilomeetrit maanteest kaugel. Huwitaw on Merehoonel seistes päikese tõusu waadelda ja seda momenti püüawad kõik Merehoonel käijad tabada.

All kaljukaldas on oõs, kust allikawett wälja woolab. Mõni hüigla-mänd ja kask warjawad mäe külge ja allikat. Allika wesi kahanewat iga aastaga, kuid weesoru, mis siit Tillesse woolab, on ikkagi nii suur, et ülekäimiseks waja oli silda talle peale teha. Siit on hõlbus allikasse waadata. Aga nüüd üles Merehoonele! Seal saame ilusa waate. All keerleb jõgi metsa serwal läbi luhtade. Mäehari on tasane nagu laud. Järsule mäeserwale on tehtud aed kaitseks allakukkumise eest. Alla waadates näeme, kuidas Merehoone järsu seina alt ojake wälja woolab ja metsa wahel Tillega ühineb. Päike tõuseb. Ta kuldab kõige pealt wastuseiswa metsa latwu, kuid all orus on weel hämar. Juba paistab päike läbi puude ka meie peale. Ruttame teda laulu ja muusikaga teretama.

Rahwal on ka seletus, kust Merehoone nimi tulnud. Wanal ajal süüdistatud mõisa oõwakti opmanni tapmises. Oõwaht kinnitanud küll oma süütust, kuid seda ei ustud ja hakatud teda piinama. Oõwaht põgenenud kaljukalda juure, istunud siia maha ja palunud, et meri teda ära neelaks. Korraga tundnud ta, et kaljukallas pehmeks läinud ja mees tema süles magama uinunud. Hommikul leitud ta surnukeha jõe äärest, kuid kaljus osutunud suur auk, millest palju wett wälja woolanud. Kaljule pandud nimi „Merehoone.“

Wõhandu jõgi.

Wäike ja wali Wõhandu on aeglase Emajõega ligidalt sugulane. Mõlemate allikad on Otepää mägismaal. Üks Wõhandu haru jookseb wälja Priidiku järwest, teise haru allik asub Ilmajärwe külas. Seda allikat peeti wanasti pühaks, puhastati teda iga aasta ja kardeti, et pahad ilmad tulewad, kui mustust allikasse sattus. Kooraste juures ühinewad mõlemad harud ja siit peale nimetatakse Wõhandut ka Pühajõeks. Selle jõe kaldalt ei tohitud ühtegi puud, kändu ega witsa

lõigata. Wõhandu saab oma wee osalt ka Haanja mägedelt, kuid nagu Emajõgi, jookseb temagi Peipsi järwe. Ema sünnitab oma jooksul Wirtsjärwe, Wõhandu—Wagula ja Tammula järwe. Ema heljub aegamööda Taaramäelt mööda, Wõhandu wuliseb kaugelt silma sinawast Suurest-Munamäest mööda.

Wõru linnast, „Kirepää kandsust“ ja suurest Sandisoost mööda jõudes on Wõhandu kaldad madalad, sellepärast on siin ka palju ilusaid heinamaid. Pindi kohal kõrgenewad juba Wõhandu kaldad, org on pea kitsas, pea lai, jões ilmuwad wõrengud ehk hauad, millesse suplejad tihti ära upuwad. Nagu hoiatuseks seisab siin suur ristiga kiwi sel kohal, kus kolm wenda korruga uppunud. Toropi talu kohal näeme saarel keset jõge suure ohwrikiwi, mille peal Wõhandu waimule wanasti ohwrid toodud. Leewi mõisast peale on jõe kaldad päris järsud ja kingulised kuni Rāpinani; huupi arwata on see jagu 44 kilom. pikk ja kõige toredam terwest Wõhandu jõe jooksust. Alatud wiisil edasi woolates käänleb ja wäänleb Wõhandu wahwasti siia ja sinna, edasi ja tagasi, nõnda kui wāhk kilplaste kuue riidel, poolsaari ja käärusid sünnitades. Wahel sekka tõusewad kaldad weepinnalt äkitselt kilom. 11—13 kõrgele, mille ülemine jagu wiltu wee kohal seisab. Seesuguse järsu kalda nimi on „Taiwas-koda.“ Jõgi ei ole küll sügaw, waid kohati nõnda õhuke ehk madal, et jalgsi wõib läbi minna. Paiguti leidub ka õige sügawaid kohti, kus wesi must, pime ja põhjatu näib olewat. Niisuguseid kohti kutsutakse „wõrenguteks.“ Wõreng on suplejatele kardetaw koht, sinna on kerge ära uppuda. Heinamaade peal jõe ligidal on sagedasti sügawad, mädad ja roostesed kohad, kuhu ülepea sisse wõib wajuda; neid kutsutakse „kooludeks“. Koolud on aasta aastalt kadumas.

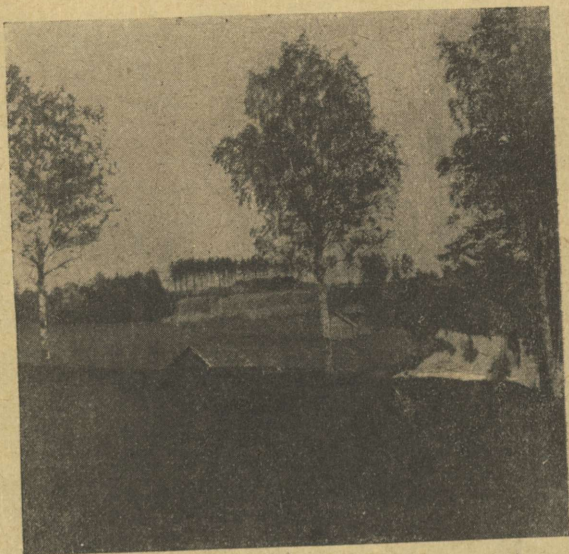
Taewaskoja serwalt on imeilus pimedasse wõrengusse ehk kiwide wahel wahutawatesse woogudesse waaadata, kus wana wāhk perwe alust mööda müttab ja waenlast oma suurte sõrgadega ähwardab, kord salakohtadesoma punaseid hurmusid näidates, mis kalamehe suu wett paneb. jooksma Wõhandus waritseb haug warjul olles teisi oimelisi, ahnik pistab õnnetust aimates noole kiirusel sinna ja tänna, hürü lad hulguwad hulgani ümber, peale nende elutsewad siin hörnad, kuldkõhud, särjed, emandakalad, kogred, linaskid, lutsud, angerjad j. m. Nõnda kubiseb Wõhandu mitmesugustest kallistest maitsewatest kaladest. Aga ka wāhja waenlane ja kalade kiusaja saarm on sagedasti kaldal ehk kiwi otsas näha.

Haljad kaldad tõusewad wahel wee äärest, wahel jälle laiaide niitude äärest järsku ehk pikkamisi üles, kus mitmesu-

gused puud oma upsakaid oksti tuule käes kõigutawad. Siin kasvawad sirged sarapuud (s. o. sarja puud, sest neist tehakse nüüdki veel sarja kere) salkades ja puhmatikus, mille latwades päkaotsa suurused pähklad kobarates alla ripuwad, tugewad täpilise koorega toomingad, mille okstel ööpikud kewadel laksutades wõitu laulawad, redelilehelised pihlakad suuri kobaraid kandes, mis kui wiinamarja kobarad alla hiilgawad; suuremate naabrite wahel kükitawad küürus seljaga kõwad kuslapuu pöösad, millest head piitsawarred saawad, lumiwalgeõilmelised lodjapuud, sirgetüwelised, wibisewate ja

Eesti Rahwa Museumi kogudest.

J. Mälbergi üleswõte.

Wõhandu kaldad Leewakul.

libisewate lehtedega haawad, kõreda ehk rabeda puuga ohupaatsid ehk kitseuibud, mille sütega õitselised ja karjapoisid tulipüssi lasewad, on siit leida. Kõige kõrgemal kasvawad käherad oksa- ja raorikkad kased, kõige madalamal lehwiwad lihawad ja lopsakad lepad, püüawad oma latwu kahelt poolt kaldalt üle woogude ühte ulatada, nagu oleks neil salajuttu teineteisele kõrwa sosistada, ehk nad painutawad oma pead wee pinnani, kui tahaks nad selgetes lainetes oma janu kustutada ehk kalade mängu ligemalt pealt waadata. Lagedamatel kohtadel, wähemate ja lähemate pöösaste wahel painutawad endid wabarnad maitse-

wate marjadega sorus allapoole. Puude warjus peidul kuulawad mustad sõstrad salaja teiste pajatusi pealt. Ka sitke koorega lõhmused, wiielapiliste lehtedega wahtrad, karelehelised jalakad, künnapuud ja tammed ei puudu teiste hulgas. Kahju aga, et paremad ja kallimad puud ikka enam ja enam ära kaowad. Et heinamaadel sajasugused lilled läigiwad, on Wõhandu kaldad kümme korda kenamad kui Emajõe omad. Õnnelikud on wõrulased, kes tema kallastel asuwad. Iseäranis ilusad kaldad on Wõhandul Wõuküla ümbruses. Jõgi jookseb siia ja sinna, teeb äkilisi käänakuid,

W. Stadeni üleswõte.

Räpina paberiwabrik.

nagu püüaks ta läbi pajude kaldaid silmitseda. Mõlemil pool jõge piirawad heinamaid kaskedega ja pärnadega ehitud mäeküljed, mille keskel õige wanu tammehiiglasid leidub. Puude okste wahelt paistab midagi kollast ja wõõras arwab end maja nägewat, kuid seesuguseid on siin palju: need on Wõhandu „Taewaskojad“, mille harju toredad puud ja põõsad ehiwad. Mõned neist on õitsewad toomingad nagu lillekimpudega kinni katnud. Tahtmatult tõmbad lootsiku kaldale ja jääd „Taewaskoda“ imestama. Mõnus on siin kalda all wiibida! Pea kohal lehkawa toominga otsas laksutab

ööpik, kaugelt kuuldu pihu laul, kes ööpiku laulu armastab jäljendada. Taewaskojas on auk, milles inimesed sõja ajal paos olnud, teljed sisse wiinud, kangastki kudunud.

Wõhandu ei ole mitte üksnes ilus, waid ka tulus: ta paneb mitmed weskid käima. Kõige wiimne, suurem ja tugewam tamm on talle Räpinas teele ette tehtud, mis wee kõrgele üles paisutab. Sellele lüüsile ei jõua ka kewadine jääminek palju kurja teha, kuna see ülemisel jooksul mõnele tammile õige kardetaw on ja nad armuta alla wiiks ja kõik takistused kõrwale toimetaks, kui inimene kawalal ja kunstlikul wiisil tammide eest hoolt ei kannaks. Räpinas peab kange Wõhandu kuus paari weski-kiwa käima panema, mitu kimpu saagisid pikuti palkidest läbi ajama, paberiwabrikus tuhanded rattad ja rihmad, rullid ja torud liikuma panema. Imelik on paberiwabrikus waadata, kuidas maja tagaseinas wesine wedel riidelämu traatsõela ja paksu kalewi peale jookseb, esiotsa kalewiga ühes mitmest palawast pressrulli paarist, siis paber üksi mitmest läkiwast ja kuumast waskwõllist üle ja ümber käib ja nõnda edeseinale jõudes siledaks ja kuiwaks on saanud ja wiimaks end ühe keha ümber mähhib, kust töömehed teda suurte nügadega maha lõikawad ja teise tuppä kannawad.

Kõige selle Kalewi tööga, mis Wõhandu teeb, ei olda, weel rahul: ta peab ka rehte peksma, rehemasina rattad wurama ja kopsima panema. Nüüd wõib ta rahuliselt Peipsi poole sammuda; ta jooksukiirus on kahanenud ja kallaste kõrgus alanenud. Kuid päris rahule ei jäta inimesed Wõhandut weelgi mitte. Juba kohe allpool wiimast sulengut, kus wesi puu- ja raud lippide ja lappide wahelt läbi tungides alles walu pärast wahutab ja lained kartuse kahwatusel üle pea ja kaela üksteisest üle käiwad, seisab suur lodi kalda ligi ankrus, kust soolakottisid ja heeringapüttisid ehk mõnda muud kraami wälja punnitakse, paberi pakkisid ja jahukottisid sisse kantakse. Nõnda peab Wõhandu lotje omal turjal Peipsi peale ja sealt jälle wastu woogu Räpinasse kandma. Wõõbsu ja Räpina wahel ühendab ennast Mäda jõgi, mis Setumaalt tuleb, Wõhanduga. See jookseb nüüd üsna pikkamisi, nagu mõtleks ta oma keerulise ja kääruulise teekonna üle weel wiimast korda enne hingusele minekut järele, suurest rohust ja taterselgadest läbi Salusaare poole edasi, mille sõredad männid juba kaugelt wastu paistawad. Wõõbsust peale peab Wõhandu weel suuremaid koormaid kandma, sest inimesed arwawad tema jõu Mäda jõe läbi suurendatud olewat; sellepärast on ta Wõõbsu all mõnikord kuiwalt lotje ja lootsikuid täis. Peaks Wõõbsu kord linnaks

saama, kus mitmesugused wabrikud, iseäranis linaseriide wabrikud ööd ja päewad tööd teewad, küllap siis wõõbslastel enam tööd ja toimetust ja Wõhandul rohkem wedamist oleks.

Rõuge maastik.

Wõru linnast lõunapool asub kõige kõrgem ja mägilisem nurk meie kodumaal — Haanja kõrgendik, mille läänepoolsel serwal Rõuge kihelkond seisab. See on oma 20 wallaga ja 22,000 elanikuga kõige suurem maakogudus Eestis. Maa on liiga mäGINE, põllupind liiwane ja tasub wähe harija tööwaewa. Kuid selle eest on loodus siin wäga ilus. Kirik seisab mäeotsas kohisewate kaskede keskel. Mäe all on ime ilus Suurjärw oma nõidusliku näkipargiga. Siin elutsewad wetewaimud nõuawad peaaegu iga aasta ohwrid, sest ilusal järwel on wäga järsud kaldad ja ta sügawus ulatab paiguti kuni 41 meetrini. Kes hästi ujuda ei mõista, neid tõmbawad näkid oma kaenlasse, mispärast see wesi ka Näkijärwe nime kannab.

Rõuge kirikumäelt wõib seitset järwe näha, mis sügawatest orgudest lahkesti waatajale wastu särawad. Köstri-maja lähedal on imeilus Ööpiku org. Orust jookseb kiiresti ojake läbi, kristallselges wees ujuwad kärmed iherused. Kallastele on kihelkonna koolilapsed ilusad jalgteed korraldanud. Ses orus kuulutawad ööpikud kõige esmalt rõugelastele kewadetulekut. Siit lõunapoolse seisab suur ja sügaw Hundi org, kus wanasti huntide perekondadel alalised asupaigad olnud. Oru järsult kaldalt saadawad wiis kohisewat allikat ööd ja päewad wett alla Liinjärwe. Rõuge mõisa ümbrus on ilu-metsi täis, kuhu wõrulased sagedasti jalutama sõidawad ja mitmed perekonnad kaugelt suwitama tulewad. Iga ilutseja tahaks seda paika nagu omaks nimetada, ei raatsi siit lahkuda. Ühte kõnniteed mööda sõitis kord ka setuweli oma potikoormaga, sellest hoolimata, et mõisnik teelahkmele keelukirja üles seadnud. „Kas sa ei näe, et posti peale kirjutatud: Läbi mõisa sõitmine on keelatud?“ „Ma sõidaki eih! — Ma asten iks lää,“ wastab setu. „Ka asten ei tohi siist minnä!“ pahandab mõisaherra. „A mis tiid sõs uma mõisa tii pääle ette!“ wastab setu ja sõidab edasi.

Rõugest idapoolse sõites hakkad juba üheksa kilomeetri tagant kahte suurt mäemürakat silmama. Need on Haanja kõrgendiku ja üleüldse kodumaa kõige kõrgemad tipud: Suur Munamägi ja Wellamägi. Esimene nendest on 324 meetrit-

kõrge. Mõned suured tammed kuulutawad weel Munamäe metsa endist ilu. Mäe tasane lagi on mõne sülla kaugesel ümberringi puhtaks, paljaks tehtud. Loodust on siit ütlema- ta uhke waadata. Lähedal ja kaugel hiilgawad päikese paistel hõbepeeglilised järwed. Tumesinises suitsus sinawad metsade ladwad. Mäejalal heljuwad kewadel rukki orased. Walgeis õites toomingad näewad ligidalt ja kaugelt kui kõue- pilwe¹ sagarad. Pääsukesed lendawad all maapinnal putu-

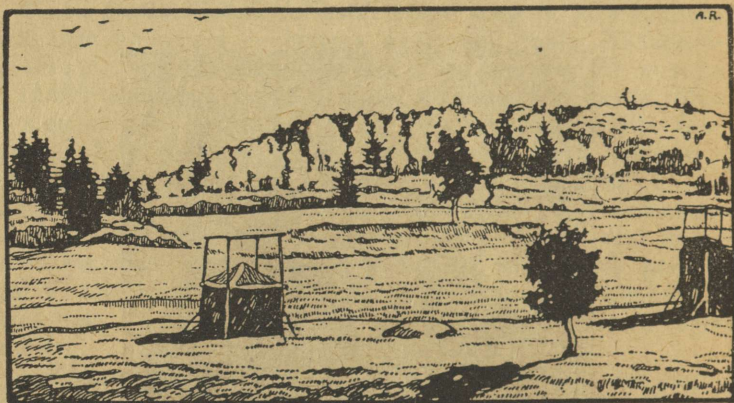
A. O. Heikeli üleswõte.

Wõrulased rahwariides.

kaid püüdes. Mäetipul on 14 meetrit kõrge waatetorn, kust pilk ümberringi 50 kilomeetri taha ulatab. Näha on siit Peipsi, Wirtsjärw, Petseri klooster ja õige selge ilmaga isegi Pihkwa Troitski kiriku tornid; kodumaa lähemad kirikud paistawad nagu kõrged puud kaugel taewakaarel. Kõige ilu- sama waate saab rändaja selle külje poolt, kus Haanja mõis seisab.

Munamäest põhjapool asub 308 meetrit kõrge Wellamägi, mille hari eemalt waadates nagu sadul välja näitab. Mäe otsas on umbes wakamaa suurune soo. Veel teisi suuremaid mägesid on Haanjas, enamasti kõik metsaga kaetud ja mägede vahelt paistawad järwed nagu selged peeglid tumedate metsade vahelt. Suuremad nendest on Woskna järw, Kurgjärw ülitoredate kallastega ja Wihtla järw. Mäe-

Suur-Munamägi.

kallastel, mis järsud on ja mida wõimata põlluks teha, kaswawad sarapuu, tamme, toominga ja niine puu wõsad. Nende vahelt nirisewad allikad ja ojakesed alla nagu hõbelõngad läbi roheliste aasade ning heinamaade.

A. Assor.

Haanja mees.

Haanja wald on looduse poolest wäga ilus maakohake, kuid põllupidamiseks on ta wähe kõlblik. Maapind on isenesest uurakaline ja kallakas, peale selle liiwane ja kiwine, mõnes hohas päris kiwiladem. Siin leidub koguni suuri kaljurünkaid, nagu näituseks Saarekiwi niidus, kus üks rahn 10 sammu pikk ja 7 jalga kõrge on ja ülewal nelja mehe jaoks sohwataolist isteruumi pakub.

Iseloomu poolest on Haanja mees koguni teist laadi kui teised Wõrumaa naabrid. Ilusal mägisel elukohal on nad

kehvusest hoolimata rõõmsa ja ärksa waimuga. Oma kena kodukohta keelt ja kombeid armastab Haanja rahwas üle kõige. Kui 1906 aastal siin suur wäljarändamine Wologdasse õnnemaale algas ja ümberkaudu waldades isegi jõukamad päris-kohaomanikud omad talud ära müüsid, et wõõrsile surema minna, siis ei liigutanud Haanja mees oma hurtsikust, waid jäi oma ilusale kodumaale truuks ja püüdis oma kehwa mäekülge edasi harida.

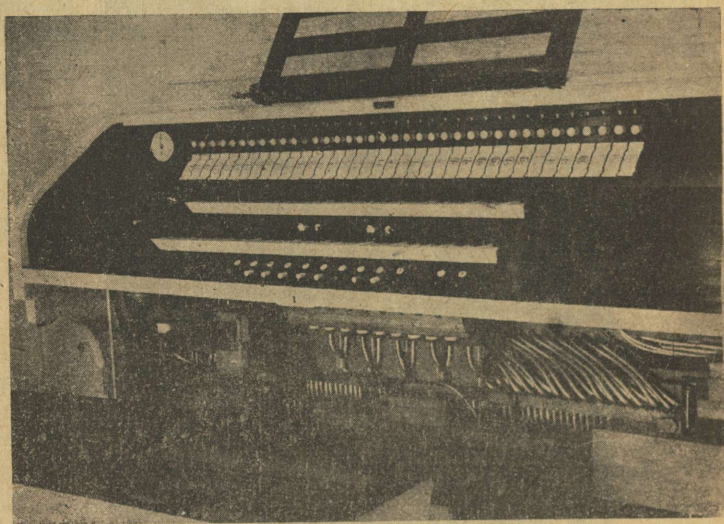
Wennad Kriisa, orelimeistrid Haanjas.

Et põllupind perekat rahwast ei suuda toita, on Haanja mees sunnitud enesele kõrwalist teenistust otsima. Wanasti olid Haanja mehed kuulsad kaabumeistrid ja piibutrealid. Wiltkübaraid tegid nad suure osawusega ja need olid nii wastupidawad, et mõni mees terve eluea ühte kaapu kanda wõis. Kaabu jaoks kulus umbes 2—3 naela willu ära, peale selle tuli weel nõndanimetatud kaarus teha, see oli 14—16

omawärwitud punasest lõngast punutud palmik. Selle kaarusnõoriga ehtisid ka naisterahwad oma kampsuni ääri. Suuremad kaabumeistrid elasid Willa, Kirbu ja Lutika külas.

Kaabust suuremas kuulsuses seisis Haanja meeste tehtud piip. See oli otse meistritöö, mida rahwas veel praegugi küidab. „Oli kerge hambah kanda, küttis vähe tubakat — kaas pääl oli kindel, kas wõi mine õlgkatust katma, tuli wällä es pääse.“ Piibumeistrid elasid Warobi, Wadsa, Tautsa ja Tootsi külas, kust koormate kaupa Wenemaale piipusid wälja weeti.

Haanja naised olid osawad riidekudujad ja wärwijad, kes oma kaupa sagedasti Wõru ja Pihkwa turul müümas käi-

Wõru kirikuorel, Kriisade orelitehasest Haanjas.

sid. Meesterahwa kirikuriie oli pikk, potisinine, peenikeste woltidega kuub, uus kaapkübar ja walged pastlad. Muidugi ei tohtinud ka waskedega witsutatud piip puududa. Naisterahwad kandsid potisinist woltidega pihtsärki, mis punaste kaaruspaeltega ehitud, peale selle weel triibulist seelikut ja kunstlikult täpitud ninadega pastlaid.

Praegune aeg on ka Haanja rahwa elusse muudatusi toonud. Tõusid kübarate ja piipude wabrikud, mille töö odawusega Haanja meistrid mitte ei suutnud wõistelda.

Sellepärast neil aladel enam ei töötata. Kuid hulk tööstuse harusid on Haanjas praegugi veel püsida suutnud. Kuulsas Tautsa külas on praegugi veel kõikisugu meistrid olemas. Talwel walmistatakse wankrid, regesid, looki, rattakodaraid, suwel käiakse müüri töös. Haanja mehed wõlwiad raudkiwidest keldrid, kaewawad kraawe, põletawad lujja, weawad kiwa Wõrule. Turupäew peab linnas peetud saama. Kui seal muud teha pole, siis paneb Haanja mees koorma liiwa hobusele taha — „aga liinah waja ärr käwwä.“ Nende naised wõistlewad praegugi veel riidekudumises lätlastega. Igal laadal on wankrid — reed Haanja naiste kangaid täis.

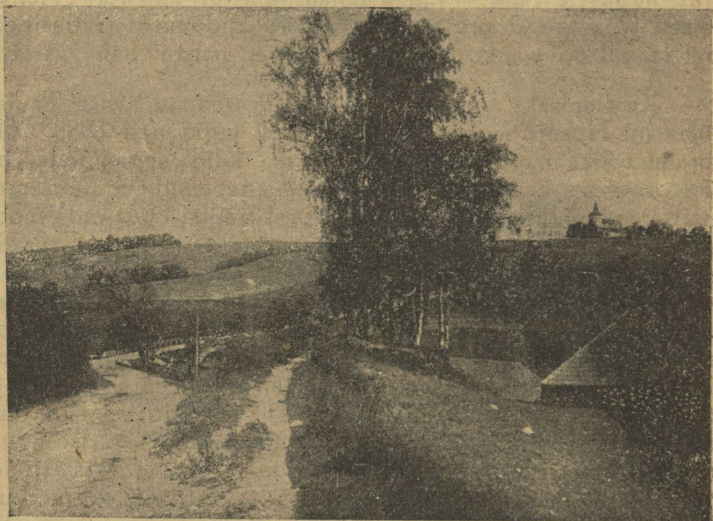
Ka kuulsaks saanud orelimeistrid wennad Kriisa Tautsa külas on Haanja mehed. Esimese orelit tegid nad 1888. Oli koguni wäike nagu lapse mängukann, kuid aegamööda on nad osawuses endid täiendanud ja nii edenenu, et Saksamaa kuulsamad orelimeistrid Kriisade eest mütsi peawad maha wõtma. Tehnilise wäljatöötamise poolest ei jää Kriisade orelid wäljamaa omadest palju taha, on neist aga poole odawamad ja wastupidawamad. Koolidele on Kriisad mitmesuguses suuruses ligi 20 orelit ehitanud. Meie kodumaal on wennad Kriisa 9 kirikus oma orelid üles seadnud, muu seas ka Rannus, Kaarmal, Wastseliinas. Kõige suurem ja kunstlikum Kriisade orel seati 1914 Wõru linnakirikus üles. Sel on 30 registrit, kaks manuaali, kaheksa isesugust häälteühendust ehk koppelit, kõik uema aja tehnika nõudmiste järele pneumaatiliselt liikuma seatud. Kaks Peterburi kunstnikku, kelle hulgas üks konserwatooriumi professor, olid orelit wastu wõtma kutsutud, andsid selle peal kontserdi ja ei suutnud oma imestust alla suruda, kuidas lihtsad Haanja mehed niisuguse suurepärase ja kunstlikult kokku seatud teose mõistnud pädida.

Haanja mees on üleüldse waimu poolest terane ja anderikas. Oli ju meie ärkamise aja südikam tegelane C. R. Jakobsongi Haanja mees. Tema wana isa Jakob Torba oli, nagu rulliraamat tunnistab, Haanja Torbilt pärit, kust ta oma nime pärinud.

Wiimsel ajal kuuldakse Haanjast halba. Rahwal on wähe haridust ja kaldub ebausule. Siin juuakse nii suurel mõõdul, et salamüügikohti mõnes hurtsikuski leidub. Hirmsa eetri joomisega on mehed nõnda läbi imbunud, et — nagu rahwas ütleb, — Haanja meest suurema rahwa hulgast juba lõhnast wõib ära tunda. Peaaegu iga Haanja mees on suur laadalkäija. Kui näed, et Haanja mehel kaabu wiltu teise kõrwa peale nihkunud, siis tead, et kuskil laat tulemas

„Laat iks waja ärr pittä, wast pillüs midägi, kui muud, sôs mõni soru wiinägi. Ku sôs kodu poole sõidat, om pää täüs wõisku mõttid ja tii weeren puhmah laulwa engli“ . . .

A. Assor.

Walga maakond.

Geograafiline ülewaade.

Walga maakond asutati sellepärast, et Walga linn meie lõunapiiri õiendusel Eestile osaks langes ja nüüd waja oli naabermaakondadest neid kihelkondi, kellele Walk olnud senini majanduslikuks keskkohaks, ka walitsuse asjus temaga ühendada. Uuesti moodustatud Eesti Walga maakonna piiridesse kuulwad Helme, Sangaste-Laatre, Karula ja Hargla kihelkond peaaegu täiesti, peale selle weel endisest Walga maakonnast juure wõetud pinna-ala, nimelt Walga linn ühes Sooru ja poole Faju wallaga. Nagu rajamaa kunagi, on

ta kujult pikk ja kitsas, õige kääruliste, sopiliste piiridega, sest et wallad terwikutena ühele ehk teisele poole on wõetud. Uus walitsusline üksus ühendab enesesse ühtekokku 20 walda, mille pind umbes 1651 rt. klm. suur ja elatab 45,000 inimest. Eesti-Läti piiriõendus, mida majanduslikult ja riiklikult täiesti nurjaläinuks tuleb nimetada, jättis eestlasi Lätimaale 20,000 hinge, kelle päralt olew maa-ala wõrdub 200 ruutkilomeetriga.

Nagu Walga maakonna kihelkonnad kolmest naabermaakonnast eraldatud, nõnda liitub wastawalt ta maapinna kujundus ühte kolmest maastikulisest üksusest. Loodest ulatab maakonna piiridesse Wiljandi weelahkme serw, kirdest jooksewad sisse Otepää kõrgendiku ääreseljandikud ja kagus Haanja kõrgendiku läänepoolne eeküngastik. Kõiki kolme eraldab üksteisest Wäike-Emajõe org. Walgast idapoolse minnes on maapind mõne kilomeetri ulatuses enamwähem ühtlane, tasandik, kus üksikud metsatukad siin ja seal silmapiiri warjawad. Aegamööda tõuseb maapind, laieneb maa künkline iseloom ning saab märgatawaks maastiku moreenkarakter. Mida kaugemale Karula piiridesse jõuad, seda tihedamaks läheb küngastik. Silmapiir ei osutu siin kuskil sirgeks jooneks, wõid terwed päewad risti-põiki rännata, ilma et wakamaa suurust tasast maad leiaksid, olgu siis, et silm mõne soostunud järwe endisel asemel peatab ja siin on sagedasti kümnekond wakamaad tasandikku. Moreenküngaste siht käib enamasti loodest kagusse, tihti näiwad nad ilma süsteemita segi paisatud olewat. Kõige ilusamaks muutub maastik Karula kiriku ja Rebase mõisa ümbruses, kus mõnelt tipult waade igale ilmakaarele takistamatult awaneb. Siin kergib maapind juba 120 meetrilisele astangule. Nii kaugele kui silm ulatab, on maapind künkaid täis; nende nõlwu ja harju katawad walged kased, mille tüwed sirged nagu kandle keeled. Mõned kühmad kattuwad ka männi- ja segametsadega. Näib, nagu oleksid hulk lillekorwisid suure saali asetatud. Maastikku elustawad arwurikkad järwed kinkude wahel. Kollane teewõrk, mis kinkude wahel loogeldes kaob ja jälle nähtawale tuleb, tahaks nagu siduda kõiki künkaid, metsi, järwi, millele muidu üksteise kõrwal kitsas. Otepää kõrgendiku serw tun-

gib kirdepoolt ning põhjast Sangaste kihelkonda ja sunnib Wäikest-Emajõe enda ümber looka tegema. Sangaste kihelkonna põhjaserwal saawutab maapind Walga maakonnas kõige suurema tõusu. Astangult, mis 180 meetrit kõrge, kergib siin Harimägi 210 meetrit üle merepinna. See on lameharjaline küngas, mis metsaga kaetud. Tipul leidub wäike lage koht, kus endise waatetorni kõrge kiwist wundament asub. Harimäelt awaneb lai waade lõunasse üle kallaku maastiku, mis kohati 6—7 klm. laiaks Emajõe luhaks muutub, kus ütleмата lopsakas hein kaswamas.

Kolmas kõrgendik Walga maakonnas, Wiljandi weelahkme kirdepoolne serw, laskub niihästi lõunasse kui idasse. Ahne jõe org jaotab ta kaheks. Idapoolses osas tõuseb ta Liiwakul Hummulis 134 meetrit üle merepinna, mitu piklikku liiwast seljakut moodustades. Üksikuid ilusaid künkaid leidub õhtupoolseski osas, näituseks Saajamägi Patkülas, Kõrwepää kantsimägi, Kullamägi ja Lillemägi. Siin leidub mitmel pool urusuid ja koopaid, mis orukalastel punasesse liiwakiwisse õõnistatud. Urusuid on nähtawasti maaaluse wee uhtud; nii on näituseks need õõnistused tekkinud, mis Koorküla pargis, Ahne jõe orukaldas ja Pokardis Tikste oja perwes leiduwad. Neist jooksewad allikad, mis praegugi weel wähesel määdul wett annawad. Koobaste ehk põrguhaudade kohta liigub rahwasuus jutt, et need inimeste kätetöö olewat. Koorküla koopast niriseb allik, millel weel mõnikord nafta lõhn juures. Wõimalik, et selle allika uurimise otstarbeks see koobas kaewatud. Soodest, mis Helme lõunaserwal asetsewad, on kraawikaewamisel rauawalamise tagi leitud, mis tunnistab, et siin muiste soorauda walmistatud. Keisriküla all Lillemäel on maapind heinajuure kamara all üleni söe puru ja raua tagiga kaetud.

Nagu öeldud, eraldab Walga maakonda ulatawaid kolme kõrgendiku serwi üksteisest Wäike-Emajõgi, mis kirdest maakonna piiridesse ilmub, suure kaare lõunapoole teeb ja loodest wälja joostes Wirtsjärwe suubub. Pikasillast kuni Telliste sillani on ta käidaw wäikestele lamepõhjalistele jõeaurikutele ja lotjadele. Pahempoolt ühinewad temaga Korwa, Waheru, Põdeli, parempoolt Lota

jõgi. Sangaste ja Karula kõrgendiku wahel olewat Emajõe äärset ülemat madalikku kutsutakse Korwa luhaks, mis wäga lopsakat ja rammusat heina kaswatab. Alam-Emajõe luht Sangaste ja Helme kõngastiku wahel on soine ja metsine. Roobe parwel aheneb luht ja käiakse siin jõest üle. Teine tähtsam ülekäigu koht on Pikasillal. Pisut wähema, samati lõunasse pöördud kaarena jookseb läbi Walga maakonna Ahne jõgi, Ohne tulles loodest Weisjärwest ja lahkudes kirdesse Wirtsjärwe. Ahne jõgi loob Helmes mitmel kohal ilusaid maalilisi maastikka, millest Tolka org Koorküla kõige suurepärasem. Ilusaid orgusid moodustawad ka paar Ahne jõkke jookswat ojakest. Helme kirikust kuni Tõrwani ulatab kitsas ja sügaw Pokardi org, mille põhjas Tikste oja keerleb, Helme kantsi alt algab Keisri oja ja suubub Ahnesse all pool Tõrwat. Oru kaldad on järsud ja kõrged, iseäranis Helme surnuaia kohal. Ahne jõel on hulk suuri weskid, ta alamjooksu saadawad laiad luhad. Walga maakonna piiridesse kuulub oma ülem- ja alamjooksuga ka weel Mustjõgi. Mustjõgi satub alumisel jooksul kallakule alale, põhi muutub kruusaseks ja wesi jookseb kewadel ülikiiresti. Natukeseks ajaks Eesti lõunapiirile ilmub ka Koiwa.

Suuremad järwed Walga maakonna kagukõrgendikul on Pikkjärw, Ahera ja Ahejärw. Tüübilise mägismaa järwena on just esimene tähele pandaw. Ta laius on waevalt $\frac{1}{4}$ kilomeetrit ja küünib seal juures peaaegu õiges joones rööbastiku jookswate kallaste wahel läänest idasse 4 kilomeetrit. Ta asub kitsas säikorus, mille weerud järsud juba õige kalda ligi. Järwe warjab lõunakaarelt tihe kuusemets. Helme kihelkonnas Koorkülas asuwa Walgjärwe ja Udsujärwe kohta liiguwad kangekaelselt rahwasuus jutud, mis selle peale tähendawad, et siin muiste mingisugused maapinna allawajumised ja mullistused olnud. Udsujärweke, augus kõrgete kallaste wahel, on täis suuri tamme- ja männirampeid. Kaldal kaswanud puud ulatawad tüwesid ja juuri pidi kaugele kalda mulla alla, mis neile peale langenud, kuna ladwad järwe wette sihitud. See on tõenduseks, et puud järwe poole ümber wajunud. Kohalikud elanikud teawad tõendada, et maapinnast järwekese ümbruses laawatükikesi leitakse.

Maapõhi on, nagu seda paljastunud orukaldad ja nendes õonistatud urusuud tõendawad, punane dewooniline liiwakiwi. Paas selle all peitub juba kättesaamatult sügawal, ja wõib ainult puurimise teel ta juure jõuda. Wäga mitmesugune on materjal, millest aluspind keskmise kõrgusega moreenmaastikus kokku seatud. Karulas, näituseks, on mõnes kohas kruusa, sealsamas lähedal rasket moreensawi, weel mõned sammud edasi — wajub jalg pehmesse liiwasse. Paiguti käiwad need mullatõu ribad pikuti üle mäe, teewad maapinna kirjuks, wöödiliseks. Karula kungastel, kuplitel ja seljandikkudel on muld enamasti punakas, kuna enam tasasematel kohtadel maapind kollakashalli wärwi omandab. Helme lõunaserw Walgjärwest kuni Läti piirini on suure männimetsaga kaetud. Maapind on siin elukohtadeks liig kallakas, täis künkaid ja orgusid, mille põhjas wäiksed tünad sood.

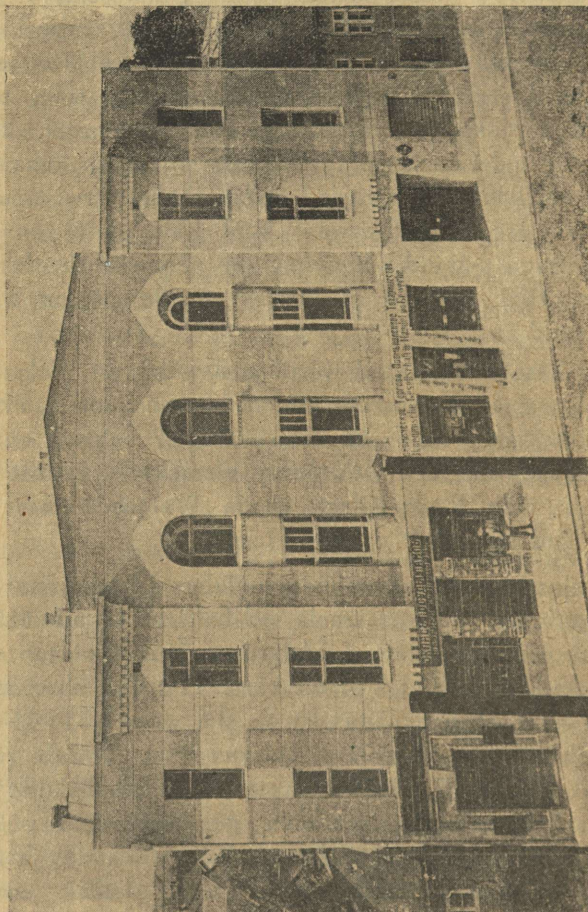
Et kasutamata maad wördlemisi wähe, on Walga maakond õige tihedalt rahwaga täidetud. Kui linna-elanikud ka arwesse wõtame, elab siin läbistikku 27 inimest ruutkilomeetri peal, mis arw Wõrumaa elanikkude arwust ainult wähe taha jääb. Peale lätlaste, keda Walgas umbes 3000, on elanikud suuremalt osalt eestlased.

Majanduslikult sammub siin Helme ja Sangaste kihelkond eesrinnas, mida iseäranis edukalt töötawad ühistegewuse asutused tunnistawad. Haridus ja jõukus oleneb sellest, et talupidajatel suured krundid käes. Hargla näib maakonna waesem nurk olewat, näituseks on siin wähe põllutöö masinaid tarwitusel, ainult mõnes üksikus talus leidub riisumiseks hobuseraha. Käsitööd tehakse ainult kohalikkude tarwiduste rahulduseks ja saadakse peasissetulekud põllu- ja karjasaadustest. Uuemal ajal on hakanud aiandus ja mesindus hoogu wõtma, milleks eeltingimised küllalt soodsad.

Walga linn asub põlisel Eesti pinnal, sest wanasti on see koht Eesti Oandimaa osa olnud ja pärast sakslaste meie maale tulekut Tartu piiskopkonna külge loetud. Ordu ajal tekkis Põdeli jõe ääre Põdeli alew, mida kroonikas 1334 esimest korda nimetatakse. Nähtawasti tarwitati Põdeli jõe wanasti kaubateeks, mis Tartut Wõnnu ja Riiaga ühendas.

Oli hiljem Põdeli alew sõjatules häwinenud, siis asutati jõest pisut eemale uus, mille Poola kuningas Stefan Batory 1584 linnade liiki tõstis, kuid siis on tal juba nimeks Walk. Õige waraselt on siin Wene kaupmehi leidunud, wist on ka linna nimi nende suust tulnud ja sõnast w o l o k saadud, mis tähendab

A. Winnali üleswõte.

Säde seltsimaja Walgas.

dab kahe jõe wahel leiduwat kitsast maaala, kust paadid hobuste jõul üle lohistatakse. Kui Liiwimaa kreisidesse jagati, lõigati Walk ühes lähema ümbrusega Tartumaa küljest lahti ja tehti ta Läti maakonnalinnaks. Walga ühendamine raudtee wõrguga 1888 tõi linna arenemisloosse

uue pööre. Linn sai tähtsaks raudteesõlmeks, ja et suurem osa siia kokkujookswaid raudteid Eestist tulewad, algas rohke elanikkude juurewool Eestist, mis eestlased linnas arwuliseks kui ka majanduseliselt täielikku ülekaalu tõstis. Mõtetumalt tõmmatud Tallentsi rada, mis Konna oja mööda käib, lahutas Walgast Luke eeslinna, andis Lätile Walga ja Põdeli walla ühes linna päralt olewate metsadega. Eestile jäi linna süda kolmest küljest Lätile kuuluwa maaalaga ümberpiiratud. On arusaadaw, et seesugustes oludes kaubandus ega tööstus ei wõi edeneda ja kogu majanduslik elu põeb. Rahwaarw on langenud, ulatab kuni 15,000.

Elanikkude kirjusus rahwuse poolest — siin kuuled Eesti, Läti, Saksa ja Wene keelt — on põlise Saksa kultuuri mõju õige õhukeseks nühkinud. Kaswaw Eesti seltskond awaldas Walgas juba aastakümnete eest suurt agarust. Niihästi hariduse ja karskuse edendamise alal, kui ka majandussihilistes ühistegelikkudes asutustes töötati edukalt. Toreda „Säde“ teatrimaja ehitamisega andis Eesti seltskond enesest mõjuwa kultuuridokumendi ja tõusis edukamate linnade ritta Eestis. Siin leidis pea kogu Walga seltskondlik elu kodu ja korterit. Mitmed uued ehitused kesklinnas andsid Walgale rohkem pühapäise ilme. Omawalitsuse poolt ehitati uus postkontorihoone ja tütarlaste-gümnaasium, mis linna haigemajast üle öö koolimajaks muudeti. Hariduse oludes on rutulist edenemist märgata. Juba Wene walitsuse ajal otsustas wolikogu algharidust maksuta anda, endine eraelgümnaasium muudeti reaalkooliks. Ehitati reaalkoolimaja. Üleüldse paistab Walgas rohkesti ettewõtlikku waimu, mida kohalikud Eesti laenuasutused järjekindlalt toetawad.

Walga karskuseselts on pikemat aega suurt kultuuri-tööd teinud just näitemängu edendamise sihis. Leidus õige häid asjaarmastaja teatri jõudusid ja nende püüded olid heaks kooliks, mis mitte ainult „Sädele“ näitlejaid ei andnud, waid ka seltskonna arusaamist ja lugupidamist parema näitemängu ja parema ettekande wastu tõstis. Walga linnal puuduwad awalikud puisted ja pargid. Linnapark on ainukene roheline koht liiwasel mäerinnakul. Põdeli jõgi, mis kitsalt ja madalalt läbi künklike metsaala Emajõkke jookseb, pakub

oma mäekallakute ja männimetsaga rohket huwi ja ilu. Isegi paadisõitu wõib Põdelil ette wõtta, kui jõudu jatkub madalamatel kohtadel paati üle madalikkude ja koolmete järele wedada.

Walga maakonna teine rahwarikkam punkt on Tõrwa alew, Ahne jõel keset Helme kihelkonda, Pärnu-Tartu ja

A. Winnali üleswõte.

Walga linn Põdeli jõega.

Walga-Wiljandi ristteel. Tõrwas on 3000 elanikku ja wõib ta, iseäranis kui raudtee siit hakkaks läbi käima, warsti linnaks kaswada. Tõrwas töötab reaalgümnaasium. Alewi nime teeniwad 400 elanikku majutaw Soe Hummulis, Priipalu Kuigatsi Wene kiriku all ja kaks raudteeäärset asundust Sirguliin ning Puka, millest wiimases 600 inimest elab.

Walgjärw.

Walgjärw seisab Koorküla walla kagupoolses osas, kus kinkmaastikus suur hulk väikseid järwi olemas. Walgjärw on nende hulgast kõige suurem. Tal on käärunine ja wänguline kuju. Käärusid on wiis; kõige suurem käär on põhjapool, wastu Udsutalu. Kõige suurem wang on läänepool, kus tema kaldal kaks Walgjärwe talu seisawad; seda wangu nimetatakse Nagla-ninaks. See annab järwele looga ehk wangu kuju. Pikuti mööda järwe keskpaika on Walgjärw 1¹/₂ kilomeetrit pikk. Kaldad on kõrged ja järsud nagu sein, niisama ka wee-alused kaldad: paar sammu kaldast wees edasi langeb perw püsti nagu kaewu alla. Järwe ümbrus on kõrge ja mägine maa; ainult idapool on madalamat maad, natuke maad järwest eemal hoopis madalam kui Walgjärwe pind, kus Laanemetsa järw on, ja Emasoo Emajärw, mis samblaga suuremalt osalt juba kinni kaswanud sooks muutunud. Maa põhi järwe ümbruses on enamasti sawi. Lõunapoolne kallas on kõrge männimetsaga kaetud. Kagupoolsele kaldale, Walgjärwe ja Emasoo wahelisele rinakule on Koorküla mõisa poolt ilupark istutatud, kus haruldasi puid leidub. Läänepoolsel kaldal, Naglaninas, on suur kase salu, mis Mäe-Walgjärwe talu päralt. Põhjapoolne ja osast loode- ja läänepoolne kallas on lage, talude nurmedega kaetud.

Wesi järwes on wäga selge ja puhas ning hea maitsega, ehk küll temas iga aasta palju linu leotatakse. Järw on wäga kalarikas; kõik meie maal leiduwad kalatõud on siin olemas. Sügawus on läbistiku õige suur; kõige sügawam koht, mis mina leidnud olen, on 38 meetrit, aga rahwa jutu järele pidawat üks koht weel sügawam olema. Järwe põhi pole mitte tasane, waid wõrendikuline. Järwes on kaks wee-alust mäge, 1,2—1,5 meetrit wee all; üks mägi on piki lõunapoolist kallast, teine on keset järwe Naglanina kohal. Et seal kohal wesi õhuke ja rohuga läbi kaswanud on, ainult 1—1,5 meetrit sügaw, siis ei laineta sealt kohalt järw mitte, näeb eemalt waadates walge wälja. Sellest on wist järwe nimi tulnud, wõib olla, aga ka muinasjutulistest ainetest. Järwe ei woola mitte ühte oja ega allikat, kuid kagupoolsest käärust läheb üks wäike oja wälja, mis Rulli all Ahne-jökke langeb. Nagu sellest kõigest järgneb, on järw ja tema ümbrus wäga ilus ja luuleline, sellepärast käib suwel siin palju rahwast lähedalt ja kaugelt ilutsemas.

Järwe pea ilu on aga tema muinasjutud, mida ma lapsena kuulsin. Ennemuiste ei olewat Walgjärwe ega teisi ümberkaudseid järwi, mida ligi paarkümmend on, siin mitte olnud,

waid nad olewat mustas piksepilwes põhjapoolt siia tulnud. Maha langedes on wesi walgendanud kui kristall. Walgjärwe asemel olewat suur ja uhke mõis olnud. Mõisa ehitajat rüütli on rahwas Koorjaks kutsunud, sest et ta rahwast maksudega ja töödega wäga koorinud. Sealt on walla ja mõisa nimigi tulnud: Koorküla. Praegu on weel siin üks järw ja üks niit selle nimega. Koorja järw seisab Koorküla järwede rea põhjapoolses osas, praeguse Ritsuküla all Patküla piiri peal. Sinna järwe olewat rüütel ära uppunud. Koorja niit on Ahnejõe ääres, Hoomuli weske alt hakates põhja poole paari kilomeetri pikkuselt. See rüütel on hirmus ahne olnud, kõik paremad jõeäärsed põllud ja niidud rahwa käest ära kiskunud. Sellepärast on rahwas jõe hakanud Ahne ehk Ihne jõeks kutsuma. Siinsed jõeäärsed wanad inimesed tunnewad ainult Ahne ehk Ihne jõe, mille wiimse nime all talu ja oja Taageperas on. Ohne nimi on eksikombel kirjandusse sattunud.

See ahne rüütel on kuulnud, et põhjapool Nurmekonnas üks wäga rikas Eesti wanem elanud. Ta läinud sinna, petnud wanema tütre käest waranduse peidupaiga wälja, uputanud tütre ära ja riisunud wanema kulla ja hõbeda ning läinud salaja oma teed. Wanema wande peale läinud Wirtsjärw rööwliit taga ajama. Asumaa piiri peal on järw teda kätte saanud ja kaela langedes teda ära uputanud. Sellest on järwele nimi „Koorja järw“ tulnud. Aga eelsõitwad waranduse koormad on ometi ära pääsnud, sest neile wastu tulnud rüütli sohinaine, sinse Eesti wanema Kõrwenpää¹) tütar. See olnud kange sõnatark. Ta hüüdnud, kui pilw lähedale jõudnud: „Roksijärw tuleb!“ (Nurmekonna wanema tütre nimi), „Wilgjärw tuleb!“ (Nurmekonna wanema nimi), „Pikrejärw tuleb!“ (sest et pikne kangesti kärkinud), „Wirtsjärw tuleb!“ (sealt päri), „Emajärw tuleb!“ — ning iga järwe nimetusel tulnud see järw siia Koorkülasse maha. Waranduse peitnud ta Walgjärwe Keldrimäele ära, ega ole selle kohta mitte kellelegi teatanud.

Noor rüütel, niisama ahne kui ta isa, tahtnud seda warandust kätte saada, selleks olnud waja linnukeelt ära õppida, mida muidu ei saadud, kui pidanud ussikuninga harja ära sööma. Sellepärast läinud ta tähtpäewa ööl Ussaare sohu Koorküla ja Holdre walla wahel, kus ussid oma kuninga ümber keras koos olnud, raiunud mõõgaga ratsahobuse-seljast ussikuninga punase harja maha, torganud piigi otsa ja kihutanud minema; kuid ussid lõõnud endid

1) Seda tuletab meile praegune kohanimi Kõrepe — muiste Kõrwenpä; seal lähedal on tema endine kants „Kullamägi.“

kerast lahti ja hakanud teda taga ajama. Roodewiku mäel saanud ussid talle järele, hää! hüüdnud tagant: „Wiska nagel (piik) maha, muidu sa ei pääse!“ Rüütel wisanud oma kuue maha, mida ussid silmapilk puruks kiskunud, nii et iga lõng isepaigas olnud, ning hakanud teda jälle taga ajama. Praeguse Naglanina kohal saanud ussid jälle järele, uuesti hüüdnud hää! tagant: Wiska nagel maha, muidu sa ei pääse!“ Rüütel tõmmanud ussikuninga harja piigi otsast, pistnud taskusse wõi põue, aga piigi wisanud nõnda osawasti maha, et see ussi kuninga peast läbi maa sisse läinud. Siis jäänud

Helme lossi waremed.

ussid maha ja ta pääsnud ära. Ussikuninga harja andnud ta kodus naiskoka kätte, et see seda temale ära küpsetaks. Kuid kokk maitsnud keelu wastu seda praadi, kas ta juba küps oleks, ja saanud linnukeele omale, aga rüütel pärast süües pole mitte linnukeele mõistmisele jõudnud.

Linnukeele tõttu saanud kokk waranduse kätte, aga pole kellelegi seda öelnud. Et warandust ometi omale saada, wõtnud rüütel koka omale naiseks. See kokk olnud aga rüütli isa sohinaise tütar, seega noorerüütli poolode. Pulma öösel aga tulnud Emajärw mõisale peale ja uputanud kõik ära, ainult Härgmäe lossi papp, kes laulatust toimetä-

nud, pääsnud selle läbi ära, et kutsar, naiskoka wend, kes ka linnukeelt mõistnud, ronga hoiatuse peale papi wälja kutsunud ja minema kihutanud. Keldrimäelt tagasi waadates pole mõisat enam kuskil olnud, waid selle asemel lainetanud walges wahus suur järw ja mõisa kabeli ehk kiriku asemel, kus laulatust toimetatud, teine järw. Walgjärwel ujunud kaks walget luike, teisel olnud punane pael ümber kaela. Nüüd kõnelnud kutsar papile ära, kuis lugu olnud. Siis papp pesnud oma käsi esimeses wees, mille juure nad jõudnud, täheks, et tema käed sellest patust puhtad olewat. Sest on ojale, mis Põdeli jõkke langeb ja kilomeeter maad Walgjärwest Härgmäe poole seisab, nimi „Kätēmōstawa“ oja saanud, kutsutakse ka „Käteräti“ oja, sest papp jätnud oma käteräti sinna oksa otsa rippuma.

Wanades kirjades on lugeda, et wanasti Helme ja Härgmäe losside wahelise tee ääres üks ilus mõis seisnud, mis mõisniku pulma aegu maa alla wajunud ja järw asemele tulnud. Ära pääsnud ainult rüütel, nimega von Aderkas, kes parajasti õues olnud. Rahwas usub kindlasti, et Walgjärwes mõisa olewat, sest Naglanina kohal weealuse mäe otsas olewat mitmes paigas palgid lademes maas, mis mõisa hoonete lagedeks peetakse. Sealt on mitu palki wälja kistud, millest tunda on, et nad kirwega raiutud ja waratud on. Ka olewat üks student lae palkide wahelt sisse tükkinud, süsi ja kausitüki wälja toonud. Sisse minna olewat wäga hädaohtlik, sest hooned olewat pori täis. Ma olin poisikene, nägin ise seda student, kuid mis ta omast seeskäimisest seletas, ei mälesta, ainult seda, et minu isa talle poisi ligi andis; ta sidunud nõori omale ümber, millega poiss teda wälja tõmmanud. Minu järelekatsumise ja arwamise järele wõib asi järgmine olla:

Wanasti olid kodumaalsagedasti rahutumad ajad, millal sõjasalgad ja pardi ajajate parwed maad mööda riisudes ümber luusisid. Neil aegadel ei julenud rahwas lagedal taludes elada, peitis ennast ja oma hinnalisemad asjad ära soodesse ja metsadesse, wõib olla, küll ka suuremate järwede peale, mis sügawas metsas juhtusid olema. Walgjärw oma kahe wee-aluse mäega oli niisuguste parwede paigale kinni panemiseks wäga sünnis koht. Järwe kallastel olewad wanad sood ja remmelgad tõendawad, et seda järwe muistesuur laan on ümbritsenud. Suwe ajal olid naised ja lapsed ning parem warandus suurte parwedega järwe peal. Nende parwede peale tehti siis muidugi ka sawist ning telliskiwidest tulease. Juure käidi lootsikuga, kuna parwed tikkude wahel kinni olid. Ajajooksul wettisid parwed ära ja wajusid põhja. Rahwa luuletuswõim pärastiste põlwede aegu neid

parwi nähes luuletas neile terve mõisa loo külge. Wõib olla, ehk on need järwe põhjas olevad palkide lademed muistsete sammasehituste jätsed.

Leitud kausi, söe ja telliskiwi tükid ning pori palkide all leiawad minu eelpool antud arwamisele loomuliku põhjenduse, niisama palkide lademed, mida praegu palju järwe põhjas on, pealegi iseäralisel seisul ikka nurgeti üks teise otsas kinni, mis näitab, et parwed nii paigutatud olid, et ühe pealt kergesti teise peale wõis pääseda. Nii peab otsusele jõudma, et mõisa järwejäämise lugu aina rahwaluuletus tahab olla.

K. Ruut.

Ilusas Koiwa jõe konnus.

Koiwa on Läti jõgi, ainult tükikene tema jooksust tuleb kümme-kõmmal kilomeetri pikkuselt Eesti piirile, kus ta selle eest seda kenam on. Iseäranis ilus on Koiwa Koiküla piiril Waitka talude all, kust ka Walga-Wõru maantee mööda käib. Aasta wiiekümne eest said Waitka talud Tarwastu mehe omanduseks, kes nad üheks taluks ühendas ja siin põlluharimise õige heale järjele seadis. Rukis kaswab siin ikka mehe pikkuseks, kuna linad palju ei õnnesta. Mis selle maakoha tähtsaks teeb, on suur metsarikkus.

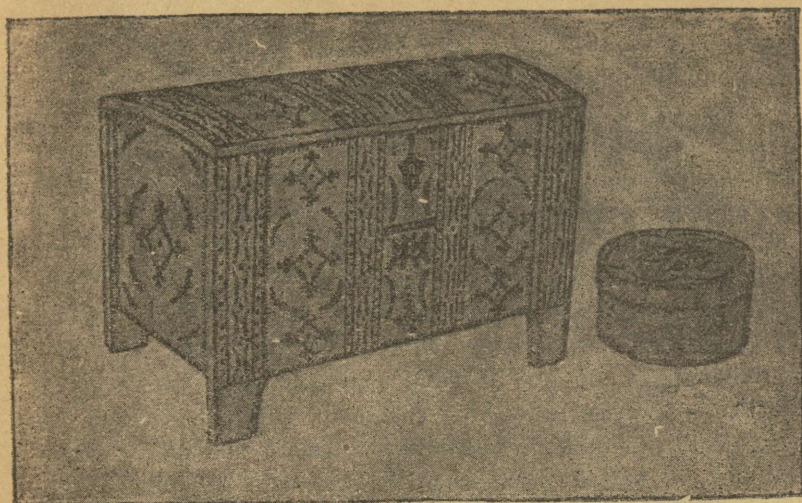
Koiwa on nii kärsitu, et ta laewu ei kannu. Ainult kewadel, suurewee ajal, lastakse puid suurte parwedena wett mööda alla mere randa, kust nad wäljamaale saadetakse. Kewadine suurewee aeg Waitkal tuletub Egiptust meele. Siis toob jõgi niipalju wett, et ta pind 7 meetrit kõrgemale tõuseb ja kaugele üle kallaste wälja woolab. Terwe Koiwa luht muutub siis weewäljaks, millest ainult üksikud wanad tammed ja õunapuud wälja paistawad. Kõige kenam on jääminekuaeg. Jõeluhas on siis palju suuri tiikisid ja wäikesi järwekesi. Nende jää tõuseb suurewee ajal üles, ühineb jõe jääga ja murrab põõsad ja puud puruks, mis talle aga ette juhtuwad. Sel ajal on siis suur kohin ja mühin, nagu tahaks Koiwa koske teha. Pahemal kaldal on mitmed Läti talud, kui wesi haruldaselt kõrgele tõuseb, otse wees. Räägitakse, et kord kalad ahju olewat jäänud. Niisugusel korral koliwad lätlased kõigega, mis elab ehk muidu wett kardab, metsa kõrgele kingule, kust nad lootsikuga käiwad kodukolde käekäiku vaatamas. Ehk wesi küll kõik tiigid ja augud ühendab, ei armasta kalad ühest kohast teise rännata. Nad jääwad oma kodupaika, kust neid naljalt kätte ei saa, sest et

wesi on puid ja kändusid täis. Ka ei hakka nende tiikide elanikud õnge, sest et neil toidu puudust ei ole. Suur wesi ei kesta kaua. Paari nädala jooksul wajub ta alla ja jätab paksu korra peenikest rammusat mulda järele, mille peal nüüd kõige ilusam rohi lopsakalt hakkab kaswama. Kui Jaani ümber suured sajud on, siis juhtub mõnikord, et jõgi teist korda tõuseb ja kõige parema rohu muda alla matab, sagedasti ka terwed heinasaod üles kergitab ja sõitma paneb. Järsu woolu pärast ei ole enam wõimalik seda kinni pidada, mis kord liikuma hakanud. Enamasti annab ta aga mahti heina ilusasti ära teha ja ka weel paiguti paar korda hädalat niita.

Õitsmise ajal on Koiwa luht, mida konnuks nimetatakse, wäga ilus. Toomingad ja õunapuud õitsewad siin wõidu ja muudawad konnu kenaks rohuaiaks. Mesilastel on siin suwi otsa hea karjamaa. Räägitakse, et Läti kaldal metsades õõnsate puude sees mesilasi omapead elamas olewat. Metsloomadest on siin põdrad sagedad külalised, kes wahest hulga kaupa nähtawale tulewad. Hundi ja rebase kõrwal nähakse ka wana mesikäppa. Kord leitud ta kõdunenud kere Aumeistri metsast kõrgest puu otsast: mehikene olnud käppapidi kaheharulise puu wahele rippuma jäänud, kuhu ta ei tea, kas mesilasi waatama läinud wõi muidu wallatuse pärast üles roninud. Ka toonekurgi, keda siin aigriteks nimetatakse, on siin puude otsas pesitamas, kuhu inimesed neile rattad üles seawad.

A. Grenzstein.

Petseri maakond.

Geograafiline ülevaade.

Petseri maakond on osa Pihkwa kubermangust, kus ammu ajast eestlased asumas, kes Eestist lahus olles wenestuse mõju alla sattunud, nüüd aga 1920 a. Tartu rahu- lepingu põhjal Eesti Wabariigi külge liidetud. Asudes kodu- maa kagupoolses nurgas, liitub ta läänes terwel ulatusel Wõrumaa külge, kuna kirde-, ida-, kagu- ja lõunapiir, ümbrit- setud Pihkwa järwest, Wene- ja Lätimaa osadest, roopkaareks on paindunud. Petseri maakonna moodustawad neli suurt walda : Pankowitsa, Irboska, Petseri ja Lobočka, mille maa- ala ühtekokku 150,000 tiinu ehk 165,000 hektari wäärib. Suuruse ja elanikkude arwu poolest on iga wald siin suure Eesti kihelkonna wääriline, sest igasühes neist elutseb läbis- tikku 15.000 elanikku, nii et rahwaarw kogu maakonnas 60.000 peale tõuseb.

Petseri maakonna asendist on tingitud ta maapinna kujundus. Wõrumaalt ulatab siia Haanja kõrgendiku serw,

samati ka Pihkwa järwe rannamadalik. Wastu edelat tõuseb maapind madalikult kahes astangus. Esimene neist on 60—150 meetrit kõrge, piirab järweranna madalikku laia ribana ja läheb aegamööda üle 120—180 meetriliseks kõrgendikuks, mis siin Haanja kõrgendiku idapoolse serwana esineb. Selle kõrgendiku seljakud jooksewad üle Petseri linna ümbruse, ulatawad Irboskani ja moodustawad Petserimaa weelahkme, mis kolmele ilmakaarele laskub, nimelt Pihkwa järwe, Welii-kaja ja Pedetsi jõe lamemikku wett saadab. Orud, millest Petseri linna ümbrus rikas, on kõik wee tegewusel sündinud. Põhikihtideks on siin dewooni ajajärgust pärit olewat dolomiidi ja punase liiwa-kiwi lademed, idaserwal leidub ka paekihte. Põhikihtidel lasub Petseri linnast põhjapoolle walge luiteliw, millest wäikesed kingukesed tekkinud, kaetud noore okaspuumetsaga. Sellepärast on Petseri maakonna põhjapoolses osas ka aluspind üleüldiselt liiwane. Pihkwa järwe kaldal leiduwad paiguti suured sood, kus muud ei kaswa kui sammal ja üksikud kidurad männid. Kewadel tungib järw kallastest wälja ja ujutab ranna-ala weega üle. Kewadise weetõusu pärast on järweäärsed elanikud oma elumajad kinkudele ehitanud, mis suure wee ajal saartena esinewad. Külast külasse pääsetakse siis ainult waewaga. Keset maakonda paraneb aluspinna kokkusead wiljakuse mõttes, sest siin leidub juba merglisegast sawi. Küngastikud piirawad maakonna keskpaika peaaegu igast küljest, käiwad temast risti ja põiki üle, kuid seljandikkude wahel on palju lagedaid kohti, kus weerjad wäljad head wilja kannawad. Küngastikud ise on enamasti metsaga kaetud, ja kus nad paljad on, seal jäetakse nad karjamaaks. Põlluks tehakse ainult madalamaid künkaid, millel pikkamisi tõuswad küljed on. Head põllumaad leidub külades Salesje, Pankowitsa, Lasarewi ja Tsäältsa ümbruses, kuna kõige suuremat looduse ilu Petseri, Tuplewa ja Kiiowa ümbrus esitab, nimelt piirkond, millest raudtee läbi wiib. Siin on küngaste ahelikud, mille harjal leht- ja okaspuumetsad haljendawad ning nende wahel orud, kitsastel sügawatel põhjadel nobedad jõekesed keereldes sulisewad. Petseri maakonna idapoolsel serwal waldab aluspinnas sawikas liiw. On ka liiwapalusid ning

lahtist tuisuliiwagi leida. Raudteel sõites wõib Petseri ja Irboska wahel silmata suuri liiwalagendikka, mis suwel kõr-wetawa päikese all kuumendawad.

Paiguti on see osa õige rikas maapõue warandustest. Läbikatsumised on tänini kindlaks teinud, et Irboskast lõuna ja ida poole umbes 10 ruutkilomeetrit suur kungasmaastik leidub, mille rüppes rikkalikud gipsikiwi ja alabastri lademi-kud asetsewad. Irboska gipsilademed wõiwad kodumaad tähtsa kunstwäetisega warustada ja seda jätkub ka wälja-weoks. Gips asub kaunis sügawal maa all, ometi pole ta kattekihid mitte igalpool ühepaksused. Enne kui tema juure pääseme, tuleb üle poole meetri paksune mulla ja sawikiht pealt ära ajada, siis umbes samasugused kihid kol-lakat ja walget paat kõrwaldada, ja kui siis weel sinikas-roheline sawikiht on läbi kaewatud, jõutakse umbes kahe meetri sügawusel walgekiulise gipsi lademe juure, mis pai-guti pool meetrit paks. Kui weel samasugune kiht mergli. ehk ka sawi on läbi kaewatud, siis järgnewad umbes kolme meetri sügawusel paksud lademed tihedat kihilist gipsi. Kiulises gipsis on ainult 1°/_o wõõrast segu, kuna tihedas kihilises gipsis see protsent 15—24 peale tõuseb. Sellest hoolimata wõib ühe ruutsülla maa-ala läbikaewamisel umbes 700 puuda gipsi saada. Irboska gipsitööstus, mis sõjaolude pärast seisma jäänud, on ärimeeste poolt, kes ühisuseks kokku astunud, uuesti käima pandud. Samati leiti Pankowitsa pii-rides lademed rauaertsid, mis wääwlist ja wosworist üsna wabad ja moodustatud rauaoksüüdist, sõehapperauast ja rauahüdraatidest. Rauaertsid laager olewat mitu ruutkilomeetrit suur. Seegi tooresaine ootab tööstuslist kasutamist.

Ilmastiku oludest wõiks suurt õhukuiwust nimetada, mis on terwisele väga soodus. Läänest ja loodest puhuwad niisked tuuled ei too siia nii rohkesti sademeid nagu mujal Eestis, sest et Haanja kõrgendik neil risti teel ees seisab ja sunnib neid enda läänepoolsele küljele maha sadama. Selle wastu on Petserimaa kuiwadele ida- ning lõunatuultele awatud. Et maal kuiw ja soe põhi, pääseb kewadine soojus siin wara mõjule, ka suwi on väga soe ja kuiwawõitu. Wistist tuleb seegi nähtus wäheste sademete arwesse panna, et

Petserimaal harwa soid näha, ja needki, mis olemas, on wördlemisi wäiksed. Silmapaistwam neist asub Laura alewi ligidal.

Petseri maakonna jõed on wäiksed ja weewaesed. Peaweesoneks on siin Piusa jõgi. Ta algab Suure-Munamäe jalalt, suliseb ägeda ojana läbi Haanja kõrgendiku. Idakaare poole joostes on ta hulk maad Wõru ja Petseri maakonnale piiriks. Keset Petseri maakonda jõudnud, pöörab ta jooksu-sihi äkitselt kirdesse ja suubub siis Pihkwa järwe. Mitmed ojad ja jõekesed, mis wäikestest järwekestest algawad ehk neist läbi jooksewad — suurem neist on Bogdanowka — ühinewad Piusaga, aitawad maastikulist ilu ja Piusa wete tulu tõsta. Piusal on käre jooks ja kõrged kaldad, weelangu wõib hästi kasutada. Piusa paneb mitukümmend weskit ja töökoda käima, aitab rehte peksta, jahu teha, Irboskast toodud gipsikiwa puruks jahwatada, willu kraasida ja kedrata maal, kus aurujõud tundmata ja kättesaamata. Sellepärast kuuleb Piusa palju kiitust rahwasuust, kes teda lauludeski ülistab. Wastu põhja, Petseri ja Wõrumaa-konna piiril, jookseb Wõhandu haru, Mudajõgi, wastu hom-mikut Weliikajasse Kudepi jõgi, mille haru Weljetõgu Mustjärwest algab ja Petserimaa suuremast wee-kogust, Weljejärwest, läbi jookseb ja siis ta nimegi omandab.

Wanasti oli Petseri maakond metsarikas, kuid rahwa arwu kiir kaswamine sundis metsi maha raiuma ja raiesmik-kudele — siin puustusteks nimetatud — talusid asutama. Selle tagajärjel on endised metsaalad tükeldatud, hõredaks jäänud ja suuri laani pole enam olemas. Metsarikkam nurk on maa-konna põhjapoolne osa; siin liiwakal pinnal waldab kahtle-matult mänd. Maakonna südames leidub rohkesti ka sega-metsi, milles kask ja haab teistest puusugudest üle käiwad. Lõunaserwal annawad metsad rohkem aset põldudele.

Rahwast elab Petserimaal tihedamalt koos, kui kuski mujal Eestis, nimelt läbistikku 37 inimest ruutkilomeetri peal, mis selle tagajärg on, et siin suurel arwul popsisid ja hinge-maapidajaid leidub. On perekondi, kus hinge peale ainult pool tiinu põldu tuleb. Rahwa arw on kiirelt kaswamas,

kahel wiimsel aastakümnel on umbes 50% juure tulnud ja kaswab kitsade olude peale waatamata praegugi weel. Rahwuse poolest waldab siin Wene ehk wenestunud setude element, sest 60,000 elaniku hulgas on umbes 15,000 eestlast, 5000 lätlast ja järele jäänud osa — wenelased. Wene külad tungiwad Petseri ja Pankowitsa wallas Eesti külade wahele, muist neist asub hulgana ka Pihkwa järwe kaldal, lätlased asetsewad rohkem maakonna lõunapoolsel serwal Laura alewi ümbruses.

Petseri eestlase tähtsamaks tööks, mille jaoks tal ka hoolt ja usinust ei puudu, on põlluharimine. Kõrgele järjele pole see tööharu siin küll tõusta suutnud, sest maad oli wähe ja sellegi harimist takistas hingemaa-süsteem. Nii mõnelgi hingemaa harijal puudub heinamaa täiesti, mispärast hobust ei saa pidada. Endiste mõisamaade peale ja puustustesse on keskmise suurusega talusid tekkinud, kus umbes samal wiisil põldu haritakse, nagu Süda-Eestis. Niisugustes taludes tarwitatakse juba kahehobuse pöørsahka, wedruäket ja wäikseid rehepeksumasinaid. Neis taludes külwatakse ristikheina ja kaswatatakse kariloomi. Hingemaalastest harib üks osa oma tiinu palgatud hobusega, teistel on nii palju krunti, et ühe hobuse ja lehma saawad pidada. Karjakaswatamine on üleüldse wähe arenenud, sest maade tükeldamine ja nõõrimaad ei wõimalda suuremate karielajate pidamist. Praegusel ajal on hakatud nõõrimaid krunti ajama ja ka karjakaswatust korraldama. Kogu maakonnas on praegu olemas iga nelja inimese kohta üks lehm ja iga kaheksa inimese kohta üks hobune, sellewastu on Süda-Eestiga wõrreldes, lambakaswatus õige edenunud, sest et seda kõrge ja kuiw maapind soodustab. Peaaegu iga kolme inimese kohta tuleb Petseri maakonnas üks lammas. Kõige jõukamalt elab rahwas Pankowitsa wallas, kuhu eestlasi ja lätlasi sisse rännanud, rendi- ja päriskohti omandanud ja nõõrimaid rohkem krunti ajanud.

Põllupind on iseenesest wiljarikas, wõib 8—16 seemet anda, aga et suurel hulgal popsidel pole wõimalik sarwela-
jaid pidada ja põldu wäetada, tuleb terawiljast sagedasti puudus. Peale selle tuleb terawilja puudus ka sellepärast, et siin palju linu külwatakse, mis oma headuse poolest Wõru-

maa linadestki üle käib. Petseri lina on walgehall ehk sinine, seal juures enamasti ikka pehme ja hiilgawa kiuga ja kaalub palju. Seesuguse lina soetamist jõutab tuntud hea linamaa, täielik rooste põud ja pehme wesi. Petserlane mõistab hästi lina rawitseda, kitkub parajal ajal, leotab teda wõimalikult pehmes wees, laotab hõredalt maha, et ükski kiud rohelisteks ei jääks. On ta teda hoolsa „perrakaemisega“ pleegitanud, kuiwatanud ja masindanud, siis teeb ta oma „linakiwwuköist“ otse siidilibliku kannatuse ja ettewaatusega müügiwalmis.

Tööstusega ei tohi Petseri nurk just kiidelda, kuid häid eeldusi on olemas. Irboska gipsimurd oma hulga auruweskitega saadab aastas miljonid puudad gipsi turule. Suur osa jämedamast sordist läheb peeneks jahwatatult põllurammuks, millena ta meilgi ristikheina wäetisena tutaw. Kui gipsi kauem aurus keeta, wõidab ta lubja omadusi ja kõlbab lagede ning seinte stukatuurimiseks, karniiside tegemiseks. Isëäranis heast ja walgest gipsisordist saab puhastamise keetmise ja keemiliste olluste juurelisamise teel skulptuurgips, mida kunstnikud kujude walmistamiseks tarwitawad. Lõpuks wõib gipsist walget tsementi ja kirjutamiskriiti walmistada. Nii on Irboska gipsitööstusel laialised wäljawaated. Saeweskid annawad hobuse- ja jalameestele tööd. Wähematest töökojadest on Petseri linnas ja Lobodka alewis üks willaketramise wabrik ja mujal mõned kraasimise wabrikud ning sindlitehased. Kodus walmistawad mehed puuanumaid, regesid, looki, jne. laadakaubaks. Naised on osawad linikute ja wööde kudujad. Popsi perekonnas lähewad täiskaswanud lapsed kodust kaugemale teenistust otsima; isa käib hobusega woori wedamas, pottidega kauplemas, närusid ja nahahobuseid üles ostmas ehk otsib lubjapõletamisest kõrwalist teenistust. Petserlane on kawal spekulant, kel tühine asi on kas ise samagonni teha ehk wiina ja liikwat salaja pakkumise peal pidada. Mitte asjata ei lausuta siin: Mi küläh om kuus tallo ni kümme kõrtsi.“

Rahwaharidus seisab Petseri maakonnas wiletsas seisukorras. Petseri eestlaste kooliajalugu algab alles 1890. aastaga, mil Obinitas kaheklassiline kool awati. Läänud wiimse

kahekümne aasta jooksul on kogu maakonna koolide arv 64 peale tõusnud, kus 130 õpejõudu töötavad, nende hulgas ainult umbes 30 eestlast. Koolides aeti siingi wenestuse poliitikat, mispärast hariduse püüetel suurt tegelikku tagajärge ei olnud. Kirjaoskajaid on Petseri maakonna elanikkude hulgas, koolilapsed kaasa arvatud, läbistikku 10⁰/₀. Kõige rohkem leidub neid Petseri, kõige vähem Lobodka wallas. Kuni 1919 aastani, mil siin Eesti walitsus reaalgümnaasiumi awas, polnud kogu maakonnas ainustki keskkooli.

Setud, nagu neid meil tuntakse rahwalaulude, juttude ja anekdootide järele, on peaaegu juba minewiku walda kadumas. Meestel näib väga, väga harwa weel rahwuslist walget wammust. Selle asemel kantakse tumesiniseid ehk musti palituid ja poolpalituid, mis „Wõrun om wärwitu“, pastlaste asemel on saapad, pikad juuksed ja habemed on kadunud, nõnda et wälimuse järele tüübiline Eesti talumees teie ees seisab, kuna alles jutuwestmise jooksul wõib aru saada, et setuga on tegemist. Naisterahwad on wisamad rahwariietest kinni pidama, aga nendegi juures hakkawad wanad moed kaduma, kahjuks Wene maitsetumatele riieele maad andes. Setu rahwalaulude keelt ei kuule ka enam ta puhtal kujul. Eesti kirjakeel on siiagi sisse tungimas ja tarwitusel on peajasjalikult Wõru murrak õige tugewa kirjakeele mõjuga, meestest aga, kes on käinud ka Eesti sisemaal kaubitsemas ehk olnud seal wäeteenistuses, kõnelewad paljud peaaegu puhast kirjakeelt ja tunnistawad rahwust nimetades ennast eestlaseks. Harilik petserlane, kes kodust kaugemale pole saanud, on sisemiselt selleks jäänud kes ta oli: algupärane, lapsik-naiiw, keskaegne, komöödialik, wäiklane, piiratud silmaringiga, tume nagu sügisene ilm. Setu käib korralikult kirikus wenekeele jumalateenistust kuulamas, millest ta aga sõnagi aru ei saa. Ta täidab samuti usukombeid nagu teisedki weneusulised; kummardab aga ka puid, kiwa, paneb neile küünlad põlema ja toob ohwrit kohupiima näol. Peaaegu igas külas on oma püha ohwri paik, kus teatud aegadel terwist käiakse otsimas. Üks tähtsamatest ohwripaikadest on Wõru-Petseri piiri peal Meeksi küla juures. Sinna tuleb iga jaanilaupäewa õhtul (wana kalendri järele) igast kandist, kaugelt ja lähedalt rah-

wast kokku. Kogutakse wäikese oja kaldal olewa kiwi ümber, pannakse küünlad kiwi peale põlema ja jagatakse kokkutulnud waestele kohupiima j. m. Kõik, kellel mingisugune haigus, puudutawad kiwi ehk istuwad selle peale wõi pesewad endid ojawees. Särk, mis pesemise ajal seljas, kingitakse sandile, lootes oma haigusest pääseda. Isegi wäikseid sülelapsi, kes haiged ehk põdurad, kantakse kiwile, kastetakse wette. Kiwi, millele terwekstegew wõim ja wägi külge luuletakse, on harilik lõhutud raudkiwi tükk. Kumardajad arwawad tema peal Ristija Johannese paljajala jälgi nägewat.

Maakonna linn P e t s e r, 3 klm. raudteest eemal, seisib alles hiljuti alewite kirjas ja ei suuda tema hiljuti saadud aukõrgendus loomuliku arenemisega sammu pidada. Suuremalt jaolt pooleldi külalaaadilised majakesed, mis omanikud ehitanud peasjalikult oma perekonna jaoks, peawad nüüd ära mahutama kõik maakonna asutused ühes ametnikkudega, sõjawäelased, rohkearwuliseks läinud kaupmeeste pere ja hulk sõjapõgenegajaid. Petseris on nüüd üle 3000 elaniku.

Kesklinnast pagewad kodaratena wiis tänawat, igapähe serwal umbes 40 maja. Kümme neist on ühe- ja kahe kordsed telliskiwihooned, mõni kümme kahekordist puumaja, teised kõik ühekordsed. Kuid igal pool postid ja wibuwad traadid õhtul, ja öösel annab elekter „linnalist walgust“. Jalgteed on, nagu tänawadki, suurte ümmarguste kiwidega prügitatud. Petserlaste peatöö on kauplemine, peale selle elatawad siin paljud endid kingsepa-, rätsepa-, kardsepa- ja tislerti-töoga. Käsitöölised on sagedasti ka põllumehed, kes külades oma hingemaid käiwad harimas. Noorsoo õpetuse ja kaswatuse eest hoolitsewad reaalgümnaasium, kolm algkooli ja linna lasteaid. Petseri kuulsus on tema wana klooster, mis XV aastasajal asutatud ja wenelaste sõdades ordurüütli, poolakate ja rootslaste wastu sagedasti piirikindluse osa etendas. Seltsidest olgu nimetatud lauluselts „Kalew“ ja rahwa hariduse selts, kes 1920 hakkas ajalehte „Petserlane“ välja andma.

Teine rahwarikkam punkt Petseri maakonnas on W õ õ b s u alew, mis Wõhandu jõel asub. Wõõbsus on umbes 100 maja 800 elanikuga, kellest suurem osa endid käsitööst elatab.

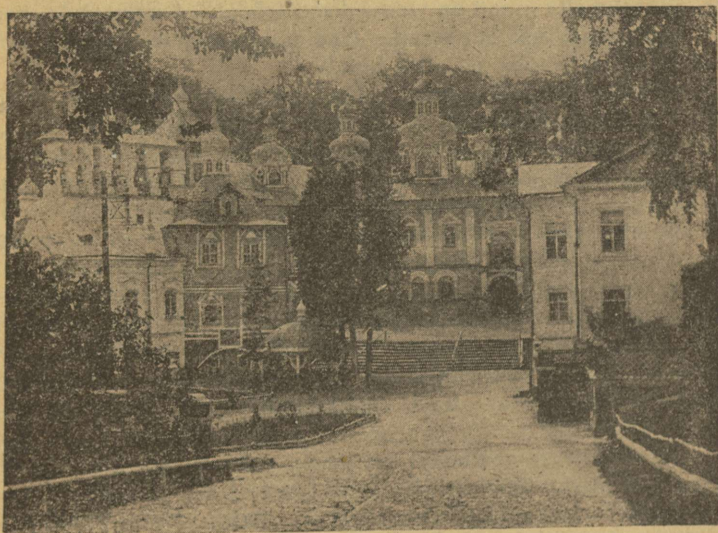
Kauplusi on üle paarikümne. Ärimeeste hulka tuleb veel lodjamehi arvata, kes kewadest sügiseni Peipsit mööda purjetawad ja mitmesugust kaupa Wõõbsust wälja weawad: põllusaadusi, soola, puu ja kiwimaterjali ja wanasti Rāpinas tehtud paberit. Petserist kagu poole asub Irboska alew, wanaaegse kindluse müüridega.

Petseri klooster.

Kullana sätendaw tornimets... Kuplid, ristid ja kujud. Ning kellad kumisewad Petseri üle nagu tüdimata prohwetiki kõne, kui igawene mäejutlus, mis kolmainuse olemist ja tule-

Eesti rahwa Muuseumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Petseri klooster.

mist kõigile kuulutab. Wäsimata hüüab klooster, nagu ustaw hingekarjane, nagu hüüdja hääl kõrwes, kumiseb ta inimestele, kes on ümberlõikamatud südamest ja kõrwust, kellele taewariik alles tulemata. Hommikul, lõunal, õhtul kõliseswad kellad. Jutluseid ja laule ja palweid tõuseb pea ühe, pea teise torni alt taewa poole...

Aga kui õhtune jumalateenistus lõpeb ja kellad waikivad; kui hääletu sügawhämärus, nagu walwaw jumalakartusewaim Petseri üle heljub, — siis ärkawad troostimata südames jumalikud igatsused, warjatud wana-usk wabastab ennast ja tagasihoitud palwed puhkewad lahti... Kolmainuse waim, mis ööpimeduse peal heljub, tabab ehmatades oma kangekaelseid ristilapsi teiste jumalate juures. Öö warju all liiguwad need uuestisündimatud ristiinimesed, nad liiguwad kärmelt ja wirgalt, kui ärapõgenenud wangid. Nad sammuwad tühjade hoonete ümber ja metsstalkades — wana de ohwrikohdade ümber. Need on Setumaa lapsed, ümberpöörmatud eestlased... Need on eestlased, kes endise iluga õnnelikud on, kellele muistsed Eesti jumalad alles elawad. Taevas waikib udus. Luulelik maa hingab sügawas rahus ja — truid hinged lignewad endi jumalatele. Mis iial Petserimaal ilusat — see on wana, on põline — alalhoitud killud kiwinenud minewikust. Siin ollakse mälestustes õnnelik, lootustes õnnetu. Uus elu ja uus tõde ilmuwad siin kahwattult, jõuetumalt: need on waewalised "trööstijad inimestele, kes siin wanu wäärtusi leinawad. See on iseseisew ilm, mis kui elaw museum endist ilu alal hoiab.

Waikne maanurgakene. Palwerändajad on tema kõige kallimad külalised, keda kaugelt siia rändab, et pühas kloostriks peatada ja wanu mälestusemärke auustada: kujude kandmine, mille juures wihma ehk head ilma palutakse, on siin suurem, tähtsam ja tarwilikum asjatalitus; ja ristikäigud, mis siit algawad ja läbi lähewad, toowad siia kõigeparemaid pidupäiwi ja kõige suuremat liikumist. Ristikäikude ajal kogub siia peale palwerändajate tuhandeid õigeusklikka eestlasi ja wenelasi kokku. Siis kubiseb Petserimaa pealinn liiast rahwast, inimesi ja woorihobuseid liigub otsatumate rongidena. — Siis waikiwad külad linna ümbruses, ja liikumine wäljadel jääb seisma. Sest „egas tu päiw kiä tüüd ei tii, ku rist wällä lät“.

Aga Petseri eestlastel on peale selle siiski weel suuri päiwi, kus „kiägi tüüd ei tii“ — k i r m a s k i d, põlised rahwapidud. Kirmaskel on tükike endist ilu, mida Petserimaal kui wanawara tempel imetaolikult tänini alles on hoidnud. See on elawa rahwalehe pühadenumber, walitud salmid igawesti järgnewast lugulaulust. Kirmaskil... sulisewa jõe kaldal, kohawa metsa ääres sulab rahwa waim looduse hingega ühte — siin räägib rahwas jumalaga suust suhu. Siin on rahwa rõõmude rõõmud ja ilude ilud kokku kogutud ja waba mõistus elawaks luuleks saanud. Prohwetlikud kõnekäänud, wanad-sõnad, laulud, jutud, pruugid ja kombes... kõik on siia kokku kogutud, üheks elawaks kujuks kokku liidetud.

See kuju on elu ise — pühapäewa-riides. Siin mure a'ab rōõmuga leplikku juttu, ja elu ilu saab elu waljusest aru. Siin on suumuusika saatel „hõbekandja kabõhise kargaman“ — siinsamas wanad jutustawad tõsiseid lugusid ja mälestawad aegu, „kos wana oliwa noore.“

Peale selle ei olegi Setumaal suurusi, mis rahwast liigutaks, tema kangekaelset tähelepanu wõidaks, tema iseseiswat ilutunnet rahustaks. See on maa, kus algupärane mõtlemiswiis walitseb, kus uued asjad senini ainult külaliseõigusi on saanud. Ristiusk ja orjapõlw, priius ja uus aeg — nad ei ole suutnud seda isemeelset rahwakillukest endisest usust lahutada ega teda ümber kaswatada. See on põliste wäärtuste austaja, looduse armastaja, waikne, waimurikas ja wisa kaswatuselõlgaja rahwas.

W. Buck.

Petseri eestlaste kombed ja rahwaluule.

Rahwa riided ja eluwiis on Petserimaal muutumas. Naisterahwad ja wanemad meesterahwad püüawad nendele küll tänini truid olla, kuid koguni terwed pole nad enam sealgi: Tütarlaps, kes Wene tütarlastega ühes koolis käib, katsub nendega riiete poolest ühesugune olla, kuna ta pärastpoole Wene haritud naisterahwalt kombed ja riidemoodisid wõtab. Paljud panewad neile seda pahaks, ja eidekesed ohkawad käsi kokku pannes: „Helde Jeesukõnõ, Püha Maarjakõnõ, kabõhõnegi pannu Winne röiwa pääle ni naanu Winne wärki kõnelema!“ Meesterahwa juures ei panda rahwariide kadumist enam tähelegi. Ainult siis, kui tsu a õige edawaks läheb, haawab ta mõne wanakese silma: „Kae no ilma-imet — Pindra lwwan pannu maneski kätte, ni kallusgi pääle!“

Igalpool näeb wana Setuma uut ja wõõrast. Pulmad, kirmaskid, külapidud ja kodused eluwiisid — kõikidele on noorus oma lipid-lapid, mis ta kuskilt kätte saanud, peale kleepinud. Wäike Setu ilm on mitmest küljest sisse piiratud — kaua jõuab ta weel seista? Pealetungijaid on mitu: igapäewane läbikäimine wenelastega; asunikud ja Liiwimaa naabrid. Igaüks tungib peale, igaüks kiidab ja pakub oma. Ja setu on nendelt mõndagi pidanud wõtma. Kuid kõik need Setuma uuendajad on waewalised trööstijad. Setumaa põline tuun pole nende puutumisest palju muutunud, küll on nad tema päewatanud koort endi „kultuuri asjadega tublisti krii-

mustanud. Üks ajamärk on siin see, et väliste tuulte ette ei puutu. Mõned wanad wormid rahwa ja perekonna elus hakkawad muutuma. Abielusse heitmine sunni pärast hakkab harwemaks jääma. „Las tsura wõt, kellega kokku sünnis, wõi tiä mulle wõt“, seda kuuldi siin waremgi,

Eesti rahwa Muuseumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Petseri eestlaste naistüübid.

kuid nüüd leidub juba wanemaid, kes tütartki ei sunni wägise abielusse astuma. Ei lähe tsural korda enda omadustega ihatud kabõhõist wõita, siis koputab ta oma memmetaadi targaliku südame külge ja joob nendega kosja wiina ära. „Kes kaitseb nüüd kabõhõist? „Ega ma ei wõi vastu olla, kui ti sunnit“, nutab ta, „a laske mul mõni kuu aigagi olla!“ Mis wanematel teha?

„Miis om kõrralik, kotus kah, ja kus sa iks umma latsõköist wägisi sunnid. Tu mooduga wõid húa latsõ är hukada!“ No, vähemalt nad wiiwitawad pulmadega, nagu tütar tahab. „Näüs kõik, mis saa — üteldakse nüüd kosilasele, kes kibedasti peale käib — tütar ik.“ Nutmine ning aja piken-duse palumine on siin ainukesed abinõud. Nii saab neiu natukenegi oma tahtmist ja tal pole tarwis ikka „ikuga minna“, ega ikuga elada. „Mõrsja ik“ see oli enne pulmas nii harilik asi, et teda keegi tähele ei pannud.

Eesti Rahwa Muuseumi kogudest.

Joh. Pääsukese üleswõte.

Petseri eestlaste meestüübid.

Elumaja Petseri külades on otsaga tee pole pöördud, ühte hunnikusse kuhjatud. Elumaja sissesead, kodused kombed, pruugid ja riided ei paku Süda-Eesti suguwennale enam palju uut ega wana, ei järele aimamist ega algupärasust. Kehwapärane Petseri eestlane joob, joob, magab ja töötab umbes niisama, kui sisemaa kantnik, pops, ja saunamees; tihti on kõik tema elutarwituse-, töö- ja köögiriistad ühte tuppma mahutatud sest et tal teist ei ole. Palju rikkaidki elab ihnuse pärast waesel wiisil: sööb kehwa toitu puu- ehk sawianumast, käib halwas riides ja waewab ennast tööga mõnikord weel enam kui waene. —

Petseri eestlaste suurem waimuwara ja uhkus on XX aastasajal weel tema puhas algupärane rahwaluule;

see on, millest paremat ta wenelaste juures midagi ei leia, see on, peale wälispidiste kommete, ainukene jõud, mis wenestusele suudab wastu panna. Seda elawat luulet ei leidu enam igalpool. Peasjalikult on teda naisterahwas alal hoidnud; meesterahwad tunnewad teda juba wähe, kuid peawad tast siiski weel lugu: tsura (poiss) tahab ikka kabõhõist (tüdrukut) kosida, kes palju laulda mõistab. On osalt laul mehelesaamisega ühenduses, siis õpib neiu emalt hoolega laule ja katsub igal parajal juhtumisel ka üles näidata, et ta hästi laulda mõistab. Puudub weel neiu iludus, rikkus ja muud tõmbejõud, mis mehelesaamise lootusi kinnitaks, siis õpib ta laule seda suurema hoolega. Nii on mõni neiu, noorik ehk wanapiiga oma kunstis imeosawaks ja üle mitme kolga kuulsaks saanud. Iga wõimaliku juhtumise, igasuguse tuju, iga inimliku seisukorra ja igasuguse meeoleolu kohta on tal laul walmis, laul, mis iga sõnaga, iga rea ja salmiga nagu osawa meistri wasar pihta käib. Olgu inimene rikas ehk waene, noor ehk wana, haige ehk terwe, kõrk ehk alandlik, kurb ehk rõõmus — laulikul on ikka tema tarwis kohane lugu käepärast. Praegu laulab ta rikkale inimesele, kes ennast õnnelikuks peab; inimesele tuuakse sõnum, et tema warandus tulekahjus otsa saanud — lauliku sõna ja hääleheli muutub silmapilgul asja seisu järele; teisel silmapilgul teatatakse talle, et tema omaksed surnud — lauliku lugu muutub; inimene kukub maha ja murrab jala — laul muutub kuidas tarwis; inimene sureb sealsamas — laulik laulab nüüd tema elulugu, missugune ta oli, millega ta lõppis ja kes teda leinama jäid. Niisugune on Petseri eetlase rahwaluule. Ta on rahwa elaw kirjandus, on talle seda, mis eestlasele trükitud sõna, mis praeguses Eesti seltskonnas liikuwaid mõtteid, tundeid ja tujusid, püüdeid, tahtmisi ning soowe, unistusi ja kirgi peegeldab.

W. Buck.

A

2741

36699

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 01142137 9